2005 104

Toplum ve Bilim

ZENGİNLER SENDEN BENDEN FARKLIDIR

"Zengin" bir araştırma gündemi, "yoksul" bir literatür	*T.Bora - N.Erdoğan*
İşadamları ve toplum	*Ayşe Buğra*
Türkiye'de faktör ve varlık gelirlerinin sınıfsal temelleri	*A.H.Köse - Y.Karahanoğulları*
Milenyum çağı insanları	*Ömer Türkeş*
Yeni orta sınıfların gözünden zenginlik ve yoksulluk	*Seçil Doğuç*
İstanbul'da güvenlikli siteler	*J.F.Pérouse - A.D.Danış*
Teşvikiye-Nişantaşılıların "serveti"	*Zeynep Mağgönül*
Bir zenginleşme biçimi olarak müteahhitlik	*Süha Ünsal*
Modern beden kültüründe güzellik salonları	*Sevim Odabaş*
Türkiye'de(n) gizil beyin göçü	*Ulaş Sunata*

Toplum ve Bilim

SAYI 104 • 2005

Tanıl Bora - Necmi Erdoğan
Bu sayıda...
Zenginlik: "Zengin" bir araştırma gündemi, "yoksul" bir literatür 3

Ayşe Buğra
İşadamları ve toplum 14

Ahmet Haşim Köse - Yiğit Karahanoğulları
Türkiye'de faktör ve varlık gelirlerinin sınıfsal temellerine ilişkin gözlemler 22

A. Ömer Türkeş
Milenyum çağı insanları 48

Seçil Doğuç
Yeni orta sınıfların gözünden zenginlik ve yoksulluk 73

Jean-François Pérouse - A. Didem Danış
Zenginliğin mekânda yeni yansımaları: İstanbul'da güvenlikli siteler 92

Zeynep Mağgönül
Teşvikiye-Nişantaşılıların "serveti" 124

Süha Ünsal
Bir zenginleşme biçimi olarak müteahhitlik 137

Sevim Odabaş
Modern beden kültüründe güzellik salonlarının yeri: Ankara örneği 153

DEĞİNİ

Ulaş Sunata
Türkiye'de(n) gizil beyin göçü: "Hep-gider-ayaklık" 182

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 209

Toplum ve Bilim

DÖRT AYLIK DERGİ

DÖRT AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ VE SORUMLU MÜDÜR
İsmet Tanıl Bora

YAZI KURULU
Fethi Açıkel
Suavi Aydın
Ulus Baker
Ahmet Çiğdem
Necmi Erdoğan
Refet Gürkaynak
Alev Özkazanç
Mithat Sancar
Semih Sökmen
Yüksel Taşkın
Nilgün Toker

YAYIN DANIŞMA KURULU
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak

YAYIN SEKRETERLERİ
Asena Günal
Kerem Ünüvar

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
İsmet Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Özlem Özkal
Ali Artun
Ümit Kıvanç

KAPAK: Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI: *Sarmaşık Gülleri* filminden bir sahne.

UYGULAMA
Hasan Deniz

MONTAJ
Şahin Eyilmez

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset

YAZIŞMA ADRESİ
Selânik Cad. 82/17
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 312.425 36 00 • 312.425 20 71
Fax: 312.425 18 15

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

BİRİKİM YAYINLARI
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han
Cağaloğlu 34122 Istanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Zenginlik: "Zengin" bir araştırma gündemi, "yoksul" bir literatür

– Zenginler, senden benden farklıdır.
– Evet, onların parası var.

F. Scott Fitzgerald ile Ernest Hemingway arasında geçen bu meşhur diyalog, modern-kapitalist çağdaki zenginlik tarzının ayırdedici özelliğini ortaya koyar: Para! Zenginliğin, "altun"la, toprakla, malla-mülkle değil, esas olarak parayla ölçülüyor olması... Georg Simmel, *Paranın Felsefesi*'nde, kapitalizmin "doğal ekonomi"yi geriletmesinden beri, bütün zenginlikleri elde etmenin aracı olarak paranın, zenginliğin yegâne hedefi haline gelerek ve bizzat amaçlaştığını yazar. Marx, malûm, bu 'kendi başına amaçlaşma'yı, bütün şeyleşmelerin, bütün fetişlerin anası olarak tasvir etmişti...

Yine Georg Simmel, Birinci Dünya Savaşı'nın göbeğinde, 1915 Martı'nda yazdığı bir makalede ("Geld und Nahrung"/"Para ve Gıda"), zenginlik "durumunun" karşı karşıya kaldığı bir çelişkiye dikkat çeker. O sıralarda, gıda maddelerinde başgösteren kıtlık nedeniyle, zenginlerin ucuz gıda maddelerine yönelmeyip pahalı ürünleri tercih etmelerini telkin eden tamimler yayımlanmaktadır. Zira zenginlerin ucuz gıda maddelerini satın almaları durumunda bunların tükenme ve yoksullara kalmama riski vardır. Oysa zenginler kendi güçlerinin yettiği, yoksulların ise yanına yanaşamayacağı pahalı gıda ürünlerine yönelerek, kıt ucuz gıdaların onlara kalmasını sağlayabilirler. Pek çok çelişki saklıdır burada. Simmel, şu noktayı vurgular: *"Şimdiye dek yoksullar, zenginlere, kitlesel tüketim temeli olmasaydı yapamayacakları kadar ucuz yaşama olanağını sağlamışlardı [temel tüketim maddelerinin yoksulların alabileceği düzeyde ucuz tutulması sayesinde– T.B.]; şimdiyse öyle bir ân gelip çatmıştır ki, zenginlik kendisini, münhasıran yoksulluğun feragat etmek zorunda bulunduğu şeyi istemekle gösterebilir."*

Biz buna, zenginlerin, zenginliklerini "göstermelerinin", lükse sarfetmelerinin, hayır işlemiş sayılmaları anlamına gelişindeki çelişkiyi ekleyebiliriz. Ki bütün büyük dinler ve kadim ahlâk sistemleri, zenginliğin "gösterilmesini" kınamışlardı! Biz buna ayrıca, çok daha basit bir düzeyde, zenginlerin, bütün 'diğer' insanların

"rızkını" rehin tutmaya muktedir olmaları vakıâsını da ekleyebiliriz. Ki başka bütün gözlemleri talîleştiren bu temel çelişkiyi, bu insanlık ayıbını görmek için, Birinci Dünya Savaşı yıllarının kıtlık günleri gibi özel zamanlara bakmaya, Simmel'e müracaat etmeye de gerek yok...

Bu değinmeler, modern-kapitalist çağda zenginlik olgusunun, kapitalizmin, sınıflı toplumun ve burjuvazinin ekonomi-politik analiziyle tüketilemeyecek cepheleri olduğuna da işaret ediyor. Zenginlerin farkı, Fitzgerald-Hemingway diyaloğunda söylendiği gibi, son kertede "paralarının olması"nda düğümleniyor ama başka kerteler yok değil: sözgelimi zenginliğin imtiyazını 'taşıma' biçimleri, paradışı servet kaynaklarından zenginlik statüsü türetme biçimleri, toplumsal analiz açısından geniş pencereler açar.

Türkiye'de zenginliğin kültürel ve siyasal formasyonu

Türkiye'deki kapitalist modernliğin veya Osmanlı-Türk modernleşmesinin toplumsal tarihini bir "travmatoloji" ekseninde okumak mümkün. Bu sürecin Türkiye toplumunda açtığı ve kapanmayan bir "yara"dan söz edilebilirse, gelişen modern toplumsal-sınıfsal ayrımlar ve hiyerarşilerin, belirli sermaye birikim stratejileri ve bunlarla iç içe işleyen ilk-el birikim mantığının, Marx'ın deyişiyle "doğum belgesi olmayan sermaye"nin veya "türedi zenginliğin" bu yaranın –tek değilse de– aslî müsebbiplerinden birini oluşturduğunu da söyleyebiliriz. Nitekim, yukarıda değindiğimiz lüks, gösterişçi tüketim ve zenginliğin gösterilmesi Şerif Mardin'in "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma" (*Türk Modernleşmesi*, İletişim 2001: 21-79) makalesinde tartıştığı üzere, bu sürecin başlarından itibaren "popülist" tepkilere neden olmuştur. Bugün de hâlâ Türkiye toplumunda hâkim olan "zenginlik" ve "burjuvazi" tahayyülü, edinilen servetlerin "vurguncu" veya "gayrımeşru" kaynakları ile ve gösterişçi tüketim, israf veya zenginlik temaşası ile meşgul büyük ölçüde. Özellikle büyük burjuvazinin "hayırseverlik" ve "sosyal sorumluluk" ile olan meşguliyetini de bu imgeye karşı bir meşrulaştırma arayışı olarak görebiliriz. Bu bakıma, Türkiye'de toplumsal sınıfları hiçbir toplumsal bağlamda tam bir şekilde varolmayan veya "zenginlik" ve "yoksulluk" gibi "yerinden edilmiş" veya "üstbelirlenmiş" bir halde varolan ilişkiler olarak, Türkiye toplumunun tam sembolleştirilemeyen veya anlatısallaştırılamayan "reel"i olarak düşünmemiz gerekiyor belki de.

Günümüz Türkiyesi'nin toplumsal topografyasının çizilmesi açısından "zenginler", "üst sınıflar" veya "burjuvazi"nin toplumsal ilişkiler içindeki konumlarını nasıl anlamlandırdıkları, kendilerine ve başka kesimlere dair ne gibi imgelere sahip oldukları, ne türden siyasal ve kültürel dillerle konuştukları ve mevcut siyasal söylemlerle ve devletle nasıl bir ilişki kurduklarının incelenmesi büyük bir önem taşıyor. Zenginliğin kültürel ve siyasal formasyonları, yani politik-ideolojik söylemler, milli, etnik ve dinsel kimlikler, toplumsal köken, kuşak, toplumsal cinsiyet, mekân vb. ile eklemlenme biçimleri, zenginliği temellendiren "sermaye" türlerinin zenginlik kültürüne etkileri,

zenginlerin tahayyül dünyaları ve kendilerini meşrulaştırma biçimleri vs.; kuşkusuz kapitalizmin ve burjuvazinin özgül tarihsel analizi bakımından da önemli.

Türkiye toplumunun son birkaç onyılda yaşadığı dönüşüm, içiçe geçen karmaşık dinamikleri, kerteleri, güç ilişkilerini içeriyor. Bu süreç, basitçe ekonomiye (neoliberal ortodoksiye, ekonomik krizlere vs.) veya Kemalizmin otoriter restorasyonuna indirgenemeyecek; bunlara eşlik eden hatta bunları üstbelirleyen kimi politik-ideolojik ve kültürel süreçleri de kapsayan bir özellik taşıyor. Toplumun yaşadığı kabuk değiştirme sürecinin hızı ve çarpıcılığı, tarihsel biçimlerinden öğeler taşımakla birlikte, onlardan oldukça farklı ve yeni biçimler de alan, yeniden kurulan ve eklemlenen, karmaşık şekillerde keskinleşen toplumsal-sınıfsal-kültürel hiyerarşiler ve ayrımlarda kendini gösteriyor. Toplumsal-kültürel dönüşümlerin basit bir kopuş veya ikame şeklinde yaşanmadığı ve çelişkili bir şekilde –vurgusuzlaştırma, yer değiştirme, talileştirme veya merkezileştirmeyi de içererek– gerçekleştiği düşünüldüğünde, eskinin ölmekte olan öğeleri ile yeni doğan öğeler arasındaki karmaşık eklemlenmenin aldığı somut biçimlerin incelenmesi gerekiyor. Bu açıdan, zenginliğin toplumsal ve kültürel tarihteki anlamlandırılma ve yaşantılanma biçimleri ile bugün aldığı biçimler arasında yapılacak bir karşılaştırma öğretici olabilir. Tarihsel olarak Hint-Avrupa uygarlığının sınıf-zümre modeline pek de uymayan bir yapıdan, toplumsal-sınıfsal ayrımların diğer toplumsal aidiyetlerle karmaşık bir üstbelirlenim ilişkisine girdiği bir yapıya; devlet eliyle yetiştirilen, siyasal ve kültürel yönden de devlete ve Cumhuriyet elitlerine tâbi olan bir burjuvaziden, –TÜSİAD örneğinde olduğu üzere– kendi siyasetini üretmeye girişen ve –çeşitli kültürel faaliyetlerin sponsorluğu gibi yollarla– kendini bir "yüksek kültür"le tanımlamaya çalışan burjuvaziye; Osmanlı toplumunun görece ayrışmamış mahallesinin bir bileşeni olan zenginlikten, etrafıyla tüm teması kesilmiş, lüks konaklarda yaşanan zenginliğe geçişin çelişkili ve karmaşık dinamiklerinin saptanması gerekiyor. Bu çerçevede, zenginlerin Türkiye toplumunun yaşadığı siyasal ve kültürel süreçler içinde 'tuttukları' toplumsal hiyerarşiler, iktidar ilişkileri karşısında aldıkları konumlar, oluşturdukları "yüksek-kültürel" gelenekler (kendini ayırma stratejileri vb.), "öteki"lere dair temsilleri, "eski" ve "yeni zenginler" arasındaki ilişkiler/gerilimler, "iktisadî sermaye" ile "kültürel-sembolik sermaye" arasındaki bağ(sızlık)lar; Türk-Kürt-Müslüman-gayrımüslim-İstanbullu-Anadolulu-eski-yeni aidiyetlerinin zenginlerin global kapitalizm, devlet aygıtlarının konumu, resmî söylem, sivil toplum ve demokrasi hakkındaki tasavvurlarında oynadığı roller, ayrıntılı olarak çözümlenmeyi bekliyor.

Lâkin Türkiye'de zenginlik ve burjuvazi ile ilgili literatür son derece sınırlı. Mevcut çalışmalar ise büyük ölçüde zenginliğin ekonomisiyle ilgilenen veya ekonomi politik bir perspektiften sermayenin yapısını, burjuvazinin siyasal ve örgütsel temsilini, devlet ve işadamları ilişkisini ele alan çalışmalar. Bu bakımdan, Ayşe Buğra, Korkut Boratav, Mustafa Sönmez gibi araştırmacıların yaptığı öncü çalışmaların değeri inkâr edilemez. Ancak zenginlik aynı zamanda kültürel bir formasyona da sahiptir ve zenginlik çözümlemesinin zenginlerin kültürel pratiklerini belirleyen

kodları ve siyasal tercihlerinin ardındaki zihniyeti de içermesi gerekir. Rıfat Bali'nin büyük ölçüde gazete-dergi taramasına dayanan *Tarz-ı Hayat'tan Life Style*'a başlıklı çalışması (İletişim 2002) –başka şeylerin yanı sıra– bu açıdan ciddi ipuçları sunuyor. Bununla birlikte, konunun bugüne kadar sistematik bir şekilde ve etnografik verilere de dayanarak işlendiği söylenemez. Oysa Türkiye'de zenginlik ve burjuvazinin bugünkü kültürel ve siyasal kodlarının serimlenmesi, toplumsal konumların nasıl oluştuğunun ve dönüştüğünün, toplumsal güçlerin –parti siyasetinin ötesinde– nasıl kümeleştiğinin ve Türkiye toplumunun ufkunun nasıl şekillendiğinin anlaşılması açısından elzem görünüyor.

Temalar, sorular

Bu bağlamda çeşitli temalar tespit etmek mümkün: Zenginliğin kültürel formasyonu (zenginlik kültürü/kültürleri) ve zenginlerin kültürel pratiklerinin Türkiye'deki kültürel alan içindeki konumları, zenginliğin milliyetçilikle ve "millilik"le olası eklemlenme ve eklemsizleşme biçimleri, "İslâmi burjuvazi" diye nitelenen kesimin zenginlik ve dinsellik algıları, Kürt, Alevi ve gayrımüslim zenginlerin zenginlik kültürü ve siyaseti içindeki özgül konumları, zenginliğin yaşanış biçiminde toplumsal cinsiyetin ve özellikle de kadınlığın rolü ve zenginlerin toplumsal mekânla ve kendi yaşadıkları mekânlarla ilişki kurma biçimleri. Bu çerçevede, birbiriyle içiçe düşünülmesi gereken birtakım kümeler etrafında, uzun bir soru listesi çıkarabiliriz:

Tarihsel olarak ve bugün Türkiye'de "zenginlik" ile "burjuvazi" ne ölçüde bir ve aynı şeylerdir? Ekonomik sermaye ile kültürel, siyasal ve sembolik sermaye arasında nasıl bir örtüşme veya mesafe vardır? Ekonomik sermaye ile diğerleri arasındaki geleneksel mesafe-açı ne ölçüde kapanmıştır? Türkiye toplumunun yaşadığı dönüşümlerin önemli bir bileşeni olan toplumsal ayrımlar ve hiyerarşiler nasıl bir toplumsal-kültürel topografya oluşturuyor? Zenginlerin bu topografyadaki konumlarını anlamlandırmak, meşrulaştırmak, doğallaştırmak için başvurdukları kültürel ve siyasal kodlar, referanslar, değerler nelerdir? Bunlar ne gibi çelişkiler, gerilimler, gelgitler içeriyor? Kendini diğerlerinden ayıran bir burjuva *habitus*'undan ne ölçüde ve nasıl söz edebiliriz? Zenginliğin içinden yaşandığı kültürel kodlar ile zenginlerin politik-ideolojik konumları arasında nasıl bir ilişki var? Belirli siyasal tercihler veya parti aidiyetlerinin ötesinde bir zenginlik siyasetinden, üst sınıflar arasında hegemonik olan bir zihniyetten söz edebilir miyiz?

Türkiye'de yüksek kültür ile zenginlik arasında nasıl bir ilişki vardır? Yüksek kültür oluşturma çabaları belirli bir kesime –sözgelimi "büyük burjuvaziye"– mi özgüdür, yoksa bir bütün olarak üst sınıfların böyle bir yönelimi olduğundan söz edebilir miyiz? Dahası, yüksek kültür ne ölçüde zenginlerin kültürüdür? Zenginler ne tür yüksek-kültürel gelenekler icat ediyorlar? Resim koleksiyonerliği, müzecilik, festivaller ve konserler gibi "kültürel ve sanatsal faaliyetler"in sponsorluğu, lüks tüketim, yeme içme, giyim kuşam gibi konulardaki zevk yargıları, eğlence tarzları,

Osmanlı hanedanı ile temaslar vs. bu süreçte nasıl rol oynuyor? Zenginler yoksulları ve yoksulluğu nasıl anlamlandırıyor? "Hayırseverliğin" tarihsel anlamlarında kayda değer bir kaymadan söz edebilir miyiz? Farklı zenginlik konumları yoksulluk hakkındaki imajlar açısından ne ölçüde örtüşüyor veya ayrışıyor? Toplumsal-sınıfsal ayrımlar ve hiyerarşiler ne kadar doğal addediliyor veya içselleştirilmiş durumda? "Aşağıdakiler"e dair seçkinci, aşağılayıcı, fobik imgeler-anlatılar zenginlerin söylemlerinde nasıl bir yer buluyor? Bu açılardan, "İstanbul burjuvazisi" ile "Anadolu burjuvazisi" arasında, "eski" ile "yeni" zenginler arasında, "laik", "milli", "Kürt" ve İslâmi burjuvazi arasında ne gibi farklılıklar-benzerlikler vardır? Zenginlerin kendilerine dair imgeleri farklı zenginlik konumlarını kesen bir özellik gösteriyor mu? "Görünmez zenginlik"ten ne ölçüde ve nasıl söz edebiliriz ve kendini kamusallaştıran-alenileştiren zenginlikten nasıl ayrılıyor? Bizatihî zenginliğin görünürleşmesi hangi kültürel kodlarla gerçekleşiyor?

"Müslüman zenginler" diğer zenginlere göre kendilerini nasıl tanımlıyorlar? İslâmi bir seçkincilikten (zevk yargıları, estetik vs.) ve bunun zenginlikle örtüşmesinden ne ölçüde söz edebiliriz? "İslâmi burjuvazi" gündelik hayat pratikleri itibariyle diğer üst sınıf kesimlerinden nasıl ayrılıyor ve bunlarla nasıl bir zemini paylaşıyor? Girişte değindiğimiz lüks ve gösterişçi tüketim nasıl bir İslâmi söylemin içinden meşrulaştırılıyor veya ne ölçüde meşrulaştırılabiliyor? "Başörtüsü davası" ile İslâmi moda defileleri arasında veya yoksullara verilen iftar yemekleri veya yardımlar ile şaşaalı davetler ve düğünler arasında nasıl bir açı var? Zenginliğin dünyeviliği ile müslümanlığın uhreviyatı birbirine nasıl bağlanıyor? İslâmi burjuvazinin "diğer" müslümanlara ve bu arada yoksullara bakışının diğer zengin kesimlere göre ne gibi özgül yanları vardır? İslâmi burjuvazi kendi içinde hangi yerel (İstanbul, Anadolu vb.), tarikatla veya tüketim kalıplarıyla ilgili kodlarla ayrışıyor? MÜSİAD gibi İslâmi işadamı örgütleri hangi kültürel ve siyasal kodlarla TÜSİAD gibi örgütlerden ayrılıyor ve acaba ortak olarak paylaştıkları üst kodlar var mı? 28 Şubat sürecinde sermayenin farklı fraksiyonlarının rolü nedir? İslâmi söylemlerde zenginlik nasıl telâffuz ediliyor?

Zenginlerin kendilerine dair imgelerinde millilik ve milliyetçilik nasıl bir yer tutuyor? Zenginler, kendi zenginlikleri ile "milletin zenginliği" arasında nasıl bir bağ görüyor? Millet olgusunun tahayyülünde etnik, dinsel, etno-dinsel, cumhuriyetçi/"halkçı" unsurlar ne kadar yer tutuyor? Buna bağlı olarak, zenginliğin/servetin ve onun teşhirinin gayrımilli olarak görülen, öyle damgalanan biçimleri sözkonusu mudur? Gayrımüslimlerin servetlerine elkoymayla oluşan zenginliklerin "Ermeni Tehciri"nden 6/7 Eylül'e dek uzanan "hatırâsı" nasıl hatırlanıyor, daha doğrusu nasıl unutuluyor? Zenginlik kültüründe "milli" bir folklor ve "ruh"tan söz edebilir miyiz? Zenginliğin yaşanışı ve teşhiri veya bunların kısıtlanması ile ilgili, milli/milliyetçi mülahazalara bağlı değer ölçüleri var mı, bunlar ne derece etkili? Zenginliğin, kozmopolitliğe açıklık/yatkınlık anlamına geldiği doğrultusunda bir anlayış ya da "çağrışım" ve buna bağlı bir kaygı, çekinme veya tersine özenme sözkonusu mu?

Zenginliğin bir milli gurur (ve milli yarışma) unsuru olarak algılanmasına ve yüceltilmesine rastlanıyor mu? Zengin olmak, bir "milli seçkinlik" konumu olarak algılanıyor mu? Zenginlik, servet sahipliği, milli menfaatle meşrulaştırılmaya çalışılıyor mu; ne derece ve nasıl? Global kapitalizmin aksiyomları ile "milli çıkarlar" birbirine nasıl tahvil ediliyor? Milliyetçi ideolojik söylemlerde, zenginlik olgusuyla ilgili yaklaşımlar nasıl? Milliyetçiliğin devlete atfettiği kutsallık ile sermayenin mantığı hangi biçimlerde birbiriyle eklemleniyor veya birbirini yerinden ediyor?

Zenginliğin kültürel ve siyasal formasyonunda etnik, mezhepsel ve yerel aidiyetlerin rolü nedir? Zenginliğin bu aidiyetleri aşan, tâbi konuma iten veya "folklorlaştıran" kodlarından söz edebilir miyiz? Kürt, Alevi veya "taşra" zenginleri kendi kültürel gelenekleri ile nasıl bir yeniden eklemleyici veya yerinden edici ilişki kuruyorlar? "Aşağıdakiler"e dair imgeleri diğer zenginlerden anlamlı biçimlerde farklılaşıyor mu? Alevi yoksulları veya göçe zorlanan yoksul Kürtler onların dünyasında nasıl bir yer işgal ediyor? Diğer zengin kesimlerden hangi kültürel ve siyasal kodlarla ayrışıyorlar ve kendilerini onlara göre nasıl tanımlıyorlar? İnceltilmiş zevklerin oluşturduğu "yüksek kültür" ile onun grotesk "ötekisi" olarak "paralı ayılar"ın, "magandalar"ın kentlileşememiş, "kaba saba" kültürü arasındaki hatta nerede duruyorlar? Siyasal zihniyetlerinde burjuvazinin farklı fraksiyonları, global sermaye, devlet ve sivil toplum ilişkisi hangi terimlerle anlamlandırılıyor?

Kadın-erkek ilişkilerindeki iktidarın kurulduğu araç ve stratejiler açısından zenginler bir özgüllük arz ediyor mu? Erkeklik ve kadınlığın tanımlanmasında yerleşik toplumsal kodlara göre bir sapma söz konusu mu? Zengin kadınlar evle nasıl bir ilişki kuruyor ve bu açıdan aralarında ne gibi farklar ortaya çıkıyor? Farklı kökenlere, konumlara sahip zengin kadınlar diğerleri hakkında ne düşünüyorlar? Muhafazakâr zenginlerin ikinci kuşak kadınları kendi kültürel geleneklerini yeniden mi üretiyor veya modernleşmeyi nasıl tecrübe ediyor? Kadın ve erkek zenginlerin diğer toplumsal kesimler, "aşağıdakiler" hakkındaki imgelerinde sistematik bir farklılık görülüyor mu? Kadınların zenginlikle ilişkilerinin erkekler üzerinden kurulduğu durumlarda cinsiyet ilişkileri ile toplumsal-sınıfsal konumlar arasında nasıl bir "rezonans" oluşuyor? Cinsellik nasıl düzenleniyor ve denetleniyor? Zengin kadın dergilerinin vazettiği cinsellik pratiği ne ölçüde geçerli? Yüksek kültürün oluşumunda kadınlar nasıl bir konuma sahip? Ekonomik ve kültürel sermaye ile kurulan ilişki açısından kadınlar erkeklerden ayrılıyor mu?

Türkiye toplumunun geçirdiği karmaşık toplumsal-mekânsal ayrışma ve kümeleşmelerde zengin mekânlarının konumu nedir? Zenginler genel olarak toplumsal mekânı ve özel olarak kendi mekânlarını nasıl tecrübe ediyorlar? Lüks konaklar, yalılar, villalar ve siteleriyle zenginliğin "konut politikası" Türkiye'nin toplumsal topografyasının şekillenmesinde nasıl bir rol üstleniyor? Kentin farklı yerlerine dağılmış ve fakat etrafından yalıtılmış bir haldeki zengin konutları ve yerleşim yerleri zenginlere nasıl bir "evren" sunuyor? "İstanbul'da Manhattan"ı yaşamak hissini verecek şekilde kurulmuş mekânlarda maddileşen kültürel kodlar nelerdir? "Tehli-

keler"den, toplumsal-çevresel "kirlilik", "gürültü" ve "zevksizlik"lerden arındırılmış olan mekânlar kendi dışlarındaki dünyayla nasıl bir ilişki kuruyor? Bu mekânlardan, onların hemen yanıbaşında yer alabilen yoksul mekânları nasıl görünüyor? Lüks, özel güvenlikli, sakinleri "seçkin" konutların yanı sıra, lüks alışveriş merkezleri ve eğlence-yemek mekânlarının da dahil olduğu zenginliğin kent tecrübesi nasıl bir "bilişsel harita" sunuyor?

Ortaya attığımız bu sorular ve soru kümeleri, Türkiye'de zenginliğin kültürel ve siyasal formasyonunu anlayabileceğimiz bir problematik için başlangıç niteliğinde. Bunların bir kısmı bu sayıdaki yazılarda zaten soruluyor ve takip ediliyor; esas büyük kısmı ise hâlâ araştırılmayı bekliyor. Bu veya başka problematikler etrafında yürütülecek araştırmalarla Türkiye'nin toplumsal topografyasının can alıcı bileşenlerinden biri olan zenginliğin nasıl bir formasyona sahip olduğunun anlaşılmasının, Türkiye'deki toplumsal güç ilişkilerinin çözümlenmesinin önemli bir parçası olduğunu düşünüyoruz.

Servet düşmanlığı – nerede?

Bunlara bir de "servet düşmanlığı" ile ilgili bir soru kümesi eklemeliyiz aslında... 1960'lı ve 70'li yılların popüler anti-komünist söyleminde, sol muhalefeti damgalamakta kullanılan gözde motiflerden biri, "servet düşmanlığı/sefalet edebiyatı" idi. Bu motif aslında daha ziyade bütün mülk sahibi sınıfların –sadece büyük burjuvazinin değil–, "varlıklarını" ve konumlarını meşrulaştırma kaygılarını yansıtmaktaydı. Nitekim bu dönemde hâlâ, en tipik örneği Koç olmak üzere Türkiye'nin büyük burjuvazisi, gösterişten ve sarfiyattan kaçınma, kaynaklarını "ülke kalkınmasına" yatırma, istihdam yaratma gibi hasletlerle zenginliğini meşrulaştırma gayretindedir. Bu kaygı, sağın ve büyük sermayenin kimi temsilcilerinin, "zenginlerin solu tutmasından" duydukları rahatsızlıkta da gösterir kendini. Örneğin Egeli büyük sanayici Selçuk Yaşar, 1976'da çıkardığı *Türkiye'nin Baş Ağrıları* adlı kitabında şöyle yazar: *"Adam sanayicidir, doktordur, avukattır, gazete sahibidir. (...) Boğazda yalıları, hanımına ve kendine ait ayrı otomobili, garsonu, çifte çifte şoförü vardır... Fakat, bu kimseler solu tutar. Sol cakasının, sol yutturmacanın esiri olmuştur âdeta... (...) Dünyanın hiçbir demokratik ülkesinde ve yine hiçbir hür teşebbüs camiasında görülmemiştir böylesine terslikler."* Yaşar Holding'in patronunun yakındığı bu 'anomali'nin arkasında, daha büyük ve 'nesnel' bir anomali vardır aslına bakılırsa: Ayşe Buğra'nın *Devlet ve İşadamları*'nda ele aldığı –aşağıda da zikredeceğimiz–, Türkiye'de zenginlerin ve/ya burjuvazinin kırılgan, bağımlı yapısı.

2000'li yılların Türkiyesi'nde ise biz şimdi belki başka bir anomaliyi tesbit etmeliyiz: Servet düşmanlığının eksikliği!

2004 Ekimi'nde ve 2005 Mayısı'nda, "tüketim kültürü"nün kutsal ziyaret yeri niteliğindeki (İstanbul-Etiler) Akmerkez'in önünde yapılan protesto gösterileri türünden olaylar, istisnâîdir. Oradaki protestocular şu açıklamaları yapmışlardı: *"Bu-*

rada bizim bir aylık maaşımızla alamayacağımız mallar satılıyor. Bu gelir adaletsizliğini protesto ediyoruz!" "Bizi yoksullaştıranların kendilerine alışveriş ve eğlence merkezi olarak yaptıkları bu bina bize çok şey anlatıyor." "Hayatlarımızı satın alıp bizi köleleştiren, açlıktan ölen çocukları görmezden gelen bu insanları uyarıyoruz." Ve şu sloganlar kullanılmıştı: "*Üreten biziz tüketen sizsiniz.*" "*Yoksuluz, çünkü siz varsınız*"...

1960'ların ve 70'lerin düşünce ikliminde, "*Yoksuluz, çünkü siz varsınız*" sloganının söylediği gibi, yoksulluk ve yoksunluk ile gelir adaletsizliği arasında bağlantı kurmak, yadırganmayan, aşikâr sayılan, meşru bir 'akıl' idi. Başka deyişle, servet düşmanlığının subjektif şartları kuvvetliydi! Bugün ise, servet düşmanlığının objektif şartları, dünya üzerinde ender görülecek kadar 'gelişkin'. Türkiye'de zenginliğin yaşanma tarzı, onu meşrulaştırma kaygısından 'kurtulmanın' serbestliğiyle, *teşhirci* ve *küstahça* görünümler arzediyor. Yoksulluğu bir tür doğal âfet gibi tasavvur ederken ekonomi, 'önlem', 'kaynak', 'kriz' bahsini borsa ve piyasalarla sınırlayan medya söylemiyle... televizyonun çoğalttığı tüketim ve 'lüks' manzaralarıyla... magazin ünlülerinin cip-ev-takı-kılıklarıyla ilgili sarfedilen rakamlarla... komşusu değilse de (yukarda kaydetmiştik, artık mahalleler ayrı!) 'insan-kardeşi' aç yatan tokların muazzam umursamazlığı ve bencilliğiyle...

Buna mukabil bugün "servet düşmanlığının" subjektif şartları son derece gerilemiş durumda! Bugünün 'anomalisi' de bu değil mi?

Kuşkusuz, yoksulluğun acısını zenginlerden veya umumiyetle 'tuzukuru' sayılanlardan çıkarmaya dönük tepkilerin, faşizan bir vadiye akma riski de vardır. 'Anti-plütokratik' (zengin-karşıtı) denen tepki biçimi, 'sistemi' tamamen unutup, salt öçcülüğe veya hıncını çıkarmaya dönük olduğunda... Özellikle şiddete dayalı tepkilerde (eşyaya, 'mala' karşı şiddetten ziyade, insanlara karşı şiddette) bu risk büyür. Keza, tuzukuruların 'kozmopolit' yapılarına, etno-kültürel kimliklerine (bilhassa 'somut' veya muhayyel Yahudiliklerine), cinselliklerine (orospular/'karı kılıklı tipler') yönelme istidâdı, bu faşizanlaşma riskini büyütür. Fakat, sol/sosyalizan kaygıları tamamen bir yana bırakalım, zenginliğin küstahlığı, teşhirciliği, umursamazlığı karşısında bir ahlâki tepki, bu anlamda bir "servet düşmanlığı", 'toplum olma' istidâdının bir belirtisi sayılmaz mı? Öyleyse, 2000'lerin Türkiye toplumunda "servet düşmanlığının" yokluğu anomalisi de, incelenmeye değerdir. Böyle bir analiz Türkiye'de toplumsal-sınıfsal ayrım ve "antagonizmalar"ın temsil ve tecrübe edilme tarzlarına ilişkin önemli ipuçları da sunabilecektir.

Bu sayıdaki yazılar

Toplum ve Bilim'de "Yoksulluk ve Yoksunluk" konulu 89. sayıdan beri, yukarıda sorduğumuz soruları da içerecek şekilde zenginlik hallerini mercek altına alan bir dosya hazırlamayı istiyorduk. Bunu, Türkiye'nin toplumsal tarihi bağlamında yapmayı önümüze koyduk. Her zaman olduğu gibi, hedeflediğimiz konuların hepsine

uzanamadık; yukarıda işaret ettiğimiz temaların bir kısmını da ele alamadık. Fakat en azından bu konuya bir araştırma gündemi olarak dikkat çekmek için bir adım attığımıza inanıyoruz.

Zenginliğin Türkiye'deki ekonomi-politik portresiyle başlayalım. Ahmet Haşim Köse ve Yiğit Karahanoğulları, DİE'nin hane halkı anketlerinin verilerini 'okuyarak', gelir ve varlıkların hangi sınıflar arasında nasıl dağıldığını inceliyorlar. Bu makalede, sınıf pozisyonları ile parasal "varlık" arasındaki ilişki tahlil ediliyor.

Zenginlerin kendi konumlarını ve güçlerini nasıl algıladıklarına geçersek... Ayşe Buğra, Türkçe ilk baskısı 1995'te yapılan *Devlet ve İşadamları* kitabının başlangıç sorusunu hatırlatıyor: "*Bu nasıl bir 'hâkim sınıf'tır ki, çıkarları doğrultusunda yönlendirdiği söylenen devlet politikaları karşısında bu derece çaresiz ve korkak, kendi servetinin meşruiyetinden bu derece güvensiz, ortalıkta görünmek ve konuşmak konusunda bu derece çekingen ve isteksizdir?*" İşadamlarının şüphesiz çok daha fazla dillendikleri ve güven kazandıkları son on yıldaki kendilerini konumlandırma ve "toplum sorunlarını" konu etme biçimlerini gözden geçiren Ayşe Buğra, özellikle onların yoksulluğu/yoksulları tasavvur etme biçimlerine eğiliyor.

Bourdieu'nun sınıf analizine getirdiği, 'sınıf kültürlerinin' simgesel kurgular ve mücadeleler temelinde tahliline elveren kavramsal açılım, dosyaya katkıda bulunan birçok yazarın faydalandığı donanımı oluşturdu.

Seçil Doğuç, yaptığı mülakatlara dayanarak, yeni orta sınıfların zenginliği ve yoksulluğu nasıl bir simgesel koordinat sistemi içinde algıladıklarını inceledi: Tüketim kalıpları, kültürel beğeniler ve bireyci zihniyet üzerinden tanımlanan bir koordinat sistemi bu. Jean-François Pérouse ile A. Didem Danış'ın, İstanbul'da yeni zenginlerin güvenlikli sitelerini ele alan incelemesi de bu izleği devam ettirdi. Yazarlar, 1980'lerin "yeni zengin" tipolojisini çıkarırken, onların kendi farklarını koyma 'ihtiyaçlarının' ve talep ettikleri (hak saydıkları) ayrıcalıklara ilişkin tahayyüllerinin mekâna yansımasını yorumladılar. Zeynep Mağgönül, İstanbul'un Nişantaşı-Teşvikiye semtinin "yerli" sakinlerinin, kendi elit konumlarını algılama biçimlerine baktı. Yaşam tarzına ilişkin *zevkini* ve kültürel üstünlüğünü *serveti* olarak gören bu grup, Türkiye'de zenginler arasında özgül bir zümreyi ve zenginlik 'bilincinin' gözden kaçırılmaması gereken bir veçhesini örnekliyor.

Toplum ve Bilim'in "Yoksulluk" dosyasına da yoksulluk-zenginlik imge ikiliğinin edebiyattaki tezahürünü yorumlayarak katkıda bulunmuş olan Ömer Türkeş, "Zenginlik" dosyasında bu tartışmayı sürdürdü. Bu kez, 2000'li yıllarda Türkiye'de zenginlik imgesinin sakınımsızlaşmasına, –kendisinin yazısında sadece bir yerde kullandığı sözcükle– *teşhircileşmesine* odaklandı.

Süha Ünsal'ın yazısı, önemli: Türkiye'deki bellibaşlı "zengin olma/zengin yaratma" süreçlerinden birisini teşkil eden müteahhitliğin kısa tarihçesini verdikten sonra, müteahhitlikten gelen servetin sermayeye dönüşme sürecine dikkat çekiyor. Bu arada, müteahhitlerin zenginliği nasıl anlamlandırdıklarına da bakıyor.

Dosyanın mücavir alanında yer alan bir yazı: Sevim Odabaş'ın modern beden kültürünün güzellik salonlarındaki yeniden üretimini incelediği çalışması. Bu yazı, zenginliğin ve genellikle 'elitliğin' bir ayırdedici 'zevk' ve tanzim sahası olarak bedene bakmanın gösterebileceklerine ilişkin ilham veriyor.

Ulaş Sunata'nın Türkiye'den beyin göçüne ilişkin makalesini de dosyanın mücavir alanında konumlandırabiliriz. Bu yazıda, Türkiye'nin yeni tahsilli elitinin kendi konumunu, dünyayı ve geleceği tasavvur etme biçimlerine göz atılmakta.

TANIL BORA - NECMİ ERDOĞAN

G E L E C E K S A Y I L A R D A

SAYI 105 • 2005

Merkez-çevre

Merkez-çevre paradigması, sosyal teori literatüründen gündelik siyasete ve "jurnalistik" Türkiye tahlillerine sirayet eden, 'merkezî' önemde bir işlev gördü. Bu paradigma, Türkiye'nin toplumsal formasyonunu analiz etmekte –hâlâ– işlevsel olabilir mi? Belirli bir zaman veya bağlamda, sözgelimi yaygın örnek olarak İslâm'ı 'anlamakta', işlevsel miydi? Yoksa, Oryantalizm-Oksidentalizm (Şarkiyatçılık-Garbiyatçılık) antinomisinde bir yere mi oturuyordu? Bu ve benzer soruları, farklı alanların özgüllüğü içinde tartışmayı hedefliyoruz. 'Mücavir' konu olarak, *kalkınma* paradigmasını da ele almayı düşünüyoruz.

SONRAKİ SAYILAR

Sınıf

Sınıflar: nerede, nasıl teşhis edilebilir? 'Ortodoks' sınıf analizlerinde bir 'sorun' varsa... Globalleşme 'çağında' sınıflar nasıl kategorize edilebilir? Emek süreçlerinin, 'çalışma'nın sınıfların teşekkülündeki yeri... Sınıf ve kimlik arasındaki ilişki nasıl tasavvur edilmeli? Sınıfların toplumsal yeniden üretim matrisleri ve sınıf kültürleri...

Balkanlar

Bir jeostrateji nesnesi olarak değil, bir siyasal imgelem olarak Balkanlar'a bakış: "Kaos" olarak... "katastrof" (felâket) olarak... "sınır" olarak Balkanlar... Balkanlı tahayyülünün "entelektüel ütopya olarak Batı"yla imtihanı.

Toplum ve Bilim **dergisinde her sayıda, belirlenmiş dosya konularıyla ilgili olmayan yazılara da yer vermeye çalışıyoruz.**

"İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" Konferansı Üzerine

Başlangıçta, "Çöküş Dönemi Osmanlı Ermenileri" başlığıyla düzenlenmesi planlanan, ancak daha sonra bizzat Adalet Bakanı'nın da aralarında bulunduğu sağ ve sol "ulusalcı" kesimlerin baskısıyla ertelenen, bu süreçte, adı medya tarafından "Ermeni Konferansı" haline getirilen bilimsel toplantı bu kez bir "yargı kararıyla" engellenmek üzereydi. Bu işin 3 Ekim'den önce "aradan çıkartılması"nın faydasına kani olduğu anlaşılan siyasal iktidarı da rahatsız eden bir karardı bu. Ancak bu "idarî işlem"den yasaklanan Boğaziçi ve Sabancı Üniversiteleri'nin yanısıra, bu mahkeme kararının imalini sağlayan başvuru sahiplerinin "unuttuğu" üçüncü düzenleyici kurum olan Bilgi Üniversitesi'nin ev sahipliğini üstlenmesiyle, adı bu kez "İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" olarak değiştirilen konferans 24-25 Eylül tarihlerinde gerçekleştirilebildi. Bu sürece ilişkin şüphesiz söylenecek çok şey var. Ancak biz birkaç başlığın altını çizmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Öncelikle, kendisi de bir fikir yayma aracı olan *Toplum ve Bilim*'in düşüncenin, eldeki örnekte olduğu gibi, disiplin altına alınmasına yönelik tavırların karşısında olduğunu bir defa daha vurgulamak isteriz. Görülen o ki, değişen söyleme rağmen, aykırı bir düşünce seslendirilmeye çalışıldığında Türkiye'deki devlet aygıtının eski refleksleri hâlâ ve hemen canlanmaktadır.

Kürt Meselesi ve "Ermeni Tehciri", Türkiye'de resmî ideolojinin ve milliyetçiliğin ve her ikisini de büyük bir şevkle savunan kesimlerin kendilerini yeniden üretmesinde en önemli iki zemini oluşturuyor. Bu zeminlerin aşınmasına yol açabilecek tutarlı ve bütüncül her türlü teorik ve pratik müdahalenin, sadece bilimsel değil, aynı zamanda siyasal sonuçları da olacaktır ve bu sonuçlar Türkiye'nin daha demokratik ve medenî bir toplum olmasına katkıda bulunacaktır. Konferansın düzenlenmesini ve gerçekleştirilmesini engellemeye yönelik çabaların boyutları bu çabaların sahipleriyle birlikte düşünüldüğünde, son yargı kararına şaşırmamak gerekir. Hukuku bütünüyle depolitize eden liberal yaklaşımı, hukuku doğrudan politik bir tahayyülün altında ikincil kılan siyasal kararcılıkla karşılamak yerine, hem hukukun dışsal etmenlere duyarlı olabileceği pratik ve politik referans noktalarını indirgemeci bir bakış açısının kolaycılığına düşmeden değerlendirmek ve hem de hukukun kendi özerk alanında söylemsel bir eleştirellikle kendi üzerine düşünmesini sağlamak zor ama mümkün bir yoldur. İstanbul 4. İdare Mahkemesi'nin konferansa ilişkin aldığı yürütmeyi durdurma kararı hukuksal bir karar olarak değerlendirilemez. Bu karar ne biçim ne de öz olarak Türkiye'de geçerli hukuksal sistem açısından bile bir "hukuksal karar" statüsüne erişemez. Kararın, üniversite özerkliğine ve bilime karşı olmasını öne çıkarmak (ki gerçekte bu konferansın yapılmasına sıcak bakmadığını bildiğimiz YÖK bunu yapmıştır), kararın imâ ettiği açık faşizmi ıskalamak demektir.

Konferans, umarız, Türkiye tarihinin oldukça yakın bir geçmişine ait etik, entelektüel ve politik bir sorumluluğun oluşmasına katkıda bulunacak bir bağlam yaratacaktır. Türkiye, barbarlığın, günümüzde "ulusalcılık" ideolojisiyle ortaya çıkan bu bildik görünümünün geriletilmesine yönelik her türlü çabadan kârlı çıkacaktır. Bu türlü gayretlerin daha geniş platformlara yaygınlaştırılması ve karşılaştığımız sorunların ele alınmasını zorlaştıracak, kişiselleştirilmiş ve medyatik savrulmalara izin verilmemesi bu çabalardan daha başarılı sonuçlar elde edilmesine yardımcı olacaktır.

Toplum ve Bilim

İşadamları ve toplum

*Ayşe Buğra**

On yıl önce yayınlanan *Devlet ve İşadamları*'nın başlangıç noktasında, üç büyük işadamının, Vehbi Koç, Sakıp Sabancı ve Nejat Eczacıbaşı'nın, otobiyografilerinin bende uyandırdıkları şaşkınlık vardı (Buğra, 1995). Dolayısıyla çalışmaya, "Bu nasıl bir 'hâkim sınıf'tır ki, çıkarları doğrultusunda yönlendirdiği söylenen devlet politikaları karşısında bu derece çaresiz ve korkak, kendi servetinin meşruiyetinden bu derece güvensiz, ortalıkta görünmek ve konuşmak konusunda bu derece çekingen ve isteksizdir?" sorusuyla başlamıştım. Bunu izleyen iki temel soru ise şunlardı: "Neden şimdi, 1980'lerde, otobiyografilerini yazarak ve başka biçimlerde ortada görünmeye başladılar?" ve "Bu kendini gizleme çabasının ve onun ardından gelen yeni görünürlüğün toplumun bütünü açısından taşıdığı anlam nedir?"

Bu soruların sorulduğu günle bugün arasında, 1980'lerde başlayan bir sürecin niteliği epeyce netleşti. Bu süreç içinde, herşeyden önce, "Türkiye'nin düzeni", ekonominin işleyişine özel sektörün hâkim olduğu ve olmaya devam edeceği bir düzen olarak belirginlik kazandı. Söz konusu olan, daha az veya daha çok devlet müdahalesi, daha az veya daha çok korumacılık değil, özel mülkiyet haklarının ve girişimci kârlarının sağlam bir meşruiyet zeminine oturması, radikal düzen değiştirme projelerinin marjinalleşmesiydi. Bu süreç içinde, işadamlarını sessiz ve güvensiz kılan en önemli belirsizlik ortadan kalktı, onlar da hızla kendilerine güven kazandılar ve sesleri her konuda belki de lüzumundan fazla yüksek çıkmaya başladı.

Sözünü ettiğim otobiyografilerin yazıldığı, iş adamlarının seslerinin duyulmaya başladığı dönem, genellikle onların dışında herkesin sustuğu bir dönemdi. 12 Eylül darbesi toplumun üstünden silindir gibi geçmiş, darbe hükümeti-

(*) Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü.

nin yerine gelen Özal dönemi yöneticileri ise, tek parti döneminde dahi görülmemiş bir "tek yol bizim yol" anlayışıyla, gerekli yasal düzenlemeler yapılıp gerekli kurumsal önlemler alınmadan işleyemeyeceğini kesinlikle anlamadıkları piyasa ekonomisini devleti yok ederek işletme peşine düşmüşlerdi. Askerî rejimin silah zoruyla susturduğu eleştirel sesler, şimdi, hem darbe yasaları yardımıyla hem de "bunlar zaten modası geçmiş budalaların görüşleri" denilerek susturuluyordu. Bu dönemde devletin iş dünyasına yaptığı müdahaleler, yapıp yokettiği servetler, hiçbir dönemde olmadığı kadar önemliydi. İşadamları devlete önceki dönemlerden daha çok bağımlıydılar, ama bu bağımlılığın içindeki rejim değişikliği korkusu yok olmuştu.

Bu korkunun yok olması, sürmekte olan devlete bağımlılığı daha zor kabul edilir kılıyordu. Dolayısıyla büyük işadamları, keyfî müdahaleyi önleme araçları olarak yasaları, hatta zaman zaman rasyonel bürokratik sürecin kurallarını hatırlamaya ve hatırlatmaya başladılar. Sonra da, en azından bazı büyük işadamları, yasalar ve kuralların keyfî müdahaleye galebe çalabilmesini sağlayan yolun demokratikleşmeden geçmesi gerektiğini gördüler. Bu noktada, bu işadamlarının örgütü TÜSİAD (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) içinde öne sürülen tezler, zaman zaman, Türkiye'de yasal düzenin korunmasını ve demokratikleşmeyi savunan bir nitelik kazandı. Yani, işadamlarının uzun vadeli sınıfsal çıkarlarıyla toplumun bütününün çıkarları arasında kısmi bir örtüşme görüldü. Bir girişimcilik tarihi çalışması olan ve sadece devletle büyük işadamları arasındaki ilişkiyi inceleyen *Devlet ve İşadamları*'nın son bölümünde, hem bu örtüşmeye hem de onun kısmi niteliğine işaret ediliyordu. Araştırma, işadamlarının uzun vadeli çıkarlarını savunmaya yönelik tutarlı bir toplum projesi geliştirmekte olan TÜSİAD üzerine odaklanmıştı. Bugün işadamlarının çıkarlarıyla toplumun bütününün çıkarları arasındaki ilişkiyi sorgularken, işadamları arasındaki bölünmelere ve bu bölünme içinde ortaya çıkan farklı toplum projelerine daha çok değinmek gerekiyor.

"Toplumun çıkarları" kavramına gelince, bu, doğal olarak, nereden bakıldığına göre, farklı biçimlerde tanımlanabilecek bir kavram. Merkezine "ulusal ekonominin güçlenmesi ve gelişmesi"ni alan bir tanım temelinde işadamlarının çıkarları kolayca ulusal çıkarlarla özdeşleştirilebilir. Duruma göre, bu tanıma siyasi nitelikli bir bağımsızlık vurgusu ekleyerek söz konusu özdeşleştirmeyi daha da kolaylaştırmak mümkün. Ama bunun yanı sıra "milli kültürümüzden kaynaklanan değerlerin ve inanç dünyamızın özelliklerinin korunması" da, işadamlarının çıkarlarının savunusunda etkili bir rol oynayabiliyor. Bu durumlarda, çalışan kesimlerin ücretlerle ve çalışma koşullarıyla, tüketicilerin tükettikleri malın niteliğiyle, herkesin çevre sağlıyla ilgili çıkarları, kolayca "ulusal çıkar" denen şeyin gerisine itilebiliyor. Daha genel bir düzeyde, yasal, siyasi ve sosyal hakların tamamını içeren talepler de, ulusal çıkar tanımının dışında bırakılabiliyor. Bugün Türkiye'de olduğu gibi milliyetçi söylemin güç kazandı-

ğı ortamlarda, bu eğilim iyice bariz bir nitelik kazanabiliyor. Bu yazının amacı, özellikle bu tür ulusal çıkar tanımlarının ötesinde, yasal, siyasi ve sosyal boyutlarıyla insan haklarının korunmasını merkez alan bir toplum çıkarı kavramı doğrultusunda, işadamlarının çıkarlarının ve bu çıkarların savunulma biçimlerinin toplumun bütünü açısından ne anlama geldiğini irdelemek.

İş dünyası içinde büyük işletmelerle küçükler arasında her zaman bir bölünme olduğunu söylemek mümkün. Ama dış ticarete, yabancı sermayeyle ilişkilere ve genel olarak dünya görüşlerine yansıyan farklar, bugün oldukça değişik bir biçimde karşımıza çıkıyor. Bu durum, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de Fordist üretim tarzının önem kaybedip esnek üretim tarzının önem kazanmasıyla yakından ilgili. Esnek üretim tarzı içinde, dikey ve yatay entegrasyonun ve merkezî bir yönetim anlayışının işleyişlerine hâkim olduğu büyük işletmelerin yanında, kendi aralarındaki hem rekabeti hem dayanışmayı içeren ilişki ağlarından güç alan küçük ve orta ölçekli yerel işletmeler önem kazandılar. Bu işletmeler, üretim ve ihracat artışlarında giderek daha önemli bir rol oynuyor ve bu artan önem doğrultusunda toplumsal konumlarını güçlendiriyorlar. Her ne kadar 1989'da sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonunda ortaya çıkan yapı içinde, üretim ve ihracatın önemi finans sektörünün gölgesinde kaldıysa da, "başımızın tacı KOBİ'lerimiz" fikrinin, siyasi ve ideolojik ortam içinde bir zamanlar "ağır sanayi hamleleri"nin doldurduğu yeri almış olduğunu söyleyebiliriz.

Bu ideolojik ortamda, farklı işadamları arasında, piyasanın alternatifsizliği, uluslararası ekonomiye entegrasyondan geri dönüş olmadığı ve uluslararası rekabet gücünün önemi gibi konularda ciddi görüş ayrılıklarına pek rastlanmıyor. Ama bütün bu ekonomik kabullerle demokrasinin işleyişi arasındaki ilişkinin farklı yorumları ve bu yorumlardan kaynaklanan farklı toplum projelerinden söz etmek mümkün. Buna paralel olarak, girişimci örgütleri arasında ciddi bir "sınıfı kim, hangi toplum projesiyle temsil edecek" rekabeti de söz konusu. Bu rekabetin özellikle üye sayısı en az ama sesi en yüksek örgüte, TÜSİAD'a yönelik olarak geliştiğini de söylemek mümkün. Çekişmelerin üzerinde odaklandığı en önemli konulardan biri de, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyeliği.

Bu konuda, Türkiye'nin AB üyeliğini ve bunun gerektirdiği yasal ve siyasi düzenlemeleri kayıtsız şartsız destekleyen TÜSİAD'a karşı en tutarlı çıkışların MÜSİAD'dan (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) geldiğini söyleyebiliriz. Bu rekabet içinde MÜSİAD'ın iki özelliğine değinmek önemli. Bu özelliklerin ilki, MÜSİAD'ın kökü 1980 öncesine pek gitmeyen yeni işletmeleri biraraya getiren bir örgüt oluşu. Dolayısıyla örgütün, keyfî devlet müdahalesine karşı çıkan görüşleri, zaman zaman, üstü örtük bir biçimde, "onlar devlet desteğiyle güçlendiler, şimdi bizimkilerin aynı imkânlardan yararlanması engelleniyor" tepkisiyle karşıladığı söylenebilir. İkinci özellik, örgütün en önemli güç kayna-

ğının, üyeleri arasında gayet sağlam ve etkin ağ ilişkileri geliştirebilmesi ve bu ilişkiler yardımıyla onlara hammadde ve aramal tedariki ve piyasa olanakları konusunda önemli avantajlar sağlaması. Bu örgüt gücünün kaynağında ise üyeleri karşılıklı güven ilişkileri bağlamında ortak bir zeminde birleştiren İslâmî kimlik bulunuyor.

Buradan hareketle, MÜSİAD'ın yasalar ve kurallara yapılan vurgudan da, Müslüman kimliğinin Batı anlamında laik ve demokratik bir dünya görüşünün gölgesinde kalması ihtimalinden de pek hoşlanmayacağı açık. Nitekim, örgüt AKP'nin iktidara gelmesine kadar, çok açık biçimde AB karşıtı görüşlerin sözcülüğü yaptı ve bunu yaparken Güney Kore modelinin Türkiye'ye ne kadar uygun olduğunu savundu.[1] Geliştirdiği toplum projesi sonuna kadar piyasacı bir görüştü. Ama piyasayla hukuk devleti ve demokrasi arasındaki ilişki, "Batı'ya özgüdür bize uymaz" fikri doğrultusunda dışlanıyordu. Bu dışlamanın gücü, 28 Şubat müdahalesinin sadece iktidardaki Refahyol hükümetini değil örgütün bazı üyelerini de hedef almasıyla kısmen zayıflamış olabilir. AKP'nin iktidara gelmesinden sonra ise, epeyce geri plana itildi. Nitekim 28 Şubat'ın ayıltıcı etkisi, AKP'nin AB projesine ve onun içerdiği demokratikleşme şartına dört elle sarılmasının gerisindeki unsurlardan biri olarak da görülebilir. Gene de, MÜSİAD'ın Türkiye'nin AB üyeliği konusundaki tavrı hâlâ en azından kuşkucu bir tavır ve kuşkular, hâlâ, "AB'nin Türkiye'den talepleri içinde insan hakları ve demokrasi konusu suistimal ediliyor" şeklinde dile getiriliyor.

Ama MÜSİAD'ın AB konusundaki kuşkularının ifade edildiği demokrasi ve insan hakları alanı dışında, veya onun gerisinde, maliyetlerle ilgili, henüz çok su yüzüne çıkmayan bazı endişeler de var. Dolayısıyla, AB'nin Türkiye'ye "dayatmaları" arasında çevre ve çalışma standartları konusunun da bulunduğunu unutmamak lazım.

Türkiye'de enformel sektörün şu andaki boyutları, 30'dan az işçi çalıştıran işyerlerinde uygulanmayan iş güvencesi yasası, bu işyerlerindeki sağlık koşullarının ve çevreye zarar veren uygulamaların denetimsizliği, çalışma saatlerinin inanılmaz uzunluğu gibi unsurlardan oluşan, AB normları çerçevesinde sürdürülmesi imkânsız durumun nasıl değişeceği konusu, doğal olarak, hem MÜSİAD'ın hem de Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) üyelerini çok yakından ilgilendiriyor. TOBB'un Türkiye'nin AB üyeliği konusundaki tavrı MÜSİAD'ınkinden epeyce farklı. TOBB, kurucusu olduğu İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) aracılığıyla AB ile ilişkilerde gerçekten çok önemli bir rol oynadı. Şu anda da, TÜSİAD'ın AB'yle ilişkiler alanını domine ediyor olmasından rahatsız ve bu rahatsızlık halen siyasi bir temsil yetkisi çekişmesi gibi görünüyor. Ama

1 Bugün Güney Kore modelinin bazı değişiklikler geçirmekte olduğunu ve sosyal taraflar arasındaki ilişkilerin anti-demokratik bir çıkar birliği anlayışından çıkar ayrılıklarının daha net bir biçimde ifade edildiği bir yaklaşıma doğru evrildiği görülebiliyor. MÜSİAD'ın benimsediği Güney Kore modelinde bu gelişmelerin yer tuttuğunu söylemek pek mümkün değil.

TOBB'un demeçlerinde giderek daha sık kullanılmaya başlanan "evet AB ama her ne pahasına olursa olsun değil" ifadesi, zaman içinde çekişmenin başka boyutlarının da ortaya çıkabileceğine işaret ediyor.

Şu anda hangi kesimden olursa olsun işadamlarının çalışma hayatının varolan durumunu, özellikle de enformel sektörün durumunu savunacak halleri yok. Ama ihracatçı birliklerinden, tekstil ve hazır giyim sektörünü temsil eden derneklerden ve bazı odalardan gelen sesler, ucuz emek konusunun ne derece önemli olduğunu ve bu alanda ne biçim akıl almaz taleplerle ortaya çıkılabileceğini gösterecek nitelikte. Bu bağlamda özellikle iki örnek bana gayet dikkat çekici geliyor. Bu örneklerden ilki, Şubat 2000 krizinin hemen ardından Türkiye İhracatçılar Birliği'nden gelen taleple ilgili. Krizin yarattığı işsizlik ve yoksullukla mücadele bağlamında ve "kendim için birşey istiyorsam namerdim" üslubuyla dile getirilen bu talep, işverenlere bir süre sigortasız işçi çalıştırma hakkı verilmesini içeriyordu. "Adamlar zaten işsiz ve aç kalmış, gözleri sigorta görecek halde değiller, insaniyet namına bunları öyle sosyal güvencesiz filan çalıştıralım" şeklinde özetlenebilecek bu talep, maalesef, bazı basın organları ve gazeteciler tarafından da, samimiyetle benimsenerek bir süre tartışıldı.[2] Bir ölçüde Türkiye'nin imzalamış olduğu ILO sözleşmeleri sayesinde, çok şükür demek lazım herhalde, uygulamaya konulmadı.

İkinci örnek daha yeni bir gelişmeyle ilgili. Bu yıl Ankara Sanayi Odası, gene insaniyet namına, bu sefer bölgesel eşitsizliklerin ortadan kalkması amacına yönelik olarak, geri kalmış bölgelerde daha düşük asgari ücret uygulanması talebiyle ortaya çıktı. Zaten yoksulluk sınırı altındaki asgari ücretin, geri kalmış bölgelerdeki yoksullar için lüzumundan fazla yüksek olduğu gerekçesiyle ve daha düşük ücretin o bölgelerde yatırım yapılmasını teşvik edeceği gibi epeyce gerçek dışı bir varsayımla öne sürülen bu talep doğrultusundaki lobi faaliyetleri halen sürmekte. Uygulandığı takdirde, işverenin elinde gelişmiş bölgelerdeki ücretleri düşürmek üzere kullanılacak iyi bir pazarlık unsuru meydana getirebilecek bu fikri enteresan bulan devlet adamları var maalesef.

Bugünkü ortamda KOBİ'lerin önemine yapılan vurgular; yabancı düşmanlığı, içe kapanma veya Avrupa'ya kapanıp Asya'ya açılma istekleri içeren bir milliyetçiliğin yükseldiği bir ortamla gayet uyumlu. Bu ortamda, çevre sağlığı, ücretler ve çalışma koşullarıyla ilgili kaygıların memleketin ekonomik çıkarlarının gerisinde kalması gerektiği fikri, söz konusu milliyetçiliğin artık aralarındaki sağ-sol farklılıklarının iyice ortadan kalktığına şahit olduğumuz sözcüleri tarafından sonuna kadar benimseniyor. Sendikalarla ilgili bir araştırma bağlamında kendisiyle görüştüğümüz, milliyetçi Türk-Metal sendikası yetkililerinden birinin, KOBİ'lerde sendikal örgütlenme çabalarının zaten az bir kârla çalışarak memleket ekonomisine hizmet eden bu işletmeleri zora sokacağını ve va-

2 *Radikal*, 8 Aralık 2001.

tana millete zarar vereceğini ifade etmesi, bizim için bu konuda ibret verici bir örnek olmuştu. Başka bir ibret verici örnek de, sistematik olarak AB karşıtı yazılar yazan ve ekonomik konularla genel olarak pek ilgilenmeyen bir köşe yazarının, ayrıcalıklı ortaklığın "bizim" için ne kadar yararlı olacağını anlatırken, çevre ve çalışma standartlarının maliyet yükseltici etkilerine değinmesiydi.[3] Köşe yazarına göre, ulusal ekonomimiz üzerinde kaldırılamayacak bir yük oluşturacak olan bu standartlar, AB'ye tam üyeliğin önemli sakıncalarından birini teşkil ediyordu. İmtiyazlı ortaklık çerçevesinde, çevreyi istediğimiz gibi tahrip etmeyi ve işçilerimizi bildiğimiz gibi sömürmeyi sürdürerek bu maliyetlerden kurtulabilirdik.

Yukarıda belirttiğim gibi, bu fikirler iş dünyasında henüz bu netlikte ifade edilmiyor. Ama sözünü ettiğim türden bir milliyetçiliği savunanların, KOBİ çıkarlarına seslenerek bu tür bir duyarlığın gelişmesi ve dile getirilmesi için çaba gösterebilecekleri bir zemin mevcut. Buraya kadar yazdıklarım, işadamlarının talepleriyle toplumun çıkarları arasındaki ilişkiyi incelerken bu zeminin niteliğini dikkate almak gerektiğine işaret ediyor. Ama söz konusu ilişkiyi incelerken sadece buna bakmak yeterli değil. Yeterli değil, çünkü maliyetler konusunu KOBİ'ler kadar önemsemeyen büyük işletmelerin çıkarlarının da, toplumun yasal, siyasi ve sosyal haklarla ilgili çıkarlarıyla tam olarak örtüşmesi söz konusu değil.

Bu bağlamda TÜSİAD'ın kayıtsız şartsız AB yanlısı tutumunun, AB içinde, sosyal hak kavramını büyük ölçüde dışlayan Amerikan tarzı bir liberal ekonomi ve toplum modelini benimseyen kesimlerin savunduğu bir Avrupa projesine yakın olduğunu görmek önemli. Bu ideolojik tutumla, önemli bir kısmı finans sektöründe ve özel sigortacılık alanında faaliyet gösteren TÜSİAD üyelerinin ekonomik çıkarları arasındaki uyumu da gözden kaçırmamak lazım. Sık sık TÜSİAD raporlarına konu olan sosyal güvenlik reformu konusunun da bu açıdan değerlendirilmesi önemli. Özel sigorta şirketlerinin çıkarlarının, özellikle ABD'de sosyal güvenlik ağlarının zayıflamasında ne kadar önemli bir rol oynadıkları dikkate alınırsa, TÜSİAD'ın bu konudaki katkılarının nasıl bir çıkar çatışması içerdiğini görmek çok zor olmaz. Bu bağlamda, örgütün, Dünya Bankası'nın 1994'te yayınlanan ve yayınlandığı günden itibaren, nobel ödüllü Joseph Stiglitz dahil pek çok iktisatçının eleştirilerine hedef olmuş olan emeklilik sistemi raporunun yaklaşımını, geçen yıl, yeni bir şey söylüyormuşcasına ısıtıp, Türk emeklilik sisteminde bir reform önerisi bağlamında kamuoyuna sunması, gayet dikkate değer (World Bank; TÜSİAD; eleştirel bir yaklaşım için bkz. Orszag ve Stiglitz).

Olabildiğince özelleştirilmiş bir sosyal güvenlik sistemi içinde, yaşlılığında sefil olmamak veya hastalandığında tedavi edilmek için, zorunlu veya gönüllü

3 Gündüz Aktan, "İmtiyazlı Ortaklık", *Radikal*, 19 Mayıs 2005.

prim katkılarını işleten özel sigorta şirketlerinin hizmetlerinden faydalanması söz konusu olmayan kesimlere, sosyal yardım niteliğinde sınırlı bir güvence sunan bir kamu alanının varlığı, TÜSİAD ve diğer işveren örgütleri tarafından kabul edilebilecek bir şey. Ama bu alanın, vatandaşlık hakları temelinde, sosyal güvenlikte evrensellik ilkesine göre belirlenmesi söz konusu değil. Vatandaşlık hakları ve evrensellik ilkelerini dışlayan bir sosyal güvenlik sisteminin savunusunda da, gene, işadamlarının çıkarlarıyla örtüşen bir ulusal çıkar kavramı ortaya çıkıyor. Bu doğrultuda, sosyal güvenlik açıklarının oluşturduğu "kara delik"lerin kamu maliyesi üzerindeki yükünün ulusal çıkarlarımız açısından taşıdığı önem, sosyal haklarla ilgili çıkarları dile getirenlere karşı kullanılan görüşlerin bir ayağını oluşturuyor.

Ama bu bağlamda ve genel olarak işçi-işveren ilişkilerinin niteliğiyle ilgili tartışmalarda, işadamlarının öne sürdükleri görüşlerin çok ilginç başka bir ayağı daha var. Bu ayak, Türk kamuoyunun gerçekten çok duyarlı olduğu yoksulluk sorunuyla ilgili. Son zamanlarda, işveren örgütlerinin bu sorunu çok ciddiye almaya başlamaları, yani zenginlerin yoksulların sorunlarını dert etmeye başlamaları, bir yanıyla olumlu bir gelişme. Ama bu gelişme içinde, işsiz ve sosyal güvenceden yoksun kesimlerin sorunlarıyla ilgili saptamaların, özellikle, işi olup da aldıkları ücret ve çalışma koşullarından memnun olmayanları, "cömert" emeklilik ve sağlık haklarından yararlanan memur ve işçi kesimlerini hedef aldığını görmek mümkün. Yani, zenginlerin dert edindiği biçimiyle yoksulluk sorununun, yoksullarla ücret ve maaş geliriyle geçinebilenler arasındaki ilişkiden kaynaklanan bir soruna indirgenmesi söz konusu. Bu çerçeve içinde, ücretleri ve vergileri düşürerek, sosyal haklar ve çalışma standartlarından taviz vererek istihdam yaratmak ve istihdam yaratarak yoksulluk sorununu çözmek yönündeki öneriler, bir kere daha, ulusal çıkarlar bağlamında gündeme geliyor. Burada da, ulusal çıkarlarla işadamlarının çıkarlarını birbiriyle örtüşür biçimde savunmak mümkün oluyor çünkü istihdam yaratarak yoksulluğu ortadan kaldırmak fikri, yoksulluğun ne olup ne olmadığını bilmeyenlere gayet çekici geliyor.

İşadamlarının yoksulluk sorununa gösterdikleri ilginin, farklı ekonomik çıkarları yansıtan toplum projeleri arasında ortak bir payda oluşturduğunu söylemek mümkün. Bu yazıda kullanıldığı biçimiyle toplum projesi kavramı, sadece kısa vadeli kâr maksimizasyonu amacına yönelik ekonomik çıkarlara referansla anlaşılabilecek bir kavram değil. Söz konusu olan, bu çıkarların meşruiyetini ve savunulma koşullarını, belirli anlarda onlardan taviz vermeyi de kabul ederek konsolide etmeye yönelik uzun vadeli sınıf çıkarları.

Yoksulluğun, sınıfı birleştirici bir unsur olarak ortaya çıkması da tam bununla ilgili. İşadamlarının, yoksulluk konusunu kendi konuları olarak benimseyip ortak öneriler geliştirebildikleri ve bu önerileri topluma benimsettikleri ölçüde, aralarındaki çıkar, görüş ve anlayış farklarını aşan bir meşruiyet zemini oluşturmakta daha başarılı olacakları düşünülebilir. Bu noktada önemli

olan, yoksul kategorisine girmeyen diğer kesimlerin yoksullukla ilgili çözümleme ve önerilerinin niteliği gibi görünüyor. Bu kesimlerin, Türkiye'nin geleneksel sosyal güvenlik sisteminin dışlayıcı niteliğini göz ardı ederek bu sistemi savunmaya devam ettikleri, yoksulluk ve sosyal dışlanma konusunda işadamlarının makroekonomik değişkenlere yaptıkları vurguyu paylaşmaktan öteye geçemedikleri sürece, sesi giderek daha güçlü çıkan bir işadamları topluluğu karşısında sessiz kalmaya mahkûm olacaklarını söylemek herhalde kehanet sayılmaz.

KAYNAKÇA

Buğra, Ayşe (1995) *Devlet ve İşadamları*, tekrar baskılar 1997 ve 2003, İletişim Yayınları, İstanbul.

Orszag Peter R. ve Joseph E. Stiglitz (1999) "Rethinking Pension Reform: Ten Myths about Social Security Systems", www.worldbank.org

TÜSİAD (2004) *Türk Emeklilik Sisteminde Reform*, İstanbul.

World Bank (1994) *Averting the Old Age Crisis* (Policy Research Report), Oxford University Press, New York.

Türkiye'de faktör ve varlık gelirlerinin sınıfsal temellerine ilişkin gözlemler*

*Ahmet Haşim Köse** - Yiğit Karahanoğulları****

Bu çalışma Türkiye'de faktör ve varlık gelirlerinin toplumsal sınıflar temelinde bir görünümünü sunmayı hedefliyor. Çalışmanın temellendiği veri setini, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 2002 yılı için yayınladığı Hane Halkı Bütçe Anketi (HHBA) oluşturmaktadır. Türkiye iktisat yazınına yakın olanların kolayca hatırlayabileceği gibi bu konuda ülkemizde yaygın olan yazın, tıpkı diğer birçok ülkede olduğu gibi, ulusal gelirin, gelir büyüklüklerine göre toplulaştırılan gruplar arasında nasıl dağıldığının tespitine yöneliktir. Bu tür ortak yönelimler, araştırmacıların kimliklerinden ve sorun alanlarından bağımsız olarak, ilgili araştırmaların ardındaki toplum tasarımlarında zorunlu ortaklıkların kurulmasına neden olmaktadır. Sosyal bilimlerde seçilen yöntemin kimi zaman merak edilen sorunun önüne geçtiği hatırlanılacak olursa, yöntemde yakınlaşmanın topluma ilişkin tanımlamalarda da yakınlaşma anlamına geleceği açıklık kazanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal gelir dağılımının öznesi olarak gelir dilimlerine göre homojenleştirilen bireyin ya da hane halkının (*aile*) seçimi, bu yaklaşımın ardındaki toplumun teorik düzeydeki tasarımı hakkında da ipuçları sunmaktadır. Toplumsal kimliklerinden koparılmış birey/hane halkı düzeyinde bir analize inmek, sonuçta toplumu liberal teorinin aktörüyle sınamaktan öteye gidememektir.

Bu çalışma gelir dağılımı konusunda gerek akademik ve gerekse kurumsal çevrelerce sürdürülen yaygın ortaklığı aşmaya yönelik bir çaba olarak düşünül-

(*) Bu yazının değişik aşamalarında katkıları olan değerli meslektaşlarımız Ahmet Öncü, Ceyhun Gürkan, Özlem Albayrak ve Ahmet Murat Aytaç'a teşekkürlerimizi sunuyoruz. Hocamız Korkut Boratav'a da ayrıca teşekkürlerimizi sunmak isteriz. Ülkemizde bu alanda yaptığı çalışmalar ve hocalığı ile merakımızın mayasını oluşturmuştur.

(**) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü.

(***) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü.

melidir. Çalışma bizim açımızdan bir ilk aşama niteliğindedir. Uzun erimli amacımız DİE'nin yayınladığı HHBA'larından yararlanarak gelir ve varlık dağılımı sorusunu birey öznesinden sınıf öznesine taşımaktır. Merakımızı basit şekilde tanımlamak istersek, öğrenmek istediklerimiz aslında şunlardır: *Bu ülkenin gelir ve varlıkları hangi sınıflar arasında ve nasıl dağılmaktadır? Sınıf içi gelir ve varlık dağılımları hangi toplumsal sınıflarda nasıl bir eğilim göstermektedir? Sınıf içi homojenliklerden söz etmek mümkün müdür? Zaman içerisinde hangi sınıflar ya da alt sınıf katmanları kazanımlarla ya da kayıplarla karşılaşmaktadır?*

Uzun erimli yönelimimizi bir yana bırakırsak, bu çalışmada okuyucuya sunacağımız şey, Türkiye'de gelir dağılımının sınıflar temelinde bir görünümüdür. Ampirik düzeyde sınıflarla uğraşmak, teorik olanın saflığıyla gerçeklik alanının karmaşası arasında bir konumlanışı gerektirmektedir. Oluşturmaya çalıştığımız nesnel sınıf kategorileri özünde Marksist geleneğin soyutlama düzeyine dayansa da, Türkiye toplumsal gerçeğine yakınlaşmak, teorinin saf halinden kısmi uzaklaşmaları da zorunlu olarak beraberinde getirmektedir.[1] Sunduğumuz çalışma temelde iki yönelime sahiptir: İlki, birey düzeyinde sürdürülen analizler ile ülke nüfusunu sınıf pozisyonlarına göre ayrıştırmak; ikincisi, oluşturulan bu bireysel sınıfsal konumlarından yararlanarak Türkiye'deki hane halklarını (*aileleri*) sınıf oluşumlarına göre dağıtmaktır. Nesnel olarak farklı sınıfsal pozisyonlara sahip bireylerin oluşturduğu aileler, aile içi geleneksel dayanışma ilişkilerince beslenen kolektif oluşumlara yol açmakta ve bireylerin sahip olduğu nesnel sınıf konumlanışlarının çelişik yapılanmalara dönüşmesine neden olmaktadır. Bu nedenle sınıf oluşumlarını hane halkları düzeyinde tanımlamak, aileyi oluşturan bireylerin farklı sınıf pozisyonları gereği son derece karmaşık ve tartışmalıdır. Yine de bireysel sınıf pozisyonlarından aile sınıf oluşumlarına yönelişin özellikle yaşadığımız dönemin Türkiyesi açısından çok önemli olduğunu düşünmekteyiz.[2] Türkiye'de uzunca süredir yaşanan toplumsal çözülmelerin, geleneksel toplumsal/kültürel yapı ve kurumlarımız üzerinde önemli dönüştürücü etkiler yarattığı açıktır. Bu süreçte aile içi geleneksel dayanışma ağlarının bireylerin toplumsal pozisyonları üzerinde ne tür ve ne ölçüde belirleyici etkiye sahip olduğu, özellikle yoksulluk konusunda araştırma yapan sosyal bilim çevrelerinin ilgisini yönelttiği bir sorun alanı oluşturmaktadır.[3] Hane halkları düzeyinde kurguladığımız sınıfsal oluşumlar ve bu oluşumlar-

1 Bu noktada Marksist geleneğin sınıf tartışmalarına ilişkin tutumunu hatırlatmakta yarar vardır. Marksist araştırmacıların temel meselesi hiçbir zaman, basit biçimde, toplumu hangi ampirik düzeyden bölerek sınıf denen oluşumların elde edilebileceği sorusu olmamıştır. Wright'ın (1978) da belirttiği gibi, Marksizmin sorunu, sınıf çelişkisi ve sınıf savaşımıdır, sınıf yapılarının kendisi değildir. Bu tartışmalar için bkz. Wright, 1978; Poulantzas, 1976; Carchedi, 1977. Sınıf tartışmaları için ayrıca bkz., Öngen, 1994; Edgell, 1998.

2 Aile temelli sınıf oluşumlarını konu edinen benzer bir çalışma için bkz. Dansuk, Özmen, Erdoğan, 2005. Bu çalışma 2003 yılı HHBA üzerinden yapılmıştır. Hanelerin sınıf pozisyonu bizim çalışmamızdan farklı olarak yalnızca hanereisinin sınıf oluşumu üzerinden tanımlanmıştır.

3 Bu konuda bkz. Nichols ve Suğur, 2005; Buğra, 2001, 2003; Aytaç, 2002.

dan hareketle sunduğumuz gözlemler bu soruya direk olarak bir yanıt sunmasa da, yanıtlama çabalarına bir katkı sunacaktır.

Bu yazı kapitalizm kavrayışımıza ilişkin hatırlatmalarla başlıyor. Toplumsal özne sorununa yönelttiğimiz bu hatırlatmalar bizim açımızdan yazının arka planı niteliğindedir. Kapitalizm, mülkiyet ve sermaye kavram üçlemesinde toplulaştırabileceğimiz bu hatırlatmalar, sınıf çözümlemelerimizin ardındaki teorik kurguyu sunmaktadır. Bu aşamada, genel olarak kapitalizmi her alanda mülkün sermayeye dönüşmesi olarak kavramlaştırdığımızı söylemek bizce yeterli olacaktır. Bu bölümü izleyen iki alt bölümde çalışmanın temel bulguları sunulmaktadır: Bu bölümlerin ilkinde bireysel sınıf pozisyonlarının, ikincisinde ise hane halkları sınıf oluşumlarının belirlenmesinde izlenilen yöntem ve sonuçlar yer almaktadır. Yazımızı, sınıflara geri dönmek çağrısıyla sonlandırıyoruz.

Kapitalizme ilişkin hatırlatmalar: Mülkiyet ve sermaye

1980'li yıllar dünya ekonomisi için yeni bir liberal sürecinin başlangıcına tanıklık etti. Yeni liberalizm, küreselleşme mitiyle beslenerek, tüm toplumları ve tüm yaşam biçimlerini içine çeken dünya ölçeğinde tek ve mutlak bir siyaset ve iktisat yapma biçimi olarak yaygınlık kazandı. Bu süreçte siyaset ve iktisat yapma pratiğinde gözlemlenen dönüşümlerin, düşünce pratiklerinde de doğrudan izdüşümlerinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yeni liberalizm toplumsal yapıları parçaladıkça, düşünsel pratikte de toplumsal öznenin parçalanışına tanıklık edildi. Bu parçalanmanın belki de en belirgin sonucu bireyin toplumsal özne pozisyonuna yeniden yükselişiydi. Özne seçimi yalnızca bireyle sınırlanmıyor, dahası bireyin değişik halleriyle parçalanarak, sezgisel bir alanda kayboluyordu. Bireyin düşünce pratiklerindeki bu yükselişini ise doğal olarak toplumsal sınıflardan kaçış izliyordu.[4]

Toplumsal öznenin parçalanması olarak adlandırabileceğimiz bu gözlem aslında liberalizmin tarih sahnesine her çıkışında, *düşüncenin iktidar olma pratiğinin gereği*, deneyimlenen bir şeydir. Klasik liberalizmin düşünce öncüleri bireye toplumsal eylemin temel aktörü görevini yüklüyor ve toplumsal olanı bireyin özgürlükleri ile özgürlüklerin sınırları üzerinden sorguluyorlardı. Bu gelenek içerisinde özgürlük kavramı hak ve adalet düşüncesiyle birleşmekte ve sorun bu şekilde tanımlanan bireysel özgürlüğün sınırları ile bu özgürlüğün meşruluğunu anlatmaya dönüşmekteydi. Özgürlüğün sınırı nasıl tanımlanabilirdi? Kuşkusuz liberal düşünce geleneğini tek ve mutlak bir metin olarak okumak mümkün değil.[5] Yine de bu sorunun yanıtını liberal düşünce geleneğinin sıkı sıkıya bağlı olduğu mülkiyet hakkı etrafında aramak mümkündür. Mülkün

4 Bu genel yönelimin bir tür zorunluluk ve çaresizlik olarak yorumunu ve yükselen yeni düşünce pratiğinin net ifadesini Andre Gorz'un *Elveda Proletarya* adlı çalışmasında bulmak mümkündür.

5 Klasik liberalizm için bkz. O'Neill, 2001.

siyasal alanın denetiminden koptuğu, sermayeye dönüştüğü bu süreçte temel hak, mülk edinme hakkı olarak tanımlanmakta ve sonuçta özgürlük fikri ile mülkiyet hakkı arasında güçlü bir bağ kurulmaktaydı. Mülkiyet bir varlık alanı olduğuna göre geleneğin ikinci sorunu varlığın hangi coğrafi (*teritoryal*) alanda ve nasıl meşrulaştırılacağı idi. Mülkiyetin meşrulaştırıldığı siyasal coğrafya hiç kuşkusuz devletlerdi.

Düşünsel olandan tarihsel olana geçildiğinde, kapitalizmin 19. yüzyılda Avrupa'da toplumsal bir yapıya dönüşümünü iç içe geçmiş iki gelişmenin ürünü olarak görmek mümkündür. Özünde tek ve birleşik bir gelişmeyi besleyen bu süreçlerden ilki, kendi varlıkları dışında mülkleri olmayan bireylerin işçi sınıfına dönüşmesi; ikincisi ise, zenginliği siyasal olarak denetleyen toplumsal yapı ve sınıfların çözülerek, mülkiyet ilişkisinin sermayenin denetimi alanına girmesiydi.[6] Yeni mülk önceki mülkiyet biçimlerinden farklı olarak iktisadi bir oluşumdu ve mülkiyetin meşrulaştığı yer siyasal olarak devletler düzeyinde bölümlenmiş piyasalardı. Bu açıdan bakıldığında 19. yüzyılın klasik liberalizminin ulusal devletler temelinde tanımlanan bir zenginlik fikrinden hareket ettiğini söylemek yanlış olmaz. Mülkün siyasal meşruluk alanını, her biri farklı tarihsel oluşumlara denk düşen devlet örgütlenmeleri oluşturuyordu. Farklı toplumsal sınıflar arasındaki çelişki, bu tarihsel oluşumlar içerisinde uyruk (*halk*) temelinde oluşturulmaya çalışılan uyumlaştırmalarla aşılmaya çalışılıyordu.

Sermaye oluşumunu bir devlet ilişkisi olarak görmek, kapitalizmde iktisadi olanın her zaman toplumsal sınıflar üzerine temellenen politik bir süreç olduğunu da hatırlamak demektir. Bu ise, doğal olarak, kapitalist toplumlarda mülkiyet ve hak ilişkisinin her zaman sınıflar temelinde bir meşruluk arayışı olduğu anlamına gelmektedir. Üstelik mülkiyetin sınıf temelli oluşu yalnızca Marksist geleneğin hatırladığı bir durum da değildir. Ekonomi politik geleneğinin kurucu öncülerinin, onu kapitalizmin eleştirisi halinde yeniden inşa eden Marx'a değin bir ortaklıklığından söz edilecek olunursa eğer, bu ortaklığı, geleneğin toplum anlatısını sınıflar üzerinden kuruluşunda bulmak mümkündür.[7] Ayrıca söz konusu ortaklık, geleneğin ortak adının da vurguladığı gibi, iktisadi olanın aynı zamanda politik bir oluşum olarak kavranışının doğal sonucudur. Daha kapitalizmin Avrupa'da mutlak bir tarihe dönüşmediği geç 18. yüzyılda iktisatın kurucusu kabul edilen Adam Smith, *Ulusların Zenginliği* adlı eserinde toplumsal olarak zenginliğin ne anlama geldiğini ve nasıl çoğaltılabileceğini sorgularken toplumsal sınıflara işaret ediyordu. 1817'de, kapitalizmin Avrupa'da artık kurumsallaştığı bir dönemde, David Ricardo, *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri* adlı klasik eserinin hemen başında "yeryüzünün ürünleri –emek, makine ve sermayeyi bir araya getirerek yerkürenin yüzeyinden el-

6 Bkz. Marx, 1977: 63-67. Ayrıca Beaud, 2003; Köse ve Öncü, 2003.

7 Ekonomi politik geleneği ve geleneğin içindeki farklılıklar için bkz. Hunt, 2005.

de edilen her şey– toplumdaki üç sınıf arasında paylaşılır: Yeryüzünün ekilebilmesi için toprağın sahipleri, sermaye sahipleri ve emeğiyle yeryüzünü eken emekçiler" diye yazıyordu (Ricardo, 1997 [1817]: 23). Marksist yaklaşımın ekonomi politik geleneğindeki ayrıcalıklı konumunu, Marx'ın kapitalizmde zenginlikle sermaye arasında kurduğu ilişkide bulmak mümkündür. Mülk ve varlık oluşumlarını temsil eden toplumsal zenginlik, ancak emek kullanımıyla birleştiğinde sermayeye dönüşebilmekte ve sahibine kapitalist bir işlev yüklemektedir. Kapitalizmde sermaye olarak zenginlik özünde insanın, *emeğin*, yarattığı bir değer birikimidir.[8]

Bu yazıda oluşturduğumuz nesnel sınıf pozisyonlarının sorgulanmasında mülk ve varlık sahipliği (*zenginlik*) ve bunlardan elde edilen gelirler bizce ayrı bir öneme sahip oldu. Mülk ve varlık sahipliği ile sermaye arasında kurduğumuz bağ bize, kapitalist bir toplumsal yapıda zenginlik birikimin sınıflar düzeyindeki anlamını çözümlememiz için teorik bir konumlanış sundu. Kuşkusuz kapitalist bir toplum yalnızca sermayeden ibaret bir toplum değildir. Kapitalizmi sermaye mantığının toplumun tüm faaliyetleri üzerinde direk ya da dolaylı ifadelerinin bulunduğu, bu mantığın toplumun tüm kesimlerinin gelişimi, biçimlenişi üzerinde belirleyici bir baskıya dönüştüğü oluşum olarak tanımlamak bizce uygundur.[9] Bu algılayışımızı çalışmamıza farklı sınıfların mülkiyet edinimleri ile sınıf içi farklılaşmalar arasında kurduğumuz örtüşmelerle taşımaya çalıştık: Buna göre zenginlik ancak burjuva sınıfları elinde *doğrudan* bir sermaye işlevi yüklenebilmekte, diğer sınıflar elinde ise bu işlevini *dolaylı* olarak yerine getirerek, sermaye mantığını sınıflara taşımakta ve sınıf içi farklılaşmalara yol açmaktadır.

Mülkiyet ve sınıf yapıları arasındaki bağı analizimize katmamızı gerekli kılan bir başka oluşumsa, "yeni" liberalizmin, onu öncülünden ayırt eden ve bizce temel olan yapılanmasına ilişkindir. Kapitalizmin bu yeni liberal biçiminin küresel düzeyde yarattığı belki de en önemli çelişki, mülkiyet ile uyruk temelinde ayrışmış siyasal coğrafyalar (*devletler*) üzerinde kurduğu meşrulaşma ilişkisinin çözülmeye başlamasıdır. Mülkiyetin uyruksuzlaşması olarak okunabilecek bu yeni yapılanma, yaşadığımız dönemin krizlerinin yalnızca iktisadi olamayacağı, giderek siyasal özerklik alanlarını tehdit eden toplumsal krizler şeklinde tezahür edeceğinin bizce bir göstergesidir. Devletler düzeyindeki mülkiyet çözülmelerinin, toplumsal zenginliğin yalnızca sınıflar arasında yeniden dağılımı düzeyinde değil, aynı zamanda zenginliğin küresel düzeyde yeniden yapılanması ve bu yapılanmanın beraberinde taşıyacağı çelişkiler üzerinde de belirleyici öneme sahip olacağı açıktır. Sermayenin küresel düzeydeki tahakkümünü ifade eden bu yeni oluşum, emperyalizmin yaşadığımız tarihteki en be-

8 Bkz. Marx, 1976, 1979. Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Köse ve Öncü, 2000: 41-48.

9 Marksist gelenekteki kapitalizm algılayışı üzerine geniş bir değerlendirme için bkz. Wood, 2003.

lirgin özelliğidir.[10] Bu olasılık, özellikle, bizim türümüzden periyodik iktisadi krizlere hapsolmuş, borç yükümlülüklerini cari gelirleriyle karşılayamayan, uluslararası kurumların denetimiyle iktisat politikalarını belirleyen ülkelerde çok daha yüksektir.

Çalışmamız Türkiye kapitalizminin 2002 tarihindeki oluşumu üzerine temellenmektedir. Hiç kuşkusuz 2002 yılı, Türkiye ekonomisinin Cumhuriyet dönemi içerisinde yaşadığı en şiddetli iktisadi kriz yıllarındandır. Bu nedenle izleyen bölümlerde sunacağımız gözlemler kuramsal düzeyde inşa ettiğimiz sınıfların bir kriz yılı olan 2002 yılındaki gelir bileşenleri olarak düşünülmelidir. Doğal olarak, belirli bir yıla (*üstelik yoğun bir kriz yılına*) ilişkin gelir bileşimlerini veri alıp, bu bileşenler üzerinden "toplumsal sınıfları" oluşturmak, yöntemsel olarak ampirizmin tuzağına düşmektir. Çalışmamızda bundan kaçınılmış, kuramsal düzeyde sınıf oluşumları baştan tanımlanmış ve ardından bu sınıfların gelir bileşenleri sorgulanmıştır. Bu çalışmanın veri setinin, çözümlemeyi yapan bizlerce hazırlanmadığı da unutulmamalıdır. Sınıf oluşumlarının tasarımında HHBA'ların soru kapsamı ve içerikleri doğal olarak sınırlayıcı olmuştur. Yine de DİE'nin HHBA'da sunduğu veri seti bizce ayrı bir öneme sahiptir: Bu veri seti toplumsal sınıfların türetilebileceği, milli gelirle uyumlu tek veri setidir.[11] Bu anlamda sınıf oluşumlarını konu edinen bağımsız çalışmaların, veri setlerinden farklı ve güçlü olan yanının, toplumsal gelirle kurabildiği direk bağ olduğunu söylemek mümkündür.[12]

Bireysel sınıf pozisyonlarının oluşturulmasında izlenilen yöntem ve gözlemler

DİE'nin 2002 anket çalışması tüm ülkeyi temsil edecek şekilde seçilmiş 9.555 hane halkı ve 40.675 bireyden oluşan bir örneklem kümesine dayanmakta-

10 Mülkiyetin uyruksuzlaşması, çözülmesi konusunda bkz. Harvey, 2004.

11 Türkiye geneli için 1987'de yayınlanmaya başlanan Hane halkı Bütçe Anketleri, hane bazında toplulaştırılan bireylerin tüketim kalıplarını, net kullanılabilir gelir akımlarını ve hanelerin varlık desenlerini ortaya koymasının yanı sıra, milli gelirle bağlantılı sınıf kategorilerini türetmek için uygun temel soruları da içermeleri nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Buna rağmen daha önce vurgulandığı gibi akademik yazınımızda bu veri setine olan ilgi büyük ölçüde bireysel gelir dağılımını araştıran, tüketim ve tasarruf kalıplarını türeten çalışmalarla sınırlı kalmıştır. DİE'nin gelir dağılımı üzerine yaptığı çalışmalar ilk olarak "Hane halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi" adıyla 1954'te yayınlanmış olsa da, söz konusu çalışmalarda gerek anketlerin kapsamı ve örneklem kümesi açısından gerekse yayın sürekliliği açısından herhangi bir düzenlilik sağlanamamıştır. 1980 sonrasında yapılan ilk çalışma 1989 yılına aittir. Ancak bu çalışmanın bulguları DİE'nin de belirttiği gibi güvenilir değildir. Bu çalışmayı izleyen ilk anket çalışması 1994 yılında yapılmıştır. Bu çalışma ile halen uygulamada olan anketin analitik yapısı belirlenmiştir. 2002 yılında ise anket uygulamasının her yıl tekrarlanacağı öngörülmüştür. Yayınlanmış olan son anket 2003 yılına aittir.

12 Ampirik sınıf çözümlemeleri üzerine bkz. Wright, 1979, 1987. Türkiye'de daraltılmış mekân oluşumu üzerinden (*İstanbul*) sınıf analizi için bkz. Boratav, 2004. Meslek oluşumu (*mühendisler*) üzerinden sınıf analizi için bkz. Köse ve Öncü, 2000.

dır.[13] Hane halklarının toplam geliri *vergi sonrası* kullanılabilir gelire karşılık gelip, 119,8 Katrilyon TL tutarındadır.[14] 2002 yılında gayri safi milli gelirin 275 Katrilyon TL olduğu göz önünde bulundurulacak olunursa, bu toplamın milli gelirin %43,5'ini oluşturduğu görülecektir. Milli gelirin bu yükünün dışında kalan kısmı, ilke olarak, kamu kesimi ve özel kurumsal gelirler toplamından oluşmaktadır. Buna göre, 2002 yılında kamu kesiminin 76,4 Katrilyon TL olan toplam gelirleri, hane halklarının 199,8 Katrilyon TL tutarındaki gelirleriyle birlikte değerlendirildiğinde, özel kurumsal gelirin tutarının 78,8 Katrilyon TL olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu miktar doğal olarak kapitalist hane halklarının gelirleri içerisinde yer almamaktadır. Kâr aynı zamanda sermayenin yeniden üretim işlevini gördüğünden, toplam kârın önemli bir kısmı özel kurumsal gelirin içerisinde, diğer bir deyişle şirketler bilançosunda temsil edilmektedir. Bu anlamda anketlerde sunulan gelir miktarının toplumsal sınıfları oluşturan bireylerin yalnızca kişisel amaçlı kullanımlarına karşılık geldiği unutulmamalıdır.

Bu çalışmada sınıf pozisyonlarına ulaşırken izlediğimiz yöntem ana hatlarıyla şu şekilde sıralanabilir:[15] İlk olarak toplam nüfus, iş süreçlerine dahil olmayanlar ve dahil olanlar olmak üzere iki ana kategoriye ayrıştırılmıştır. İlk kategori, çalışma yaşı altındaki bireyleri, öğrenim sürecinde olup iş aramayanlar ve emekli olup da fiilen çalışmayanlar ile iş aramayan bireyleri içermektedir. Anket yılı içerisinde aynî ya da nakdî gelir elde etmek amacı ile herhangi bir işte ücretli, yevmiyeli, maaşlı olarak çalışan nüfus, ücretsiz aile işçileri ile kendi hesabına ya da işveren olarak çalışanlar, üretim süreci içinde yer alan faal nüfus olarak tanımlanmıştır. Tablo 1'den de izlenebileceği gibi 2002 yılında Türkiye toplamında 26.252.157 kişi fiilen kapitalist iş sürecine dahil iken 42.140.875 kişi bu sürecin dışında yer almaktadır.

İş sürecine dahil olan bireylerin sınıfsal pozisyonları ilk olarak işlerindeki konumları göz önünde alınarak belirlenmiştir: İşteki konumları *ücretli, yevmiyeli veya çırak* olanlar işçi, *kendi hesabına çalışanlar* küçük burjuva ve ücretli emek

---

13 9.555 hane halkından oluşan örneklem kümesi, ülkenin sosyo-ekonomik durumunu temsil edecek şekilde seçilmiştir. Veri setinden toplam kitle tahminine geçiş her bir hane için farklılaşan faktör katsayılarıyla sağlanmaktadır. Buna göre, 40.675 bireylik örneklem faktörize edildiğinde 68.393.032 kişilik bir kitle tahminine ulaşılmaktadır. 2000 yılı nüfus sayımına göre ülke nüfusunun 67.803.927 kişi olduğu dikkate alınırsa, anketin kitle tahmininin 2002 yılı ülke nüfusuna yakınsadığı açıklık kazanır.

14 Ankette sunulan toplam gelirler, nakdi ve ayni olmak üzere, şu kalemlerden toplulaştırılmıştır: ücret geliri (*ikramiye, pirim, harcırah vb.*); girişimci kârı; tarımsal gelir; ek işten elde edilen gelir; önceki işten elde edilen gelir; toprak rantı (*topraktan kira geliri*); kent rantı (*kentte gayrı menkul değerlerden elde edilen gelirler*); finansal araçlardan elde edilen gelirler (*faiz, döviz, temettü, kâr payı gelirleri*); kamu transferleri; emekli maaşı ve diğer transfer gelirleri.

15 Türkiye'de sınıf oluşumları ve bu oluşumların tanımlanışına ilişkin bkz. Boratav, 1991. Bu çalışma "piyasa süreçleri veya devlet aracılıyla göreli fiyatlar ve/veya mali ve parasal sistemde meydana gelen değişmelerle" gerçekleşen ikincil bölüşüm ilişkilerini çözümlemeye yönelmektedir (Boratav, 1991: 26).

TABLO 1
Birey Düzeyinde Sınıfsal Gelir Dağılımı

	Kişi sayısı	*Toplam nüfustaki % pay*	*Sınıf pozisyonlarının iş sürecinde yer alan nüfus içindeki % payı*	*Gelirin % payı*	*Sınıf pozisyonlarının iş sürecinde yer alan nüfusun gelirleri içindeki % payı*	*Kişi başına ortalama yıllık gelir, TL*
Kapitalist iş sürecinde yer alan nüfus	26.252.157	38,4	100,0	83,6	100,0	3.816.818.201
I. Ücretli emek	*10.566.425*	*15,4*	*40,2*	*39,9*	*47,7*	*4.523.365.712*
1. Tarım emekçisi	639.605	0,9	2,4	0,8	0,9	1.483.702.041
2. Özel sektör emekçisi	6.596.449	9,6	25,1	18,4	22,0	3.345.224.634
2.1. Kayıt dışı	3.443.152	5,0	13,1	6,6	7,9	2.304.441.900
2.2. Kayıt içi	3.153.297	4,6	12,0	11,8	14,1	4.481.677.156
3. Kamu emekçisi	2.002.235	2,9	7,6	10,7	12,8	6.391.058.175
4. Kamu denetim / Yönetim emeği	839.533	1,2	3,2	5,5	6,6	7.862.408.937
5. Özel sektör denetim / Yönetim emeği	488.604	0,7	1,9	4,5	5,4	11.017.249.671
II. Küçük burjuva	*2.890.947*	*4,2*	*11,0*	*13,4*	*16,0*	*5.542.874.607*
III. Kapitalist	*941.872*	*1,4*	*3,6*	*12,9*	*15,4*	*16.375.831.157*
2. Sanayi kapitalisti	297.823	0,4	1,1	3,6	4,3	14.469.036.690
3. Ticaret kapitalisti	582.016	0,9	2,2	8,1	9,7	16.698.605.368
4. Mali kapitalist	62.033	0,1	0,2	1,2	1,4	22.502.066.895
IV. Rantiye	*177.665*	*0,3*	*0,7*	*0,8*	*1,0*	*5.563.429.418*
V. Büyük köylü	*85.172*	*0,1*	*0,3*	*0,5*	*0,6*	*7.209.166.490*
VI. Küçük köylü	*3.958.595*	*5,8*	*15,1*	*15,2*	*18,1*	*4.584.519.906*
VII. Ücretsiz aile işçisi	*5.635.509*	*8,2*	*21,5*	*0,1*	*0,1*	*23.565.500*
VIII. İşsiz	*1.995.971*	*2,9*	*7,6*	*0,9*	*1,1*	*537.232.775*
1. Varlıklı işsiz	49.320	0,1	0,2	0,1	0,2	3.386.279.023
2. Varlıksız işsiz	1.946.652	2,8	7,4	0,8	0,9	465.050.608
Kapitalist iş sürecinin dışında kalan nüfus	42.140.875	61,6		16,4		464.864.447
IX. İş aramayanlar	*16.495.547*	*24,1*		*3,2*		*230.985.417*
1. Varlıklı iş aramayanlar	571.937	0,8		1,3		2.809.723.540
2. Varlıksız iş aramayanlar	15.923.610	23,3		1,8		138.363.533
X. Emekliler	*3.415.829*	*5,0*		*12,9*		*4.514.976.087*
1. Varlıklı emekliler	898.962	1,3		6,3		8.431.445.994
2. Varlıksız emekliler	2.516.868	3,7		6,5		3.116.112.033
XI. Eğitim sürecinde olup iş aramayan nüfus	*6.879.197*	*10,1*		*0,3*		*51.921.229*
XII. Çalışma yaşı dışında kalan nüfus	*15.350.302*	*22,4*		*0*		*0*
Toplam nüfus	68.393.032	100		100,0		1.751.486.994

çalıştıran *işverenler* de kapitalist olarak sınıflandırılmışlardır.[16] *Ücretsiz aile emeği* biçiminde sınıflandırılan kitle, hane halkları düzeyinde sürdürdüğümüz çözümlemede ailelerin sınıfsal konumlarına göre belirlenen sınıfsal eşleştirmelere tâbi tutulmuşlardır. Birden fazla iş yapan bireylerin sınıfsal konumları ek işlerindeki pozisyonları da dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu belirlenimde sürdürdüğümüz temel varsayımımız birden fazla sınıf pozisyonuna sahip bireylerin nihai sınıf konumlanışlarında üst sınıfsal katman lehine bir geçişin gözlemleneceğidir. Başka bir deyişle, sınıflar arası geçişlilik üst sınıflar lehine tanımlanmış, alt sınıf pozisyonları "yutulan" sınıfsal davranışlar biçiminde değerlendirilmiştir. Örneğin, esas işinde işçi konumunda yer alan ancak kendi hesabına ek iş yapan bireylerin küçük burjuva sınıfsal davranışa daha yakın olduğu varsayılmıştır.

İşçi sınıfını oluşturan ücretli çalışan kitlesi, ilke olarak, tarım ve tarım-dışı sektörlerde çalışma durumlarına, işyerlerinin mülkiyet konumlarına (kamu/özel) ve emek süreçlerindeki pozisyonlarına göre ayrıştırılarak, işçi sınıfının alt katmanları yaratılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan sınıf araştırmalarında orta sınıf tartışmalarıyla öne çıkarılan yönetim ve denetim emeği (*profesyonel emek*) ise işçi sınıfının diğer katmanlarından ayrıştırılarak çelişik bir alt katman olarak türetilmiştir. Bu alt katmanda yer alan ücretlilerin özel işletmelerde yüklendikleri yönetim ve denetim işlevleriyle kapitalist işleve yakın bir konumlanışa sahip oldukları, sınıf çalışmalarının tartışmaları arasında yer almaktadır.[17] Aynı pozisyona sahip kamu işyerlerinde çalışanlar ise, kamu ücretlileri içinde farklı bir katman olarak değerlendirilerek kamu yönetim/denetim emeği şeklinde tanımlanan bir alt sınıf pozisyonunda toplulaştırılmışlardır.[18] İşçi sınıfının çelişik pozisyonu olarak adlandırabileceğimiz bu gruplar dışında kalanlar ise üç alt katmana ayrıştırılmışlardır: *Kamu ücretlileri, tarım emekçileri ve tarım-dışı (özel sektör) emekçileri*.[19] Kamu emekçilerinin toplulaştırılmasın-

16 Küçük burjuva sınıf pozisyonunu oluştururken çok küçük diye adlandırılan (işyerlerinde en fazla iki kişi çalıştıran) işyerleri de bu kapsamın içine alınabilirdi. Ancak bu tür tanımsal genişlemelerin özellikle bazı iş kollarında önemli sakıncaları beraberinde getireceği açıktır. Bu nedenle çalışmada sadece kendi emekleriyle ve kendi hesabına çalışanlar bu sınıf içerisinde değerlendirilmiştir. Başka bir deyişle ücretli emek çalıştıran tüm kitle kapitalist katman içerisinde konumlandırılmıştır. Kuşkusuz bu kitle içerisinde iş süreçlerine kendi emeklerini de doğrudan katan grupları, bulundukları faaliyetleri de dikkate alarak, küçük burjuva katmanına katmak daha doğru bir yol olabilir. Ancak DİE'nin anketleri üzerinden bu amaçla sürdürülecek her çaba sonuçta katı varsayımların yapılmasını da gerekli kılmaktadır.

17 Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Köse ve Öncü, 2000.

18 İzlediğimiz bu ayrıma göre, silahlı kuvvetler, kanun yapıcılar, üst düzey yöneticiler, müdürler, profesyonel meslek mensupları bir bütün olarak "yönetim/denetim emeği" olarak kodlanırken, yardımcı profesyonel meslek mensupları, büro ve müşteri hizmetlerinde çalışan elemanlar, hizmet ve satış elemanları, nitelikli tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ürünleri çalışanları, sanatkârlar ve ilgili işlerde çalışanlar, tesis ve makine operatörleri ve montajcılar ve son olarak, nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar profesyonel olmayan emek grubu olarak tanımlanmıştır.

19 Tarım emekçisi ve tarım-dışı emekçi katmanları yalnızca özel kesim işçi sınıfını tanımlamak için yaratılan alt katmanlardır. Tarım kesiminde çalışan kamu ücretlileri, özel mülkiyete tâbi tarım işletmelerinde çalışan ücretli kitlesinden oldukça farklı oldukları düşünülerek, sektörel ayrıma tâbi tutulmamıştır.

da bu yazıdaki amacımız açısından memur ve işçi ayrımı dikkate alınmamış, birlikte değerlendirilmiştir. Tarım dışı özel sektör emekçileri ayrıca yine Türkiye'nin çalışma hayatında yapısal olarak en önemli sorunlarından birini oluşturan kayıtlı (*her hangi bir sosyal güvenlik sistemine bağlı olarak çalışanlar*) ve kayıtsız çalışma (*her hangi bir sosyal güvenlik sistemine bağlı olmadan çalışanlar*) koşulları dikkate alınarak iki alt katmana bölünmüştür.[20]

Kapitalist sınıflar ise faaliyet alanları dikkate alınarak *sanayi, ticaret/hizmet ve mali kapitalist* gruplar olarak üç alt katman etrafında dağıtılmışlardır.[21] Bu grupları, hiçbir faktör geliri ya da transfer elde etmeyen, yalnızca kentsel alandaki mülklerinden ve mali varlıklarından rant gelirleri elde eden, yani sermaye işlevlerini mülkiyet ve varlıklar üzerinden dolaylı olarak sürdüren, bizim *rantiye* olarak tanımlamayı tercih ettiğimiz sınıf katmanı izlemiştir. *Küçük köylü* olarak tanımlanan sınıf pozisyonunda ise tarım sektöründe kendi hesabına çalışan, ücretli emek kullanmayan gruplar toplulaştırılmıştır. Tarımda ücretli emek kullanan gruplar ise *büyük köylü* adıyla genel bir pozisyonda sınıflandırılmıştır.[22] İş süreçlerinin diğer katmanlarını ise işsizler (iş arayan-aramayan, varlıklı-varlıksız) oluşturmaktadır.

Çalışmanın ayrıştırıcı özelliklerinden biri sınıf pozisyonları ile mülk (varlık) oluşumları arasında ilişki kurarak, benzer sınıf pozisyonları içinde farklılıkları ortaya koyma çabasıdır. Bu çalışmada mülk (*varlık*) sahipliğini temsilen, tarım ve tarım-dışı alanlardaki reel mülklerden, gayrimenkul ya da diğer parasal varlıklardan edinilen gelirler kullanılmıştır.[23] Daha önce vurgulandığı gibi, varlıkla-

---

20 Bu konuda bkz., Köse ve Yeldan, 1998.

21 Buna göre tarım kesimini tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık; sanayi kesimini madencilik, taş ocakcılığı, imalat, elektrik, gaz ve su, inşaat; ticaret/hizmetler kesimi toptan ve perakende satış, motorlu taşıt, motosiklet ve kişisel ev eşyalarının tamiri, oteller ve lokantalar, ulaştırma, haberleşme ve depolama hizmetleri, kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenlik, eğitim hizmetleri, sağlık işleri ve sosyal hizmetler, diğer toplumsal sosyal ve kişisel hizmet faaliyetleri, evlerde yaptırılan hizmet işleri, uluslararası örgütler ve temsilcilikleri; mali kesimi mali aracı kuruluşların faaliyetleri, gayrimenkul kiralama ve iş faaliyetleri sektörleri temsil etmektedir.

22 Çalışmada tarım kesimi üç ana sınıf oluşumunda sunulmuştur: Ücretli tarım emekçisi, küçük köylü ve büyük köylü. Büyük köylü sınıflandırmamızın genel bir sınıflama olduğunu belirtmemiz gerekir. Türkiye gibi içinde kapitalist olmayan oluşumların da yer aldığı tarımsal yapılarda ücretli emek ve mülkiyet ilişkisinde çok büyük farklılıklar gözlemlenmektedir (bkz. Boratav, 2004; Ecevit, 1999). Ancak bu grupların, örneğin belirli toprak büyüklüklerine göre tasnifinin, bir taraftan toprağın niteliği sorunuyla diğer taraftansa bu tasnifin 2002 yılına ait fiyat oluşumlarını temsil etmesi nedeniyle ampirik bir sınıflamanın ötesine geçemeyeceği açıktır. Bu açıdan bizce doğru yönelim söz konusu grupları kullandıkları emek miktarlarına göre sınıflamaktır. Ancak çalışmanın bu ilk halinde söz konusu sınıflama yapılmamış, bu gruplar toplu halde değerlendirilmişlerdir.

23 DİE'nin verilerinde mülkiyet tutma biçimlerine ilişkin veriler de mevcuttur. Ancak bu verilerin tasnifi ve piyasa fiyatları ile değerlendirilmelerinde bizce sistematik hatalar mevcuttur. Özellikle kapitalist sınıfların varlıklarının kendi (hane) üzerlerine değil şirketleri üzerine kayıtlı olduğu bu verilerden açıklık kazanmaktadır. Bu gözlem bizce kapitalist sınıfların mülklerinin sermaye işlevine sahip oluşunun doğal sonucudur. Bu oluşumu dikkate almaksızın DİE'nin verilerinden yapılacak bir analizde alt sınıfların daha fazla mülk sahibi olduğu gibi bir sonuç çıkarmak mümkündür. Aynı gözlemi anketin varlık dağılımlarına ilişkin verilerinde de yaptığımızı belirtmek isteriz. Kapitalist bireylerin varlıklarının büyük kısmı üstlerine kayıtlı değildir.

rın sermaye işlevleri, bu varlıklara sahip olan sınıfların nesnel konumlarına göre değerlendirilmektedir. Diğer bir deyişle, toplumsal sınıflar ile varlık gelirleri arasındaki bağlantı, bu sınıfların kapitalist bir toplumdaki pozisyonlarına referansla çözümlenmeye çalışılmakta ve sınıf içi *farklılaşmalar* yaratılmaktadır. Mülkiyet sahipliği, izleyen bölümde görüleceği gibi, bizim açımızdan özellikle hane halkları düzeyindeki sınıf eşleştirmelerimizde daha da önem kazanmaktadır.

Sunduğumuz analitik çerçeve izlenildiğinde, 2002 yılında Türkiye nüfusunun %38,4'ünü oluşturan *iş sürecine dahil* nüfusun sınıfsal dağılımı şu şekilde ortaya çıkmaktadır. Ücretli emek pozisyonunda çalışanlar toplam nüfusun %15,4'ünü oluşturmaktadır. Bu yığında, çelişik olarak adlandırdığımız özel ve kamu yönetim/denetim emeği dışarıda tutulacak olursa, net işçi sınıfının pozisyonuna sahip kitlenin toplam nüfusun %13,5'ine denk düştüğü görülmektedir. Bu kitleyi %8,2 ile ücretsiz aile emeği, %5,8 ile küçük köylüler, %4,2 ile küçük burjuvazi, %2,9 ile işsizler, %1,4 ile kapitalistler, %0,3 ile rantiyeler ve %0,1 ile büyük köylüler izlemektedir. Diğer taraftan dikkatlerimizi yalnızca toplam nüfusun iş süreçlerinde yer alan bölümüne yönelttiğimizde, bu kesimin %40,2'sinin ücretli emek, %11'inin küçük burjuva, %15,2'sinin küçük köylü, %3,6'sının kapitalist, %0,7'sinin rantiye ve %0,6'sının büyük köylü olduğu gözlenmektedir. Ücretsiz aile işçilerinin bu kitledeki payları %21,5, işsizlerin ise %7,6 dur. İşsiz gruplara ilişkin dikkate alınması gereken gözlem, bu grubun büyük bir kısmının hiçbir mülk (varlık) geliri elde etmediğidir (%7,4). Benzer şekilde, iş süreçlerine *emeklilik, eğitim ya da çalışma yaşının altında olmaları* nedeniyle dahil olmayıp, bizim iş aramayanlar olarak toplulaştırdığımız ve toplam nüfusun %24,1'ni oluşturan kitle içerisinde de varlıksızların payı belirleyici öneme sahiptir.

Bu yapı üzerinde 2002 yılı gelir dağılımının sonuçları değerlendirildiğinde Türkiye'de yıllık ortalama gelirin 1,751 Milyar TL olduğu görülmektedir. Çalışma yaşı dışındakiler ile öğrenim sürecinde olanların dışında kalan nüfusun en düşük gelir katmanlarını ücretsiz aile emeği ile iş aramayan varlıksızlar oluşturmaktadır (138 Milyon TL). Daha önce değinildiği gibi ücretsiz aile emeğinin sınıfsal konumlanışı ailelerin sınıfsal pozisyonları içinde tanımlanmaktadır. Türkiye'de bu katmanın büyük bir kısmının tarım sektöründe ve köylülük ilişkileri içerisinde yer aldığı bilinse de, kentlerde aile temelli işlere eklenen ve ağırlıkla küçük burjuva ve küçük kapitalist katmanların da temsilcisi olan grupların bulunduğu bir gerçektir.[24] Bu nedenle üretim, gelir ve tüke-

---

Aynı gözlem, ilerde vurgulanacağı gibi bu sınıfların gelir ve harcama kayıtları için de geçerlidir. Bu gözlemler kapitalist sınıfları oluşturan bireyleri toplumdaki herhangi bir bireymiş gibi ele alan ve bireyler üzerinden gelir ve refah ölçümleri yapan çalışmaların aslında ne derece yetersiz olduklarının da bir kanıtıdır.

24 DİE'nin verilerindeki ücretsiz aile emeğinin bir kısmı emekli ve o yıl içinde çalışan ya da varlık sahibi olan kişilerden oluşmaktadır. Bu kişileri çalışmada ilgili sınıf eşleşmeleri içinde değerlendirdik. Bu gruplar düşüldükten sonra 5,716,161 kişiye ulaşılmaktadır. Bu kişilerden emekliler

tim ilişkisinde doğrudan aile ilişkilerine tâbi olan bu katmanın ortalama geliri ihtiyatla yorumlanmalıdır.

ŞEKİL 1
Bireysel Sınıf Pozisyonlarına Göre Gelir Dağılımı, 2002, Milyar TL

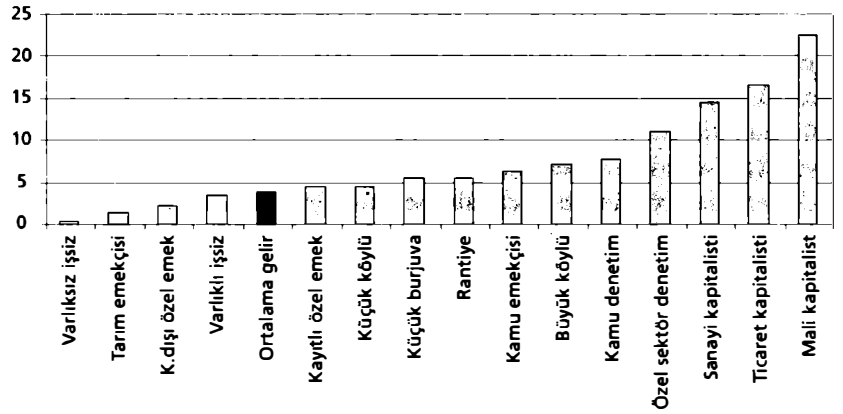

İş sürecinde yer alanların sınıf pozisyonlarına göre ortalama yıllık gelirleri şu şekilde sıralanmaktadır (Bkz. Tablo 1, Şekil 1): *Varlıksız işsizler* (465 Milyon TL), *tarım emekçileri* (1,483 Milyar TL), *kayıt dışı çalıştırılan özel sektör emekçileri* (2,304 Milyar TL), *varlıklı işsizler* (3,386 Milyar TL), *kayıtlı çalıştırılan özel sektör emekçileri* (4,481 Milyar TL), *küçük köylüler* (4,585 Milyar TL), *küçük burjuvalar* (5,543 Milyar TL), *rantiyeler* (5,563 Milyar TL), *kamu emekçileri* (6,391 Milyar TL), *büyük köylüler* (7,209 Milyar TL), *kamu yönetim/denetim emeği pozisyonunda olanlar* (7,862 Milyar TL), *özel sektör yönetim/denetim emeği pozisyonunda olanlar* (11,017 Milyar TL), *sanayi kapitalistleri* (14,469 Milyar TL), *ticari kapitalistler* (16,699 Milyar TL) *ve mali kapitalistler* (22,502 Milyar TL).

Bu sıralanma bizce, içinde tarımsal yapıları barındıran azgelişmiş bir kapitalist toplumsal oluşum için kuramsal olarak beklenebilecek bir durumu yansıtmaktadır. Türkiye ortalama gelirinin altında kalan varlıksız işsizler ve köy emekçileri ile ortalama gelirin hemen üzerinde yer alan kayıtsız (marjinal) çalışan[25] özel sektör emekçilerinin ardışık sıralanışı, neden halen ülkemizde

dahil aile sınıf oluşumlarına yerleştirdiğimiz kişi sayısı 5,451,584 kişidir. Diğerleri işsiz ya da çalışmayan aileler içerisinde yer almaktadır. 5,451,587 kişinin sınıf pozisyonlarına göre aile oluşumlarına dağılımları şu şekildedir: %77 küçük köylü ailesi, %15 küçük burjuva ailesi, %2,4 varlıklı kapitalist aile, %1,4 varlıksız kapitalist aile, %1,2 büyük köylü aile, %1,3 varlıksız emekli ailesi, %0,4 kent emekçi ailesi, %0,3 varlıklı emekli aile, %0,3 rantiye aile, %0,1 profesyonel emek ailesi, %0,03 tarım emekçisi aile. (Aile sınıf oluşumları izleyen bölümde sunulmuştur).

25 Kayıtsız istihdam biçiminin emekçi katmanları arasındaki dağılımını da burada okuyucunun bilgisine sunmayı yararlı buluyoruz. Anket verileri göstermektedir ki, tarım emekçililerinin %95'i, özel sektör profesyonel çalışanlarının %21'i, köylülerin ise %78'i hiçbir sosyal güvenlik sistemine tâbi olmaksızın çalışmaktadır.

kentlere doğru bir çözülmenin olduğunu ve marjinal çalışan kitlelerin artışını açıklar niteliktedir. Marjinal emekçi kitlesinden daha düşük ortalama gelire sahip olan varlıksız işsizler ve tarım emekçisi kitlelerin, özellikle tarımsal yapı ve ilişkilerin giderek çözüldüğü günümüz Türkiyesi'nde, kentlerdeki marjinal emekçi katmanın gelecekteki potansiyel adayları olarak yorumlanması kanımızca yanlış değildir. Benzer bir sorgulamayı yine bu grupların hemen ardından gelen ve ağırlıkla tarım dışı sektörlerde çalışan kayıtlı özel sektör emekçileri, küçük köylüler ve küçük burjuvazi katmanları arasında da yapmak mümkündür. Bu kitlelerdeki çözülüşün, kayıtlı özel sektör emekçi kitlelerinin alternatif yedeğini oluşturan marjinal emekçi kitlelerine doğru bir yönelişi ya da işsizler kitlesindeki yığılmayı güçlendirmesi muhtemeldir. Kamu emekçilerinin halihazırda gelir sıralamasında emekçi kitlelerin üst katmanında yer alıyor oluşları, yine bugün ülkemizde bu kitleye yönelik sürdürülen tasfiye ve özelleştirme politikalarının ardındaki arayışı açıklar niteliktedir. Borç ve küresel rekabet baskısına sıkışmış siyasal iktidarlar ve sermaye sınıfları, rekabetin *olmazsa olmaz* koşulu olarak ücret maliyetlerini öne çıkarmakta ve işçi sınıfını, bu sınıfı oluşturan en alt katmanların geliri düzeyinde eşitlenmeye doğru bir yeniden yapılandırmaya tâbi kılmaktadır.

Kamu ve özel sektör yönetim/denetim emeği pozisyonunda çalışanların elde ettikleri ortalama gelirlerin kapitalist katmana yakınlaşması, bu kitlelerin, ücretli olmaları nedeniyle işçi sınıfının içinde yer alsalar da, yüklendikleri yönetim ve denetim fonksiyonlarıyla bu sınıf içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını kanıtlar niteliktedir. Kapitalist gruplar içerisinde mali kapitalistlerin, Türkiye'de en yüksek kişi başına gelirle kendi sınıfının da en üst katmanını oluşturduğu dikkatlerden kaçmamalıdır.[26] Üretken sermayenin dışında kalan bu grupların yüksek kişisel gelirleri, kanımızca, Türkiye ekonomisinin mevcut durumda sunduğu yüksek finansal kârın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Mali sermayenin ve Türkiye ekonomisinde oluşturduğu rant süreçlerinin kuşkusuz bir diğer göstergesi de çalışmayan ve büyük ölçüde spekülatif rantlarla geçinen rantiye bir ara sınıfın ortaya çıkışıdır. Gelir açısından küçük burjuva sınıfının üzerinde yer alan bu grup, dolaylı bir sermaye işlevi yüklenerek Türkiye'de mali kapitalizmin gelişimini destekleyen lümpen bir sınıf pozisyonunu sergilemektedir.

---

26 Kuşkusuz her iki kitle de kendi içlerinde homojen dağılmamaktadır. Verilerden bu kitlelere ilişkin ayrıntılı çözümlemeler yapmış olmamamıza rağmen bu yazıdaki amacımız açısından söz konusu detaylara yer verilmeyecektir. Ancak okuyucunun dikkatine bir gözlemimizi sunmak isteriz: Kapitalist katman, istihdam ettiği ücretli emek sayısına göre sıralandığında (1-9, 10-50, 50+ kişi) görülmektedir ki, işletme ölçeği büyüdükçe kapitalistlerin beyan ettiği ortalama bireysel gelirleri de azalmaktadır. Görünüşte çelişik olan gözlem aslında davranışsal olarak doğal bir durumun sonucudur. Kapitalistin, işletme ölçeği büyüdükçe, harcamalarının büyük kısmını şirket bilançosu üzerinden karşılaması da doğal bir beklentidir. Aynı izlenimi özellikle özel sektörün üst düzey yönetim katmanlarında yer alan kişiler için de tekrarlamak mümkündür.

Ek-Tablo 1'de, oluşturduğumuz sınıfların gelir bileşenleri sunulmuştur. Hane halkı toplam gelirlerinin %36,7'si ücret gelirlerinden, %19,7'si kâr gelirlerinden, %12,3'ü tarım gelirlerinden, %9,9'u bir tür rant gelirlerinden, %19,5 ise diğer gelir kategorilerinin toplamından oluşmaktadır.[27] Tablodan da izlenebileceği gibi üretim ilişkileri temelinde oluşturduğumuz sınıf pozisyonları ile bu sınıfların gelirlerinin bileşenleri arasında net bir örtüşme mevcuttur. Ancak, bu tabloda yer alan küçük burjuva gelirlerini ihtiyatla yorumlamakta yarar vardır: Küçük burjuva bireylerin HHBA'da *kâr geliri* olarak açıkladıkları gelirlerini, kapitalistlerin sermaye işleviyle edindiği kârdan ayrıştırmak gerekir. Ağırlıkla esnaf ve zanaatkârların oluşturduğu bu grupların kâr diye beyan ettikleri gelirleri, aslında kendi emeklerini de içeren faaliyetlerinden elde ettikleri kazançlar olarak değerlendirilmesi, kuramsal olarak daha doğru bir tutumdur.

Beklenildiği gibi, her bir sınıf katmanı kendi sınıfının temel gelir kategorisinin dışında da gelir elde edebilmektedir. Örneğin işçi sınıfının en düşük katmanını oluşturan tarım emekçilerinin toplam gelirlerinin %2,1'ini kent rantı, %1,2'sini finansal gelirler, %0,6'nı kamu ve %3,4'nü ise diğer transferler oluşturmaktadır. Özel kesim yönetim/denetim emeği ise gelirlerinin %15,5'i kadar kent rantı, %5,1'i kadarsa finansal gelir elde etmektedir. Yine büyük köylü olarak toplulaştırdığımız grupların toplam gelirinin %7,2'si gibi bir miktarını kamu transferlerinden sağladığı izlenmektedir. Tabloda sunulan diğer transferler toplamı kamu transferleri dışında yer alan yurt içi ve yurt dışı gelir akımlarını temsil etmektedir. Bu transferlerin gelir içindeki payları gruplar açısından bir tür "dayanışma" ölçütü olarak değerlendirilebilir. Böyle değerlendirildiğinde, sırasıyla, varlıksız emekliler (%4,2) ile tarım emekçilerinin (%3,4) gelirleri içinde bu katkının payının göreli yüksekliği dikkat çekicidir.

Ek-Tablo 1-b'de ise farklı gelir kategorilerinden toplumsal sınıfların aldığı paylar sunulmuştur. Ücretler içerisinde en yüksek paya sahip olan sınıf, ücretli sınıfın en yoğun olduğu özel emekçi sınıflardır (%44,4). Küçük burjuva gelirlerinin bu tabloda sunulan kâr gelirleri içindeki payları göz ardı edildiğinde, toplam kâr gelirlerinin %61,2'sini ticari kapitalistler, %29,4'ni sanayi kapitalistleri ve %9,4'nü ise mali kapitalist grupların aldığı izlenmektedir. Kent rantı içerisinde en yüksek paya, sırasıyla, varlıklı emekliler (%29,2), kamu ve özel sektör yönetim/denetim işlevine sahip ücretli sınıflar (%17,1 ve %10) sahiptir. Varlıklı emekliler, finansal gelirlerin hane halkları gelirleri içinde yer alan toplamı içerisinde en yüksek paya sahip olan (%42,9) grubu oluşturmaktadırlar.

27 Toplam rant geliri olarak *toprak rantı, kent rantı ve finansal gelirler* toplamı verilmiştir. Kâr gelirlerinin hane halkı gelirleri içinde ücretlerden daha düşük pay alışı, ücretli katmanın kapitalist katmandan çok daha büyük bir nüfus yoğunluğuna sahip olmasının yanı sıra, daha önce de vurgulandığı gibi, kârların büyük kısmının asıl olarak şirketler muhasebesinde yer almasından kaynaklanmaktadır.

Kamu transferlerinden en yüksek payı ise varlıklı işsizler (%34,6), köylüler (%17,4) ve varlıklı emekliler (%10,6) almaktadır.

Çalışmanın izleyen bölümünde bireyler düzeyinde inşa ettiğimiz sınıf pozisyonlarından hareketle hane halkları düzeyinde sınıf oluşumlarının belirlenmesine yönelinmiştir. Bu yönelimdeki asıl amacımız sınıf ilişkisini toplumsal bir oluşum (aile) içerisinde yeniden kurmak ve sınıf yapılarını bireyden aile düzeyindeki belirlenime taşımaktır. Kuşkusuz bu yönelim hem teorik hem de pratik zorlukları beraberinde getirmektedir. Hemen belirtmeliyiz ki, bu açıdan temel sorun farklı sınıf pozisyonuna sahip bireylerin aynı aile oluşumları içindeki eşleşmelerinin betimlenmesi düzeyinde ortaya çıkmaktadır.

Hane halklarının (ailelerin) sınıfsal pozisyonlarının oluşturulmasında izlenilen yöntem ve gözlemler

Hane halkları düzeyinde sınıf yapıları hane reisi ve varsa eşinin sınıf pozisyonlarına göre şekillendirilmiştir. Bu aşamada aynı hanede yaşayan ve farklı sınıfsal konumlanışlara sahip olan diğer bireyler analizimizin kapsamı dışında tutulmuş, ailenin sınıf oluşumunun belirleniminde edilgen kabul edilmişlerdir. Bu şekilde tanımlanan aile oluşumlarının sınıfsal yapıları şu şekilde oluşturulmuştur: İlk olarak, bir tür sadeleşme amacıyla, bireysel düzeyde farklı alt sınıf pozisyonlarında ayrıştırdığımız işçi sınıfı ve kapitalist sınıflarda toplulaştırılmaya gidilmiştir. Buna göre ilk olarak özel ve kamu kesim işçi sınıfı birleştirilerek işçi sınıfı üç ana grupta yeniden toplulaştırılmıştır: *Tarım emekçileri*, *kent emekçileri*, *profesyoneller*.[28] Ardından kapitalist alt sınıflar toplu halde tek bir kapitalist sınıf oluşumu şeklinde birleştirilmişlerdir. Bu toplulaştırmanın ardından hane reisi ve varsa eşinin sınıf pozisyonlarını eşleştiren 14x14 boyutunda bir matris oluşturulmuş ve Türkiye toplamını temsil eden 16.446.644 hane halkı bu matristeki eşleşmelere göre sınıfsal olarak konumlandırılmaya çalışılmıştır (Ek-Tablo 2). Buna göre hane reisi (kadın ya da erkek) ve varsa eşinin bireysel sınıfsal pozisyonlarında homojen eşleşmelerin gözlemlendiği aileler, aynı sınıfın net aile yapıları olarak değerlendirilmiştir. Bu net eşleşmeler ancak toplam hanelerin %25,6'sında gözlemlenmektedir.[29] Yani aile yapılarının çok büyük bir kısmı (%74,4) farklı sınıfsal konumlara sahip bireylerden oluşmaktadır.

---

28 Kent emekçileri tarım dışı sektörde çalışan yönetim emeği dışında kalan özel ve kamu kesimi ücretlilerinden oluşmaktadır. Profesyonel emek ise özel ve kamu kesimi denetim/yönetim emeğini kapsamaktadır.

29 Çalışmada hane reisinin eşi olmadığı takdirde aile sınıf posizyonu bireyin kendi sınıf konumuna göre belirlenmiştir. Net sınıf oluşumları Ek-Tablo 2'de sunulan matrisin diyagonalinde yer alan hücrelerde temsil edilmektedir. Bu matriste dikey ekseni temsil eden hane reislerine aile sınıf oluşumu açısından belirleyici bir öncelik verilmemiş, eşler arasındaki her türlü eşlemenin simetrik olduğu varsayılmıştır.

TABLO 2
Türkiye'de Ailelerin Sınıf Oluşumlarına Göre Dağılımları

	Toplam aile sayısı içindeki yüzde payları	*Ailedeki ortalama birey sayısı*	*Aile başına yıllık ortalama gelir (TL)*
Varlıksız işsiz aile	6,3	4,3	4.025.401.327
Varlıklı işsiz aile	1,9	3,6	5.415.262.143
Tarım emekçisi aile	1	4,6	2.821.673.623
Kent emekçisi aile	27,3	4,3	5.929.577.966
Çelişik ücretli aile	6,1	3,5	12.992.620.503
Küçük burjuva ailesi	13	4,5	7.276.027.527
Varlıksız kapitalist aile	4	4,4	18.225.804.360
Varlıklı kapitalist aile	0,9	4	24.884.759.218
Rantiye ailesi	0,7	3	16.158.730.456
Büyük köylü aile	0,5	3,9	8.068.535.402
Küçük köylü aile	22,1	4,6	5.789.605.042
Varlıksız emekli	11	3,4	5.756.389.819
Varlıklı emekli	5	3,2	10.328.906.061
Beklenmeyen eşleşmeler	0,2	4,2	4.912.555.222
Toplam	100	4,2	7.283.522.822

Tablo 2'de, sınıf yapılarına göre dağıtılan aile oluşumları, yıllık ortalama aile gelirleri ve aileyi oluşturan ortalama birey sayıları sunulmuştur.[30] Yine belirtmeliyiz ki, kişisel sınıf pozisyonları ile ailelerin sınıfsal oluşumları arasında büyük bir örtüşme gözlemlenmektedir. Türkiye'de ailelerin sınıf pozisyonu, kent emekçisi aileler (%27,3) ile küçük köylü ailelerde (%22,1) yoğunlaşmaktadır. Bu aileleri küçük burjuva temelli aileler (%13) ile varlıksız işsiz aileler (%6,3) izlemektedir. Değişik katmanlardan oluşan kapitalist aileler ise toplam ailelerin %4,9'u düzeyindedir. Nüfus yoğunluklarının en fazla olduğu aileler tarım emekçileri ve küçük köylü ailelerdir. Tablo 2'den izlenebileceği gibi aile başına yıllık ortalama gelir 7,283 Milyar TL'dir. Ortalama gelirin en düşük olduğu aileler toplam nüfusun %1'ini oluşturan tarım emekçisi ailelerdir.[31] Ortalama birey sayısı 4,6 olan bu ailelerin yıllık ortalama gelirleri yalnızca 2,822 Milyar TL düzeyindedir. Bu aile yapısını iş aramayan ya da arayan işsiz bireylerin oluşturduğu varlıksız ve varlıklı aile kümeleri izlemektedir. Yıllık ortalama gelirleri Türkiye ortalamasının altında kalan diğer aileleri ise varlıksız emekli, küçük köylü ve kent emekçisi aileler ile bu gelir düzeyine çok yakın olan küçük burjuva aileler oluşturmaktadır. Ortalamanın hemen üzerinde büyük köylü aileleri yer almakta ve bu grubu varlıklı emekli aileler ile profesyonel ücretlilerin oluş-

30 Ortalama aile geliri bu gruplarda yer alan ortalama aile sayısına bölünerek hesaplanmıştır.

31 Bütün bu göstergelere ek olarak, DİE'nin aynı veri setinden 2002 yılı için yaptığı "yoksulluk sınırı" bulgularını kullanmak, Türkiye toplumsal yapısında yarattığı çözülmeleri değerlendirmek için anlamlıdır. Ortalama 4,5 kişilik bir ailenin "yıllık gıda ve gıda dışı yoksulluk sınırı" 3,978 Milyar olarak hesaplanmaktadır. Görülmektedir ki, ortalamada tarım emekçisi aile bu sınırın tamamen altında ve varlıksız işsiz aile ise sınırın biraz üstünde kalmaktadır. Bu iki aile grubunun toplam nüfusu ise 5.218.585 kişidir.

turduğu çelişik ücretli aileler ve rantiye aile yapıları izlemektedir. Doğal olarak kapitalist bir toplumsal oluşumdan beklenilebileceği gibi aile başına en yüksek geliri kapitalist aile katmanları almaktadır. Yine bu katman içerisinde mülk pozisyonu bir farklılık yaratmakta ve aile gelirlerinin en üst katmanı varlık sahibi kapitalist aile oluşumları olarak belirginleşmektedir.

ŞEKİL 2
Aile Sınıf Oluşumlarının Ortalama Yıllık Gelirleri, 2002, Milyar TL

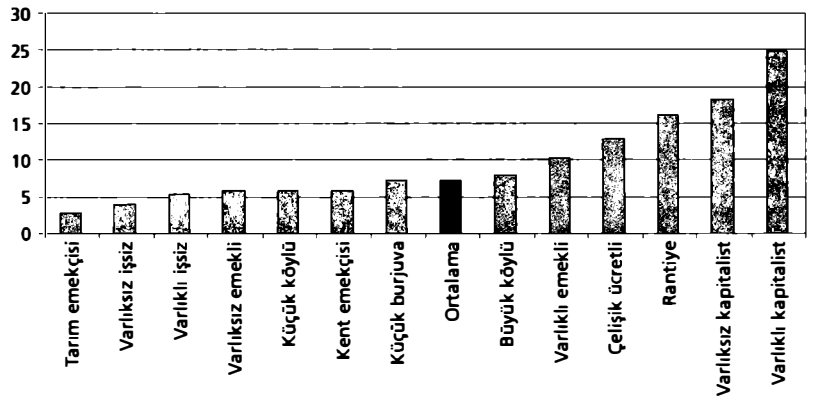

İzlediğimiz yöntem açısından kuramsal düzeyde kurguladığımız sınıfsal aile yapılarının tutarlılığını sınamanın en uygun yolu, ailelerin gelir kompozisyonlarına bakmaktır. Toplam aile geliri, sınıf pozisyonlarını oluşturduğumuz hane reisi ve eşinin farklı faaliyetlerden edindiği gelirleri kapsadığı gibi, aynı ya da farklı sınıf pozisyonunda olabilecek diğer aile bireylerinin de o haneye yaptığı katkıları içermektedir. Örneğin, ebeveynleri kent ücretlisi olan bir ailede yeni kuşakların yönetim/denetim emekçisi pozisyonunda yer alması ya da bir küçük burjuva ailesindeki genç kuşakların işçileşmesi veya kapitalist katmanlara doğru kayması beklenebilir. Bu çelişik örtüşmeler doğal olarak ailelerin izleyen kuşaklardaki sınıf pozisyonunda değişimlerin beklendiği anlamına gelmektedir.

Bireysel sınıf pozisyonlarının gelir kompozisyonlarındaki tutarlılığa benzer şekilde, ailelerin sınıfsal pozisyonları ile gelir kompozisyonları arasında da son derece tutarlı bir bağ gözlenmektedir (Ek-Tablo 3). Tüm emekçi aile katmanlarında ailenin ücret geliri, toplam aile gelirlerinin en büyük payını oluşturmaktadır. Emekçi aile grupları içerisinde ücret payının en düşük olduğu grup çelişik ücretli aile oluşumlarıdır. Bu gruplar toplam gelirlerinin %8,7'sini kent rantlarından, %5,1'ini finans gelirlerinden, %1'ini de kâr gelirlerinden elde etmektedir. Kapitalist aileler ise varlıksız ve varlıklı pozisyonlarına göre toplam gelirleri içerisinde, sırasıyla, %82,3 ve %76,4 kâr geliri ve %7,6 ve %4,9 oranında da kent rantı ve finansal gelir elde etmektedir. Beklenildiği gibi varlık olu-

şumları arttıkça bu sınıfların hane halkı gelirlerinde, varlıklardan elde edinilen gelir payları da artmaktadır. Daha önce vurgulandığı gibi küçük burjuva ailelerin kâr gelirlerini kuramsal olarak kapitalistlerin kârlarından ayrıştırmak doğru olacaktır. Bu sınıf oluşumunda yer alan ailelerin toplam gelirlerinin %54,2'sini oluşturan kâr payını, kendi emeklerini de içeren bir tür faaliyet gelirleri olarak değerlendiriyoruz. *Gelirleri içinde* kent rantlarından en yüksek paya sahip olan sınıfsal oluşumlar ise rantiye aileler (%39,5) ile çelişik ücretli ailelerdir (%8,7). Aynı gözlem finansal gelirlerin paylarında da gözlemlenmektedir. Bu sınıfların oluşturduğu ailelerin gelirleri içerisinde, finansal gelir, sırasıyla %32,7 ve %5,1 oranındadır. Kamu transferlerinin aile gelirleri içerisinde en yükse paya sahip olduğu aileler ise büyük köylü ailelerdir (%6,8).[32] Yine bireysel sınıf oluşumlarında da izlediğimiz gibi, bir tür "dayanışma" kanalı olarak değerlendirebileceğimiz kamu dışı özel transferlerin gelirleri içinde en önemli paya sahip olduğu gruplar en düşük gelir elde eden tarım emekçisi aile oluşumlarıdır (%5,4).

Gelir kalemlerinin ağırlıklarının aile yapıları arasında nasıl bir dağılım sergilediği de, araştırmanın bulguları açısından önemlidir: Türkiye'de toplam ücret gelirlerinden en yüksek paya sahip olan aileler, yine beklenildiği gibi, kent emekçi aileleri (%51,7) ile çelişik ücretli aile (%21,9) oluşumlarıdır (Ek-Tablo 3-b). Emekçi sınıfların en düşük katmanını oluşturan tarım emekçisi ailelerin ücret gelirleri içindeki payı yalnızca %0,8 düzeyindedir. Doğal olarak bu tabloda sunulan ağırlıklar aile sınıf katmanlarının toplam aile oluşumu içindeki ağırlıkları dikkate alınarak yorumlanmalıdır: Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye'deki toplam aile oluşumlarının %4'ünü oluşturan kapitalist ailelerin alt katmanını oluşturan ve çalışmada varlıksız kapitalist aileler olarak tanımladığımız alt katman toplam kâr gelirlerinin %42,2'sini almaktadır. Varlıklı kapitalist ailelerin kâr gelirlerinden payları %11,6 düzeyindedir.[33] Tarım gelirlerinden en yüksek payı, toplam aile oluşumları içindeki payları %22,1 olan küçük köylü aileler (%89) almaktadır. Ancak tarım gelirlerinin farklı sınıf oluşumundaki ailelere dağılımı, kanımızca, Türkiye'de aile yapılarıyla tarım (ya da daha geniş bir anlamda kır) bağlantılarının sorgulanmasında önemli bir göstergedir. Örneğin varlıksız işsiz ailelerin tarım gelirlerinden %4,9 pay sahibi oluşu, bu

32 Söz konusu transferlerin tarıma uygulanan doğrudan destekleme uygulamalarıyla yakından ilişkili olduğunu düşünüyoruz. Tarımda daha önce uygulamada olan gübre, tohum vb., sübvansiyonların kaldırılmasının ardından, ekili ya da ekisiz tarla miktarlarına göre uygulamaya konulan doğrudan desteklemeler 2002 yılında köylü ailelerin gelirlerindeki kamu payını artırmıştır. Ancak bu payın özellikle büyük köylü ailelerde yoğunlaşmış oluşu ve büyük bir nüfus payına sahip ve büyük ölçüde geçimlik tarım yapan küçük köylü ailelerinde bu payın düşüklüğü uygulamanın tarım açısından sonuçlarını da yansıtmaktadır.

33 Daha önce de vurgulandığı gibi kâr paylarının doğru yorumu ancak küçük burjuva ailelerin gelirlerinin doğru yorumuna bağlıdır. Bu gelirlerin önemli miktardaki kısmının kuramsal olarak kâr gelirlerine karşılık olmadığı düşünülürse kapitalist aile katmanlarının kâr gelirlerindeki payının da daha yüksek olacağı açıklık kazanır.

grupların büyük ölçüde kır bağlantılarının sürdüğünü ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, küçük burjuva, kent emekçisi ve çelişik ücretli ailelerin tarım gelirlerinden küçük de olsa pay alıyor oluşlarını, bu sınıfların köylülükle süren bağlarının bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür. Kent rantlarından en önemli payları varlıklı işsiz (%34,3), varlıklı emekli (%22,8) ve köylü (%19,7) ailelerin alıyor olması da yine benzer yorumlara olanak tanımaktadır. Hane gelirleri içinde yer alan kamu transferlerinden en yüksek payları ise köylü aileler (%20), varlıksız işsiz aileler (%19,4), kent emekçi aileler (%15,7), varlıksız emekli aileler (%12,6) ile küçük burjuva aileler (%11,3) almaktadır. Bizim "dayanışma" göstergesi olarak yorumlanabileceğini düşündüğümüz diğer transferler ise %24,7 ile varlıksız işsiz aileler ile kent emekçi (%18,8) ailelere dağılmaktadır. Aile gelirleri içinde bu payın yüksek olduğu tarım emekçisi ailelerin, bu gelir kanallarından edindiği pay toplamın ancak %0,7'si düzeyindedir. Bu payın düşüklüğü kuşkusuz bu ailelerin Türkiye'deki aile gelirleri içinde en yoksul katmanı oluşturmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Aileler arası ilişkinin daha çok aynı sınıflardan aile oluşumları arasında gerçekleştiği düşünülürse, zaten yoksul olan bu katmanların kendi aralarındaki dayanışma bağlarının çok daha zayıf olması doğal bir durumdur.

Sonuç yerine çağrı: Sınıflara dönmek

Bu çalışma uzun süredir akademik iktisat yazınımızda unutulan, paslanan bir geleneği yeniden canlandırmayı hedefleyerek kurgulandı. Çağrısı kapitalizmi, onu oluşturan gerçek dokuda, *sınıflar ekseninde*, yeniden düşünmek ve bilgi üretmektir. Kapitalist bir toplumda sınıfları unutmak, iktisatın içinde yer aldığı toplumu unutmaktır. Akademik iktisat yazını, –mesleğin bugünkü konumlanışı ve yaygın kabul gören bilgi üretme biçimlerinin doğal sonucu olmalı– sınıf kavramından uzaklaştı. Yeni geleneğin eğitilmiş temsilcileri sınıfları iktisatın konu alanı dışındaki oluşumlar olarak görmeye yönelerek kendi disiplinlerinin tarih köklerini yitirdi. İktisat düşüncesi bağımsız bir düşünce alanı olarak tarih sahnesinde yer aldığında, disiplinin öncülerinin beyinlerinde toplum da sınıflara ayrışmış bir yapı olarak duruyordu. Onlar iktisadi olanı anlatmayı merak ettikleri kadar ve belki de ondan daha çok toplumsal olanı merak ediyorlardı.

Toplumsal öznenin parçalanması kuşkusuz yalnızca bizim ülkemizde gözlemlenmedi. İktisat öğretisinin egemen biçimde kurumlaştığı Batı'nın gelişmiş üniversitelerinde politik iktisatçılar ve özellikle eleştirel politik iktisatçılar meslek alanı dışına itildi. Meslekleşme eğilimi tüm diğer alanlarda olduğu gibi iktisat öğretisinde de ortak kabulleri diretiyordu: İktisat düşüncesi tekti ve bu düşüncenin sorun alanını ve aktörünü piyasa içinde kurgulanan bireyler oluşturuyordu. İktisatın siyasetten koparılması olarak tanımlayabileceğimiz bu oluşumun düşünce pratiklerindeki meyvesi ise tekniğin sonsuz kuşkusunda toplum-

salı yitiren ampirist, pozitivist meslekten iktisatçı kimlikleriydi. Bu yeni "geleneğin" temsilcileri, iktisattaki egemen düşünce hegemonyasını yeniden üreten ve mutlaklaştıran "kurumsal düşünürler" olarak, dünyanın her yanına yayıldılar. Onlar için üzerine ayak bastıkları toprağın artık hiç önemi yoktu. Tarihinden koparılmış mekân Türkiye ya da başka herhangi bir yerde olabilirdi.

Sözünü ettiğimiz bu dönüşümü, bir tür *keskin dilin yorumu* olarak düşünmemek gerekir. Çok uzağa gitmeye gerek yok. 1980'li yıllarda iktisat öğrencisi olan kuşaklar hatırlar. Onlar bu ülkede iktisat okurken, iktisat yazınının muteber öncüleri, tıpkı kendi öncüleri gibi, onlara toplumsal olanı anlatırlardı. O kuşağın öncüleri iktisatın bu ülkedeki dilini oluştururken, üzerine ayak bastıkları topraklar ve bu topraklardaki kapitalizm bir dizi çelişkili oluşuma tanıklık ediyordu. Bu oluşumu merak eden öncü kuşaklarımız sorularını parçalanmış alanlara değil, oluşumun tümüne yöneltiyorlardı. Üstelik meraklarını yalnızca bir meslek insanı olmanın ya da disiplinin sınırlarının çok ötesine taşıyorlar; bu ülkenin gerçek aydın olma işlevini yükleniyorlardı.

Yaşadığımız dönem Türkiyesi, yoğun ve yaygınlaşan bir kriz sürecinden geçiyor. Üstelik kriz yalnızca iktisat alanıyla da sınırlı değil. Kapitalizmin her büyük krizinde olduğu gibi, bu sürecin toplumsal yapılanmamızda da önemli etkileri olduğu ve olacağı açık. Kapitalizm ve toplumsal özne tanımıyla başladığımız bu yazıyı toplumsal özne seçimine ilişkin bir hatırlatmayla tamamlamak istiyoruz: Bu ülkede yaşanan krizin toplumsal maliyetini anlamak, ancak düşünce düzeyinde sınıflara dönmekle mümkündür. Dolayısıyla, yazımızı Türkiye'deki ekonomi politik geleneğin düşünsel pratiğini yeniden sınıflara yönlendirmesi çağrısıyla sonlandırıyoruz. Umarız çalışmamız bu geleneğin paslanan düşünce pratiğini yeni bir tartışma gündemine taşır.

EK TABLO 1
Bireysel Sınıf Pozisyonlarına Göre Gelir Kompozisyonları

	Ücret gelirleri	*Kâr gelirleri*	*Tarım geliri*	*Ek iş geliri*	*Önceki işten edilen gelir*	*Toprak rantı*	*Kent rantı*	*Finansal gelirler*	*Kamu transferleri*	*Emekli gelirleri*	*Diğer transferler*
a) Sınıfların gelir kompozisyonları											
Tarım emekçisi	84,2			1,3	4,4		2,1	1,2	0,6	2,8	3,4
Özel sektör emekçisi	88,4			0,5	2,3		0,9	1,6	0,9	3,6	1,7
Kamu emekçisi	92,1			0,4	0,2		1,3	2,8	1,6	0,7	0,9
Özel sektör yönetim/Denetim emeği	71,9			0,7	0,5		15,5	5,1	0,6	4,8	0,8
Kamu sektörü yönetim/Denetim emeği	86,4			1,0	0,2	0,1	3,4	4,8	1,7	1,5	0,9
Küçük burjuva	13,4	63,7		9,1	0,9	0,2	3,1	1,2	1,3	5,5	1,6
Sanayi kapitalisti	0,5	90,9		2,0	0,1		3,2	1,6	0,1	1,4	0,1
Ticaret kapitalisti	0,9	83,9		4,9	0,2		4,0	4,1	0,1	1,6	0,3
Mali kapitalist		90,1		6,7			0,4	1,4	0,1	1,2	0,1
Rantiye							44,4	55,6			
Büyük köylü			68,0	7,1			5,3	3,7	7,2	8,5	0,3
Küçük köylü	0,2		78,6	3,0	0,4	0,3	1,6	1,2	3,4	9,1	2,1
Varlıksız emekli									4,8	91,1	4,2
Varlıklı emekli				0,1	3,3	0,9	18,8	34,0	2,6	38,5	1,8
Toplam nüfus	36,7	19,7	12,3	2,5	1,9	0,3	4,1	5,0	3,0	11,8	2,8

EK TABLO 1 (devamı)
Bireysel Sınıf Pozisyonlarına Göre Gelir Kompozisyonları

	Ücret gelirleri	*Kâr gelirleri*	*Tarım geliri*	*Ek iş geliri*	*Önceki işten edilen gelir*	*Toprak rantı*	*Kent rantı*	*Finansal gelirler*	*Kamu transferleri*	*Emekli gelirleri*	*Diğer transferler*
b) Gelir Kategorilerinin Sınıfsal Dağılımı											
Tarım emekçisi	1,8			0,4	1,8		0,4	0,2	0,2	0,2	1,0
Özel sekör emekçisi	44,4			3,4	22,6	3,1	4,0	5,8	5,7	5,7	11,3
Kamu emekçisi	26,8			1,5	1,2	1,5	3,3	5,9	5,8	0,7	3,6
Kamu denetim/Yönetim emeği	13,0			2,1	0,6	2,1	4,6	5,2	3,2	0,7	1,8
Özel sektör denetim/Yönetim emeği	8,8			1,3	1,2		17,1	4,6	0,9	1,8	1,4
Küçük burjuva	4,9	43,4		48,0	6,5	11,1	10,0	3,3	5,7	6,2	7,6
Sanayi kapitalisti	0,1	16,6		2,8	0,2	0,3	2,8	1,2	0,1	0,4	0,1
Ticaret kapitalisti	0,2	34,6		15,5	0,9	1,3	7,9	6,7	0,3	1,1	0,9
Mali kapitalist		5,3		3,1			0,1	0,3		0,1	0,1
Rantiye							9,0	9,1			
Büyük köylü			2,8	1,4			0,7	0,4	1,2	0,4	
Köylü	0,1		97,2	17,9	3,1	18,7	5,9	3,7	17,4	11,7	11,5
Ücretsiz aile işçisi				2,4	0,7				0,8		0,5
İşsiz											
1. Varlıklı işsiz					31,3				0,9		4,8
2. Varlıksız işsiz					2,6	0,5	0,4	1,0	0,1		0,7
İş Aramayanlar											
1. Varlıklı iş aramayanlar									34,6		29,2
2. Varlıksız iş aramayanlar					16,1	39,1	3,8	8,7	5,0		6,7
Emekliler											
2. Varlıklı emekliler				0,2	10,9	22,3	29,2	42,9	5,6	20,6	4,1
1. Varlıksız emekliler									10,6	50,4	9,7
Eğitim sürecinde olup iş aramayan nüfus					0,5	0,0	0,8	1,1	1,8	0,1	5,0

Hane halkları sınıf oluşumlarının tanımlanmasında izlenilen yöntem

İş süreçlerinde yer almayanlar ile işsiz katmanlardan gelen ailelerin nesnel olarak sınıf pozisyonları tespit edilemediği için, ilke olarak bu gruplar, mülkiyet (varlık) durumları dikkate alınarak varlıksız-işsiz (*1 nolu haneler*) ve varlıklı-işsi aile (*2 nolu haneler*) olarak tanımlanan iki oluşuma ayrıştırılmıştır. Ücretli emek aileleri ise üç katmana bölünmüştür: Tarım emekçisi aile üyelerinden en az birinin tarım emekçisi olduğu, içinde iş aramayan ya da arayan işsizlerin de içerildiği aile yapıları temsil edilmiştir (*3 nolu haneler*). Kent emekçi ailesi de benzer şekilde aile üyelerinin birinin kent emekçisi katmanında yer aldığı, içinde iş aramayan ya da arayan işsizlerin de bulunduğu aile oluşumlarıdır (*4 nolu haneler*). Ücretlilerin oluşturduğu son aile yapısı içlerinde profesyonel emek katmanının yer aldığı, iş aramayan ya da arayan çalışmayanlar (işsiz) ile küçük burjuva ve rantiyelerin de kapsandığı çelişik ücretli ailesini oluşturmaktadır (*5 nolu haneler*). Eşlerden birinin rantiye ve diğerinin kent emekçisi olduğu aileler de bu gruba dahil edilmiştir. Küçük burjuva ailelerini, içlerinde kapitalistin, tarım kapitalistinin, profesyonel emeğin ve köylünün bulunmadığı; iş aramayan ya da arayan çalışmayanlar (işsiz) ve kent emekçilerinin yer alabildiği aileler oluşturmaktadır (*6 nolu haneler*). Kapitalist aileler ise mülk (varlık) oluşumları ve diğer sınıf pozisyonlarıyla eşleşmeleri dikkate alınarak iki alt katmana bölünmüştür: Ilk katmanı, *varlıksız-kapitalist aile*, içinde iş aramayan ya da arayan işsiz, tarım ya da kent emekçisi, emekli ya da köylünün bulunduğu kapitalist aileler oluşturmaktadır (*7 nolu haneler*). Kapitalist sınıfların ikinci katmanını, *varlıklı-kapitalist aile*, içinde değişik pozisyondaki varlıklıların, profesyonel emeğin, tarım kapitalisti, küçük burjuva ve rantiyelerin bulunduğu, kapitalist işlevin bizce en yüksek olduğu aileler oluşturmaktadır (*8 nolu haneler*). Rantiye olarak tanımladığımız aileler ise, rant geliriyle yaşayan birey dışında, aile içinde varlıklı iş aramayan, varlıklı ya da varlıksız işsiz, küçük burjuva, köylü ve emeklilerin yer aldığı gruplara karşılık gelmektedir (*9 nolu haneler*). Tarımsal yapıları temsilen iki aile sınıf oluşumu tanımlanmıştır: Tarım temelli ailenin ilk katmanını büyük köylü aileleri oluşturmaktadır. İçinde büyük köylünün bulunduğu bu gruplarda, kapitalist olarak adlandırdığımız gruplar dışında kalan tüm sınıf pozisyonlarıyla olan eşleşmeler temsil edilmektedir (*10 nolu haneler*). Aynı şekilde küçük köylü aile oluşumlarında, bireylerinden herhangi birinin kapitalist pozisyona sahip olmadığı aile yapıları toplulaştırılmıştır (*11 nolu haneler*). Son olarak emekli aileler yine varlık oluşumları dikkate alınarak (*varlıklı ve varlıksız*) iki alt gruba bölünmüştür (*12 ve 13 nolu haneler*).[34] Bizce oluşumsal olarak anlamsız görülen eşleşmeler, "beklenmeyen eşleşmeler" olarak değerlendirilmiş ve çözümlememizin dışında tutulmuşlardır (*0 nolu haneler*).

34 Bu grupların içinde yönetim ve kapitalist sınıf eşleştirmeleri olanlar ilgili sınıfların aile oluşumları içerisinde değerlendirilmişlerdir.

EK TABLO 2
Aile Sınıf Oluşumları Matriksi

	1. Varlıksız iş aramayanlar	*2. Varlıklı iş aramayanlar*	*3. Varlıksız işsiz*	*4. Varlıklı işsiz*	*5. Tarımsal emek*	*6. Tarım dışı emek*	*7. Yönetim/Denetim emeği*	*8. Küçük burjuva*	*9. Kapitalist*	*10. Rantiye*	*11. Büyük köylü*	*12. Küçük köylü*	*13. Varlıksız emekli*	*14. Varlıklı emekli*
1. Varlıksız iş aramayanlar	1													
2. Varlıklı iş aramayanlar	2	2												
3. Varlıksız işsiz	1	2	1											
4. Varlıklı işsiz	2	2	2	2										
5. Tarımsal emek	3	3	3	3	3									
6. Tarım dışı emek	4	4	4	4	4	4								
7. Yönetim/Denetim emeği	5	5	5	5	*	5	5							
8. Küçük burjuva	6	6	6	6	6	6	5	6						
9. Kapitalist	7	8	7	8	*	7	8	8	8					
10. Rantiye	9	9	9	9	*	5	5	9	8	9				
11. Büyük köylü	10	10	10	10	10	10	10	10	8	10	10			
12. Küçük köylü	11	11	11	11	11	11	*	11	7	11	10	11		
13. Varlıksız emekli	12	13	12	13	12	12	5	6	7	9	10	12	12	
14. Varlıklı emekli	13	13	13	13	13	13	5	6	8	9	10	13	13	13

EK TABLO 3
Ailelerin Gelir Kompozisyonları

	Ücret gelirleri	*Kâr gelirleri*	*Tarım geliri*	*Ek iş geliri*	*Önceki işten elde edilen gelir*	*Kent rantı*	*Toprak rantı*	*Finansal gelirler*	*Kamu transferleri*	*Emekli gelirleri*	*Diğer transferler*
a) Ailelerin gelir kompozisyonları											
Tarım emekçisi aile	76,4	0,1	5,4	2,0	6,8	0,2		0,9	1,0	1,7	5,4
Kent emekçisi aile	85,5	0,4	0,1	0,5	2,0	1,2	0,1	2,1	2,1	3,7	2,4
Çelişik ücretli aile	73,7	1,0	0,2	1,7	0,6	8,7	0,1	5,1	1,7	5,6	1,5
Küçük burjuva ailesi	19,1	54,2	0,6	8,3	1,4	2,7	0,2	1,2	2,6	8,0	1,9
Kapitalist aile varlıksız	2,5	82,8	0,6	3,2	0,2	3,4		4,2	0,4	2,4	0,3
Kapitalist aile varlıklı	8,4	76,4	0,1	7,8	0,5	4,0		0,9	0,2	1,6	0,1
Rantiye ailesi	5,1	9,9	1,0		0,5	39,5	0,3	32,7	1,2	9,6	0,2
Büyük köylü aile	3,8		62,3	6,5	0,8	4,9		3,6	6,8	10,5	0,9
Küçük köylü aile	12,5	3,4	62,2	3,0	1,1	1,6	0,3	1,4	3,4	8,4	2,8
Varlıksız emekli	26,8	5,4	1,3		1,2	0,8		1,7	4,3	55,0	3,5
Varlıklı emekli	11,3	2,8	0,3	0,1	3,2	12,9	0,9	28,2	2,7	35,6	1,9
Toplam	36,7	19,7	12,3	2,5	1,9	4,1	0,3	5,0	3,0	11,8	2,8
b) Gelir kategorilerinin aileler arası dağılımı											
Varlıksız işsiz aile	2,1	1,9	4,9	1,1	19,5	0,1	0,1	0,2	19,4	0,5	24,7
Varlıklı işsiz aile	0,3	0,1	0,0	0,0	12,9	34,3	3,1	9,3	4,5	0,0	6,6
Tarım emekçisi aile	0,8	0,0	0,2	0,3	1,4	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,7
Kent emekçisi aile	51,7	0,5	0,2	4,7	22,9	4,4	6,6	9,1	15,7	6,9	18,8
Çelişik ücretli aile	21,9	0,6	0,2	7,2	3,5	3,9	23,3	11,1	6,2	5,1	5,9
Küçük burjuva ailesi	6,8	35,9	0,6	42,2	9,5	9,6	8,7	3,0	11,3	8,8	8,7
Kapitalist aile varlıksız	0,7	42,2	0,5	12,4	1,0	1,7	8,3	8,3	1,5	2,0	1,0
Kapitalist aile varlıklı	0,7	11,6	0,0	9,1	0,8	0,1	2,9	0,5	0,2	0,4	0,2
Rantiye ailesi	0,2	0,8	0,1	0,0	0,4	2,0	15,3	10,3	0,7	1,3	0,1
Büyük köylü aile	0,1	0,0	2,8	1,4	0,2	0,0	0,7	0,4	1,3	0,5	0,2
Küçük köylü aile	6,0	3,0	89,0	21,0	10,2	19,7	6,9	5,0	20,0	12,4	17,3
Varlıksız emekli	6,4	2,4	0,9	0,1	5,7	0,0	1,6	2,9	12,6	40,6	11,0
Varlıklı emekli	2,2	1,0	0,2	0,4	12,0	22,8	22,4	39,7	6,5	21,3	4,8
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

KAYNAKÇA

Aytaç, A. I. (2002) "Tradition or Need? Reason for Coresiding with Elderly in Urban Areas", *Turkish Journal of Population Studies*, cilt 24, s. 23-36, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara.

Beaud, M. (2003) *Kapitalizmin Tarihi*, Dost, Ankara.

Boratav, K. (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Boratav, K. (2004) *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, İmge Kitabevi, Ankara.

Boratav, K. (2004) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge, Ankara.

Buğra, A. (2001) "Ekonomik Kriz Karşısında Türkiye'nin Geleneksel Refah Rejimi", *Toplum ve Bilim*, Yaz, no. 89, İstanbul.

Buğra, A. (2003) "Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabasına Katkı: Bugün Türkiye'de E.P. Thompson'ı Okuma" Köse, A.H, Şenses, F ve Yeldan, E. (der.) *İktisat Üzerine Yazılar I, Küresel Düzen: Birikim, Devler ve Sınıflar* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Carchedi, G. (1977) *On The Economic Identification of Social Classes*, Routledge, London.

Ecevit, M. (1999) *Kırsal Kesimin Değişen Dinamikleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Edgell S. (1998) *Sınıf*, Dost, Ankara.

Gorz, A. (1986) *Elveda Proleterya*, Afa Yayınları, İstanbul.

Harvey, D. (2004) *Yeni Emperyalizm*, Everest Yayınları, İstanbul.

Hunt, K. E. (2005) *İktisadi Düşünce Tarihi*, Dost, Ankara.

Ricardo, D. (1997 [1817]) *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, Belge, İstanbul.

Köse, A. H ve Öncü, A. (2000) *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye'de Mühendis ve Mimarlar*, TMMOB, Ankara.

Köse, A. H. ve Öncü, A. (2003) "İktisadın Piyasası, Kapitalizmin Ekonomisi", Köse, A.H, Şenses, F ve Yeldan, E. (der.) *İktisat Üzerine Yazılar I, Küresel Düzen: Birikim, Devler ve Sınıflar* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Köse, A.H ve Yeldan, E. (1998) "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997", *Toplum ve Bilim*, Yaz, no. 45-67.

Marx, K. (1976) *1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*, Sol Yayınları, Ankara.

Marx, K. (1977) "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (Formen)", K. Marx ve F. Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Ankara, Sol Yayınları.

Marx, K. (1979) *Grundrisse, Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Birikim Yayınları, İstanbul.

Nichols, T ve Suğur, N. (2005) *Global İşletme, Yerel Emek*, İletişim Yayınları, İstanbul.

O'Neill, J. (2001) *Piyasa: Etik, Bilgi ve Politika*, Ayrıntı, İstanbul.

Öngen T. (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi*, Alan, İstanbul.

Poulantzas, N. (1976) *Classes in Contemporary Capitalism*, NLB, Londra.

Wood, E, M. (2003) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanışı*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Wright, E. O. (1978) *Class, Crisis and the State*, Verso, Londra, New York.

Wright, E. O. (1979) *Class Structure and Income Distribution*, Academic Press, New York.

Wright, E. O. (1987) *Classes*, Verso, Londra.

http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/YOKSL/140404.htm

Milenyum çağı insanları

*A. Ömer Türkeş**

Toplum ve Bilim dergisinin "Yoksulluk ve Yoksunluk" sayısındaki (Yaz 2001, no. 89) "Romanın zenginleşen dünyası" adlı yazıda yoksulluk/zenginlik çiftinin Türk romanındaki görünümlerini ele almış, 80'lerden sonra yoksulluk temasının yerini yavaş yavaş zenginliğe bıraktığını vurgulamıştım. Aradan çok zaman geçmedi, ama 2000'li yıllarda zenginlik imgesi daha da netleşti, sakınmasız ve hâkim bir tema haline geldi. Bu yazıda söz konusu netleşmenin, sakınmasız ve hâkim halin nedenlerini tartışmak istiyorum. Süreci kısaca özetleyerek başlayacağım.

Zenginliğin simgesel halleri

Osmanlı romanının ilk örneklerinde Doğu-Batı arasına sıkışmış kimlikler tartışılmıştı. Bunalımlı roman kahramanları –o romanların yazarları gibi– İstanbul'un "hali vakti yerinde" kesimindendiler, hikâyelerin mekânı da konaklardı. Bu romanlarda ne sınıfsal farklılıklar vurgulanmış ne de maddi servetin nasıl ve nereden kaynaklandığı sorgulanmıştır. Zenginlik bir hak olarak vardır; simgesel sonlara sahip Osmanlı romanında rantiye alafranga tiplerin geleneklerden koparak yozlaşmalarının bedeli yitirdikleri servetleridir. Meşrutiyet'ten sonra zenginliğin kökeninde devlet imkânlarının kullanımının yattığına ilişkin zayıf göndermeler göze çarpsa da, tartışılan mülkiyetin değil kimliklerin meşruiyetidir. Özellikle Mütareke yıllarında harp zenginlerinin haksız edinilen servetleri dile getirilmeye başlanmış, ancak yozlaşma ve zenginlik yan yana getirilerek mesele yine manevi değerlerdeki erozyona bağlanmıştır.

Cumhuriyetin ilk dönem romanlarında temalar çeşitlenir, ama yoksulluk-

(*) Yazar.

zenginlik karşıtlığı yapısal bir sorun olarak ele alınmaz; Cumhuriyetin vaaz ettiği "devrimler"e ve Ankara'ya yakınlık duymayan İstanbullu yazarlar toplumsal meselelere el atmaktansa gündelik hayat anlatılarıyla ilgilenirler. Muhafazakâr kesim, önceki dönemin doğu-batı sorunu tartışmasını sürdürür; yoksulluk-zenginlik çifti yine yozlaşmaya, değerler farklılaşmasının temsiliyetine indirgenmiştir. Cumhuriyet ideallerine bağlanmış yazarların meselesi ise, yüklendikleri öncü aydın misyonuyla Osmanlı'dan miras kalan feodal yapılarla, gericiliğe/yobazlığa karşı başlattıkları aydınlanma seferberliğidir. Aynı ideoloji aşk ve macera romanlarına popüler biçimlerde yansır. Değerler ve ideolojiler dünyasında dolaşan bütün bu eğilimlerin Cumhuriyetin sınıfsal yapısını, ekonomik sorunlarını, yoksul insan hayatlarını gerçekçi biçimde yansıtmak gibi bir meselesi olmamıştır.

Aynı dönemde çok satan ve okunan aşk ve macera romanlarında "modernlik" ve "zenginlik" imgelerinin üst üste binmişliği ise, konumuz açısından önemli görünüyor: Amerikan rüyasının bu yerli versiyonu, sinemanın toplumsal hayata ağırlığını koyması ile birlikte, 1970'lere kadar metinden metine –sinemadan sinemaya– sayısız kez aktarılmıştır. Osmanlıdan başlayarak neredeyse 70 yıllık bir zaman diliminde, popüler romanların kadın-erkek ve zengin-yoksul çiftleri benzer konular etrafında tekrar tekrar canlandırılırken, değişen, zenginliği simgeleyen mekân ve eşyalardan başka bir şey değildir. Mesela uçakla yapılan Avrupa seyahatleri, telefon kullanımı, üstü açık otomobiller, yatlar, manikür ve pedikür yaptırmak, tenis ve binicilik faaliyetleri zenginlere özgü alışkanlıkların en önemlileridir. Yıllar ilerledikçe, yıkılan küçük evlerin yerlerinde yükselen apartmanlar da zenginlik göstergeleri arasına katılırlar. Yüksek mühendislik, avukatlık, doktorluk meslekleri, hele ki yurt dışından alınmış üniversite diploması geleceğe güvenle bakmanın ve seçkinliğin teminatıdır.

Küçük üretimin egemen olduğu geç kapitalizmin koşullarında Türkiye'de uzun yıllar boyunca bir tüketim toplumu oluşmamış, sınıfsal dengesizlikler ifadesini aşırı tüketimde bulmamıştır. Belki de bu nedenle, popüler ideoloji özel mülkiyeti ahlâksızlığın kaynağı olarak görmez, ama şımarıkça tüketim bir ahlâksızlığı işaret eder. Zenginliğin yoksullukla birlikte ele alındığı romanlarda zenginlerin sınıfsal aidiyetleri ve sahip oldukları maddi servetleri ile öğünmeleri ya da bu serveti sergilemeleri ayıplanır. Yoksulların gittiği kahvehane, meyhane ve kır bahçeleriyle, zenginlerin çılgın eğlenceleri, içkili ve danslı toplantıları, canları sıkılınca uğradıkları çiftliklerinde katıldıkları av partileri tam bir zıtlık içerisindedir. "Boş vakit"lerin değerlendirilişinde yoksullardan yana çıkar yazarlar. Şımarıklıktır zenginlerin yaptıkları, boş işlerdir. Bazen metne neden katıldığını bile anlayamayız bu tarz ayrıntıların. Görünüşte, eğlence, çiftlik evleri, atlar, otomobiller söylemin akışında yitip gitmiş önemsiz bilgilerdir; ama gerçekte düşlem halısında zenginlik imgesini fışkırtmaya yönelik fırça vuruşlarıdır. Gösterilen zenginlik bir yandan ortaya çağrılmakta, bir yandan da söylem

boyunca ondan kaçınılmaktadır. Bu kaçamak anma, bu gizli ve süreksiz izlekleştirme biçimi, dalga ve parıltının bu birbirini izlemesi yan anlamın inceliğini çok iyi tanımlar (Barthes, 1990: 100).

Popüler edebiyatın birçok ürünü ise yalnızca zenginlerin dünyasına dairdir. Ancak, zenginlerin dünyasına kapanmış metinlerde kahramanların maddi serveti yine açıkça dile getirilmez. Daha doğrusu kurgu, metalar dünyasını hedeflemez, sınıf farklılıkları vurgulanmaz, hatta yoksulluk ve sefaletten hiç bahis açılmaz; toplumsal gerçeklik ters yüz edilmiştir. Söz konusu romanlarda zenginliğin dile getirilişi birbiriyle çelişik birçok yan anlamı barındırır. Kimisinde eli açıklık övülürken cimrilik yerilir, kimisinde tutumluluk yüceltilip lüks hayat aşağılanır. Ne var ki, siyasi iktisatta olduğu gibi popüler romanlarda da kapitalizmin yasaları hiç dikkate alınmaz; "incelmiş gereksinmeler" unutulur; tüketim olmadan üretim olamayacağı unutulur; üretimin ancak rekabetin bir sonucu olarak daha geniş ve daha lüks olabileceği unutulur. Bir şeyin değerini belirleyen şeyin kullanım olduğu, kullanımı ise modanın belirlediği unutulur (Marx, 2004: 59). Sonuçta müsriflik ile tutumluluğun, lüks ile yoksunluğun, zenginlik ile yoksulluğun eşit olduğu unutulur; geriye zengin, yakışıklı/güzel, iyi kalpli, yüce gönüllü roman kahramanlarının aşk ve macera hikâyeleri kalır.

Zenginliğin romana yoksulluk dolayımıyla ve bir eşitsizlik ifadesi biçiminde katılması, Cumhuriyet'in "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir millet" vaadinin gerçekleşmediğini ve gerçekleşmeyeceğini buruk bir acıyla fark eden "toplumcu" yazarlara düşecek, romanlarda 80'lere kadar sıklıkla işlenen yoksulluk-zenginlik çifti, romanı "büyük meselelere" açmak isteyen toplumcu yazarlar için bu büyük meseleye açılan sihirli kapı vazifesini görecektir. Ne var ki, hem siyasi baskılar hem de genç kuşağın Kemalizmle bağlarını koparmamışlığı nedeniyle eleştiri açık bir parasal izlek takip etmemiş, daha çok Cumhuriyet projesinin yarım kalmışlığına odaklanmış, hatta çoğu kez yozlaşmaya yaptığı vurguyla muhafazakâr kesimin temalarıyla örtüşmüştür.

Politik, toplumsal ve ekonomik gerçekliklerin şeyleşmiş dünyasında açıkça belli olmayan sınıfsal farklılıklar, hiç kuşkusuz kültürel alanda nispeten saydam ve gösterilebilir haldedir. Gelgelelim 80'lere kadar "sermayenin ve toprak mülkiyetinin ayrılması arasındaki; mübadele ile rekabet, değer ile insanların değersizleşmesi, tekel ile rekabet, vb. arasındaki; bu toptan dışlaşma ile para sistemi arasındaki özsel bağlantıyı" hissettiren roman sayısı çok azdır. Daha açık bir deyişle –ilk kez Ahmet Oktay dikkat çekmişti– romanın ilk yüz yılında paranın bir izlek olarak işlendiği söylenemez. Kapitalist üretim ilişkilerinin soyutlaşmış biçimleri, anlatılara el yordamıyla, yazarların sezgileriyle, ama genel olarak yüzeysel hikâyelerle katılmıştır. Bunun ilk akla gelen nedeni, hâkim mülkiyet ilişkisinin kapitalist karakterine ve diğer yapıları hızla tasfiye etme eğilimine rağmen kırsal kesimde feodal ilişkilerin hâlâ varlığını koruması, feodal yapılar üzerinden kurgulanan sömürü ve başkaldırı hikâyelerininse aydınlanmacı bakış

açısına uygun ve verimkâr hikâyeler sunmasıdır. Kente gelindiğinde bile yoksulluğun en çıplak gözlendiği yerin feodal kültürle bağlarını sürdüren gecekondular oluşu, büyük meselelere yoksulluk üzerinden açılan toplumcu yazarların para ekonomisinin yönlendirdiği insan ilişkilerine eğilmesini perdelemiş, zenginlik tıpkı köy romanlarındaki gibi, zorbalık biçiminde işlenmiştir.

Hayal kurma aracı olarak roman

12 Eylül darbesiyle yürürlüğe konan yeni ekonomik politikalarla içine düştüğümüz metalar dünyasının geçen yirmi beş yıl içerisinde romanlarda para izleğini geliştirmesi beklenebilir bir durumdu. Ne var ki, dünya kapitalist sistemine eklemlenmesini tamamlamış, AB ile bütünleşme sürecine girmiş 21. yüzyıl Türkiyesi'nde yazılan romanlarda para izleğinin yazar, okuyucu, yayıncı ve eleştirmenlerin ilgisini hâlâ çekmediği söylenebilir. Tam tersine; yoksulların, yoksulluğun, sınıf ve fırsat eşitsizliğinin edebiyatın dışına itildiği ya da marjinal kaldığı, maddi servetin ve özel mülkiyetin sorgulanamaz bir olguya dönüştüğü, kapitalizmin yasalarının yine hiç dikkate alınmadığı bir tahayyül dünyasıyla karşı karşıyayız. İki ana eğilim gözleniyor; ilkinde ne iş yaptıkları belirsiz orta sınıf entelektüellerin mutsuz hayatları var. Zaman zaman bir işleri olduğu hafif bir sesle kulağımıza mırıldansa da, anlatı süresince mesai saatlerine, iş hayatının olumlu/olumsuz etkilerine, para ile olan ilişkilerine, mal varlıklarına, metaların uyandırdığı arzulara, bu metalara sahip olan kesimlere duydukları saygı ve hayranlığa, eğer varsa kıskançlık, öfke ya da hınca tanık olamıyoruz. İkinci eğilimde ise roman kahramanları zaten zengin kesimden insanlar. Ancak ne zenginliklerinin kaynağı, ne de maddi servetlerini muhafaza etmek ya da artırmak gibi dünyevi meseleler romanın ilgi alanına girmiyor; artık önemli olan onların "zenginleşmiş" duyguları.

Metalar dünyasının ve dolayısıyla zenginlik imgesinin ekonomik hayattan sanki bağımsızmışçasına hikâye edilmesi, taşranın ışıklarının sönmesi, yoksulların ve yoksulluğun roman içeriğinden dışlanışı, hiç kuşkusuz Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmelerinden, zihinlerin medyadan yansıyan metalarla işgal edilmesinden, o metalara sahip olmak ya da hiç durmadan gözler önüne serilen şık ve eğlenceli mekânlarda yer alabilmek arzusunun şiddetindendir. Bu, aynı zamanda roman sayısındaki artışın da nedenidir. 2004 yılında 270 rakamına ulaşan yerli romanlarda üst orta sınıftan İstanbulluların ezici bir çoğunlukta olması, yeterince tüketemeyen ve küreselleşmeye ayak uydurması pek mümkün görünmeyen yoksul kesimlerin –sorunlarıyla birlikte– edebiyatın görüş mesafesinden çıktığının açık bir delilidir. Biraz daha açalım. Diyelim ki, Ankara ya da İzmir yönünden İstanbul'a ilerliyorsunuz; ilk karşınıza çıkan yerleşim yerleri Pendik, Kartal, Maltepe, Sultanbeyli olmalı, ama hiçbirisi roman konusu değil. Oradaki fabrikaların, tersanelerin, yoksul insanların yaşadıkları mahallelerin, gecekonduların, iç içe geçmiş evlerin, bizim geçerken

bakmadığımız evlerin, bütün bir hayatı boyunca onlardan birine sahip olmak hayalleriyle yaşayan insanların, bir yazarın öfkesini olmasa bile hiç değilse merakını ve yaratıcılığını kamçılaması beklenirken, ilgilenilen, toplumun dar bir kesiminin İstanbul'un merkezindeki varoluş meseleleri, aşkları, cinsellikleri, vb. oluyor. Öyle ki, bu romanları okurken sanki artık birşeylerin değiştiği, kapitalizmin yapısal krizlerini çözdüğü, yoksulların marjinalleştiği kolaylıkla düşünülebilir. Oysa, değişen, ne yoksulların varlığı, ne çektikleri sıkıntılar, ne de ev diye sığındıkları gecekondularıdır; değişen sistemin karşısından sistemin içine doğru kararlı bir yürüyüş tutturan yazar ve entelektüellerin hayat tarzları, tercihleri ve tahayyülleridir.

Söz konusu tercihler romanlara –elbette çeşitlenemeyen– otobiyografik anlatılarla dolaysızca yansıyor. Şaşırtıcı değil; çünkü "fikirlerin, kavrayışların, bilincin üretimi ilk önce, doğrudan insanların maddi etkinliği ve maddi ilişkisiyle, gerçek yaşamın diliyle iç içedir. Kavrama, düşünme, insanların zihinsel ilişkisi bu aşamada maddi davranışlarının dışavurumu olarak ortaya çıkar. İfadesini bir halkın siyaset, hukuk, ahlâk, din, metafizik vb. dilinde bulan zihinsel üretim için de aynı şey geçerlidir. İnsanlar kendi kavrayışlarının, fikirlerinin vb. üreticisidirler - üretken güçlerinin ve bu güçlere karşılık gelen ilişkinin en ileri biçimlerine kadar belirli bir gelişimi tarafından koşullandıkları şekliyle gerçek, etkin insanlar. Bilinç, bilinçli varoluştan başka birşey olamaz ve insanların varoluşu, kendi fiilî yaşam süreçleridir" (Marx, 2004: 117). Yazarıyla, okuyucusuyla, yayıncısı, dergicisi, eleştirmeniyle edebi alanın bütün faillerinin fiilî yaşam süreçlerinin ortak hikâyesini barındıran romanlar, tek bir insan tipinde birleşiyor, yazarlar kendilerinin ve kendilerine benzer okuyucuların arzularını, düşlerini, mekânlarını anlatırken ayrıcalıklı bir kesim, bir kast görünümü sergiliyorlar. Yazdıklarıysa bir zamanlar yoksulluğu anlattıkları için "siyasi roman" parantezine alınan, bu nedenle şimdilerde küçümsenen romanlar kadar sınıfsal, ideolojik ve politik.

80'lerden sonra mahcup ifadelerle başlayıp 2000'li yıllarda özgüvenini tesis etmiş hikâyelerle sürdürülen zenginlik temasının bu denli yaygınlaşmasının ardında medya dolayımının, zenginlik imgesinin bütün pırıltılı halleriyle sürekli gündemde tutulmasının, hatta bahse değer tek hayat biçimi haline getirilmesinin etkileri vardır. Gerçekten de televizyon ve kitle iletişim araçları sayesinde bu hayat biçimi kanıksanırken, sınıf yapısı belki de en çıplak, kaba ve eşitsiz biçimlerle apaçık ortadayken, medyanın ve reklamcılığın uyguladığı mistifikasyon teknikleriyle görünmez, konuşulmaz hale gelmiştir. Elbette medyanın ve entelektüel üretim araçlarının arkasındaki sınıf hâkimiyeti de görünmez. Görünenler gürbüz, neşeli, hepsinden önemlisi özgür bireylerdir. Ama "freedom" değil "free"liktir bu; her türden zorunluluktan azade olmayı, alıp başını gidebilmeyi ifade eden, bir serbestlik hali olarak kavranan bir özgürlüktür. Böyle bir özgürlüğe sahip olabilmenin yegâne koşulu kazanmak ve tüketmektir.

Her reklam, her TV dizisi, maddi bir güç sahibi olmakla her şeyi yapabilmeye muktedir olmak, beğenilmek ve sevilmek arasındaki ilişkiye üstü açık ya da örtülü göndermelerle dolu. Bu hayatın çok uzağında kalan toplumun büyük çoğunluğu ise o maddi güç sahiplerinin, yani başkalarının hayatlarını izlemek zorunda. Bugün varoş delikanlılarının bile TV dizilerindeki "cool" erkeklerin kıyafetleriyle, siyah gözlükler, siyah elbiseler, beyaz gömleklerle dolaşmaları, siyah otomobil sayısının bu kadar çok artması, ancak ideolojik hegomonya terimleriyle açıklanabilir. Artık özel mülkiyet bizi o kadar aptal ve tek yanlı yapmıştır ki, "bir nesne, sadece ona sahip olduğumuzda, yenildiğinde, içildiğinde, giyildiğinde, kısaca biz kullandığımızda bizimdir ve o nesneye sahip olmak bizi bambaşka bir insan haline getirebilir" inancı yerleşmiştir. Bütün fiziksel ve zihinsel duyuların yerini, bütün bu duyuların yabancılaşması, yani malik olma duyusu almıştır. Artık burjuva kesimin sözcülerinin "servet düşmanlığı"ndan –yani gelir dağılımının dengelenmesi talebinden– şikâyetlenmeyişi bundandır; düşmanlık yerini hayranlığa bırakmış, eşit bir toplum tasarımının duygusal ve düşünsel damarlarından birisi daha iğdiş edilmiştir.

Edebiyatın büyük toplumsal değişimlerin arkasından geldiği, tarihin koyduğu problemleri çözmekle uğraştığı kabul edilir bir iddiadır. Zira her dönüşüm, kendi bagajında belli etik özürleri, algısal belirsizlikleri ve ideolojik çelişkileri taşır. Kısacası, her dönüşüm, toplumsal birliği istikrarsızlaştıran ve bireysel varoluşu zorlaştıran sembolik yüklerle doludur. İşte, edebiyat bu gerilimi düşürmeye yardım eder. Edebiyatın problem çözücü bir işlevi vardır: varoluşu daha anlaşılır ve daha kabul edilebilir bir hale getirmek. Edebiyat, bunu yaparken aslında iktidar ilişkilerini –hatta, bu ilişkilerin şiddetini– daha kabul edilebilir kılar (Moretti, 2005: 8). 2000'li yıllarda zenginlik imgesinin edebiyat ve sanatta bu denli görünür olmasında, üst sınıfların hayat tarzına özenen kesimlerin o hayat tarzıyla mesafelerini kurgusal metinlerle kapatmak isteği mutlaka vardır. Metaların ve o metalara sahip olunarak sürdürülecek hayatın edebi tasavvurlarıyla sinemanın, dizilerin, magazin programlarının ve reklamların büyülü dili aynı imgelerden oluşur. Artık edebiyat da –reklamlar gibi · arzuyu nesneyle karıştıran, ama sadece bakmaya, hayal etmeye ve arzuların özgürce kabarmasına izin veren, isyan duygusunu törpüleyen büyülü bir aynadır.

İnsan gibi insan zengin insandır!...

Büyülü aynadan yansıyanları, tahayyül dünyasında zenginliğin ve yoksulluğun yerini zengin insanın ve zengin insani gereksinmenin nasıl aldığını örneklemeye, yazarların kendi romanları hakkındaki, dolayısıyla zenginlik ve yoksulluk hakkındaki düşüncelerini sergileyen birkaç alıntıyla başlayacağım.

İlk sıraya *İsyan Günlerinde Aşk*'ı (2001) koyuyorum. Ahmet Altan, soylu in-

sanların eski İstanbul atmosferinde, saraylarda, köşk ve konaklarda yaşadıkları aşkları anlatırken yoksul kesimden insanlara yer vermemesinin nedenini, bir söyleşisinde "Osmanlı'da o devirde hatta bugünün Türkiyesi'nde bir aşkı özgürce yaşayabilmek fakirlerin harcı değil. Duyguların zenginliğinin ortaya çıkartılabilmesi için belli bir güce ihtiyacınız var" sözleriyle açıklamıştı. Sanıyorum uzun uzadıya yorum yapmak gereksiz; yazarın zengine, fakire, geçmişe ve bugüne ilişkin yargılarında kurgu ve gerçeğin, inanç ve bilginin birbirine karıştığı, tarihin aktörlerini ve olaylarını bugünün tasavvur ve tahayyülleriyle geçmişe doğru yeniden kurguladığı çok açık.

Hamdi Koç da, romanında yaratmak istediği aşk ve tutku atmosferinin tenefüs edilebilmesi için maddi birikimin zorunluluğuna inananlardan: İkinci romanı *Çiçeklerin Tanrısı*'yla ilgili açıklamalarında; "belki anlatmak istediğim yaşantılar için böyle adamların kahraman olarak ortaya çıkması gerekiyordu, belki bu hayatları yaşayabilmek için para sıkıntısı çekmiyor olmak gerekirdi" demiş ve şunları eklemiş Koç; "Söz gelimi paran yoksa bir kadını ya da bir evi alıp şak diye başka bir eve nakledemezsin. Orada bir hasta bakım sistemi kuramazsın". Aslında Hamdi Koç'un her konuşmasında konumuz açısından ilgi çekici, hatta çarpıcı cümlelere rastlıyoruz. İlk romanı *Melekler Erkek Olur*'daki erkek kahramanının köşe dönücü zihniyetine ve maçoluğuna yönelik eleştirileri de, "solcular zenginleri anlatan hikâyeleri sevmezler, kahverengi hikâyelerden hoşlanırlar, zaten Lucas da bir Macar köylüsüydü, vb." tarzında talihsiz cümlelerle yanıtlamıştı. Üçüncü romanı *İyi Dilekler Ülkesi*'nden sonra da "beyaz"ların diliyle konuşmayı sürdürdü; "Anti-kahraman yaratıyorum ama onların göründükleri kadar 'anti' olmadığını da gözler önüne seriyorum. Can'ın özelinde söylemek gerekirse, onun sevimli bir tarafının da olduğunu düşünüyorum. Günlük yaşamda, evimizin dışında karşı karşıya kaldığımız ve bizi ezen durumlara cevap verebilecek ya da bunlara karşı durabilecek kahramanın ancak böyle olabileceğini düşünüyorum. Sokağa çıkıyor, yürümeye başlıyor, kötü bir taksiciyle karşılaşıyor. Hemen hepimiz hayatımızın bir anında, taksiciler ya da minibüs şoförleri tarafından itilip kakılmış olabiliriz. Başımıza gelen şeyleri sineye çekmişizdir ama Can sineye çekmeyerek, o kişiyi vuruyor. Hukuka aykırı olması nedeniyle 'anti' olduğu doğru, ama vicdana aykırı olduğundan emin değilim" (Koç, 2005: 12).

Ömer Baytaş'ın yayımlanmış üç romanı var. Edebiyata bakışını ise *Aforizmalar* adlı kitabında özetliyor; "Bir dilim ekmeğe muhtaç olanın romanı yazılamaz. Çünkü aç adam gece gündüz bir dilim kuru ekmeğin hayali ile yatıp kalkar. Hayal gücünün en son sınırında bir dilim kuru ekmek vardır. Öte yandan, bir dilim kuru ekmeğe sahip olanın da romanı yazılamaz. Çünkü bir dilim kuru ekmeğe sahip olan adam gece gündüz bir dilim peynirin hayali ile yatıp kalkar. Yani birincisinden farklı olarak, bir dilim ekmek yerine bir dilim peynir hayal etmek lüksüne sahiptir. Demek ikisinin de bir romanı doldurmaya yete-

cek içsel zenginliği eşdeyişle hayal dünyası yoktur. Onlara ekmek, peynir verilir. "İçinde bulundukları aşamadaki" sorunları çözmüş olur. Romanla bir ilgileri olacaksa, bu aşamadan sonra olabilir.(...) Sanatta, her zaman, "sanatla ilgilenecek kadar maddi olanağa sahip olmak ve sanatın cehennemlik bir uğraş olmadığına inanmak" anlamında bir soyluluk vardır. Olanaksızlıklarda, yetersizliklerde, ilkelliklerde, zorunlu acılarda yüceltilecek bir şey yok. Hiç kimse bana bir insanın maddi sorunlarının romanını yazdıramaz. Böyle bir romanda imgesini kurabileceğim, hayal gücüme seslenen, beni estetiğin evrenine yükselten bir şey yok. Maddi sorunlara öncelik verilerek insana diyesim potansiyel insana ulaşılamaz" (Baytaş, 2005: 103).

Mine Kırıkkanat'ın romanlarının ardındaki bakış açısını köşesinde yazdıklarından çıkarmak mümkün; "Sahil Yolu'nda ise, kilometrelerce uzunluktaki çim alan kenarından geçen arabalardaki seyircilerin görüş zaviyesinde olduğundan, manzara da mangal düzeyindedir: Don paça soyunmuş adamlar geviş getirerek yatarken, siyah çarşaflı ya da türbanlı, istisnasız hepsi tesettürlü kadınlar mangal yellemekte, çay demlemekte ve ayaklarında ve salıncakta bebe sallamaktadırlar. Her 10 metrekarede, bu manzara tekrarlanmakta, kara halkımız kıçını döndüğü deniz kenarında mutlaka et pişirip yemektedir. Aralarında, mangalında balık pişiren tek bir aileye rastlayamazsınız. Belki balık sevseler, pişirmeyi bilseler, kirli beyaz atletleri ve paçalı donlarıyla yatmazlar, hart hart kaşınmazlar, geviş getirip geğirmezler, zaten bu kadar kalın, bu kadar kısa bacaklı, bu kadar uzun kollu ve kıllarla kaplı da olmazlardı! Şimdi bu sahillerde sabah yürüyüşleri yapan 'creme de la creme' Kadıköylüler, İslamistan varoşlarının işgal ettiği denizlerine ve kumsallarına bakıyor, lanet yağdırıyorlar halkımıza 1 milyon karşılığında plaj hizmeti sunan belediyelere. Ben de kendilerine sormak isterdim: Neredeydiniz o varoşlar oluşurken, hangi partiye girip kaliteli sesinizi, dünya görüşünüzü duyurmaya çalıştınız, ne kadar ilgilendiniz politikayla? Gecekondular denize inmez, eşkiya sizin yolunuzu DA kesmez mi sandınız?" (*Radikal*, 27.07.2005).

Radikal'deki köşesini kaybetmesine neden olan yukarıdaki ifadelere rağmen Kırıkkanat'ın yazdıklarına pek çok meslektaşı hak vermiş, meseleyi bir üslup bozukluğuna indirgemişlerdi. Çünkü bu düşünceler, dolaşıma sürüldükleri gazetelerin körükledikleri yeni zihniyet dünyasının dolaysız bir yansımasıydı ve aslında pek çok benzeri yazılmıştı. Mesela, Onat Kutlar'ın ölümü üzerine *Milliyet* gazetesindeki "Dünya Değişirken" köşesinde "Onat'ın Ölümü" başlıklı makalesinde, değişimin(in) hakkını pek ala vermişti Zülfü Livaneli; "Istanbul Onat'a ağlayamazdı. Çünkü ona layık değildi artık. Gündüzkonduları, gecekonduları, dış yüzeyleri kusmuk rengi betebe kaplı, içleri tüp gaz, pırasa, virginia tütünü kokan, merdiven başları kapılarının önünde çıkarılmış çamurlu pabuçlarla dolu apartmanları, beyazdan griye dönmüş sahte post kaplı ve kül tablası kokan taksileri, üç günlük tıraşları ve sararmış dişleriyle varoşlardan inen

ve sokakta gördüğü her kadına orospu diye bakan saygıdeğer vatandaşları, açlıktan gövdelerini satan gencecik kızları ve bunca yoksulluğun ortasına dikilmiş cam alüminyum karışımı firavun piramitleriyle yeni İstanbul, bizim sevgili Onat'ımıza layık olamazdı" (akt. Kürkçüoğlu: 1996: 6).

Birkaç roman, birkaç insan örneği

Görüldüğü gibi yazarlarımız kendilerinden ve kendilerini görmek istedikleri hayatlardan yola çıkıp bildikleri yegâne sevme tarzını bütün zamanlara yayarak biricikleştirirken, yoksulların ve güçsüzlerin duygu zenginliğinden ve incelmiş zevklerden uzaklığını rahatlıkla tesbit ve ifşa edebiliyorlar. Söz konusu tespitler nesnel gerçekliğin ifadesi olarak kabul edilmese bile, bugünün Türkiyesi'nde entelektüellerle yoksul ve güçsüz kesimler arasındaki uzaklığı ya da zenginliğin ifade ettiği anlamları sergilemesi açısından önemlidir. Böyle bir tahayyül dünyasında, insan gibi insan zengin insandır artık! Tam da Marx'ın tasvir ettiği gibi; "ne olduğum ve ne yapabileceğim, hiçbir şekilde benim bireyselliğim tarafından belirlenmez. Ben çirkinim, fakat kendim için en güzel kadını satın alabilirim. Bu yüzden çirkin değilim; zira para çirkinliğin sonucunu –caydırıcı gücünü– ortadan kaldırır. Bir birey olarak karakterimle topalım, fakat para beni yirmi dört ayakla donatır. Bu yüzden topal değilim. Kötüyüm, namussuzum, ahlâksızım, aptalım; fakat para onurludur, dolayısıyla sahibi de onurludur. Para üstün iyidir; bu yüzden sahibi de iyidir. Üstelik para, beni namussuz olma zahmetinden de kurtarır: Bu yüzden namuslu sayılırım. Ben aptalım; fakat para bütün şeylerin gerçek zihnidir; bu durumda sahibi nasıl aptal olabilir? Üstelik paranın sahibi yetenekli insanları da satın alabilir ve yetenekli üzerinde gücü olan kişi, yetenekliden daha yetenekli değil midir? Para sayesinde insan yüreğinin özlemini duyduğu her şeye gücü yeten ben, bütün insani yeteneklere sahip olmaz mıyım? Benim param, bu nedenle, benim bütün yeteneksizliklerimi tersine dönüştürmez mi?" (Marx, 2005: 70).

Bir izlek olarak işlenmese de, paranın bu üstün iyilik hali günümüz romanında kendisini sürekli hatırlatır. Çünkü ancak bu paraya sahip olanların bu kadar boş vakitleri vardır, diledikleri gibi yiyip içebilenler yalnızca onlardır, özgürce sevmek, sevişmek ve gezmek onlara mahsustur. Üstelik maddi gücü olanların fizikleri de düzgündür. Gelir dağılımındaki farklılıkların mekân farklılıklarına da dönüştüğü, zengin ve yoksul mahallelerin arasında geçilmez sınırların çekildiği günümüzde, sınıfsal aidiyetleri ve sosyal çevreleri gereği bu tarzdan insan tipleriyle çarşıda, pazarda, sokakta, iş ya da eğlence yerlerinde karşılaşmak zor. Bu nedenle roman kahramanlarının kişiliklerini netleştirmek de zor. Ama yine de onların maceralarını okuyoruz; elbette sadece izliyoruz, yakınlık duymuyor, empati yapamıyor, romanın iç gerçekliğinden dış dünyaya göndermeler varsa bile anlayamıyoruz.

Murathan Mungan'ın *Yüksek Topuklar*'ını (2002), kentteki yarılmayı işaret etmesi açısından önemli bulmuştum. Kahramanları Nermin ve Tuğde'nin dolaştıkları mekânlarda, somut gerçekliğin kıyısında sanal bir hayat sürdüren cemaatlerle karşılaşmış, kamusal alanın ne denli daraldığını farketmiştik. Yoksullar ve diğerleri kimi zaman İstiklal caddesinde yanyana gelseler bile birbirlerini kesmeden geçip giderlerken, ancak o cemaatin içinde var olabilen eskinin solcusu Nermin, gerçeklerin bilinmesi ile hiçbir şeyin değişmeyeceğinin ve dilediği kadar cömert olamayacağının farkındadır artık. Kitapları ile birlikte geçmişini de yakan eski solcu avukat Gönül'ün "işkenceci polislerin davalarını almış olmasından" hoşlanmasa da, güçlü ve zengin olduğu için silmez onu defterinden. Hatta sever bile; anlaşılan o ki, Nermin'in kini ve tiksintisi zayıf bulduklarınadır. İnsanların "şişmanlık", "cücelik", "cırlak seslilik" gibi fiziksel özelliklerini alaya alır, "güzel kadınlar daha iyi severler. Daha genel bir deyişle, hayattan hakkını almış insanlar daha iyi severler" tarzındaki vecizeler yumurtlar. "Anadolu'nun bağrından kopa kopa İstanbul'a göçen, nesli bir türlü tükenmek bilmemiş bir canlı türü, her yeri olduğu gibi buraları da kısa zamanda kemire kemire bu hale getirmişti" diyen Nermin'le Mine Kırıkkanat'ın ya da Zülfü Livaneli'nin köşelerindeki halk tasvirleri uyum içerisindedir.[1]

Yazarlar da dahil, pek çok kişi kalabalıktan, üstü başı pejmürde, esmer, İstanbulcası bozuk, tam da bu nedenle suç potansiyeli taşıyan kaba saba insanların sokaklarda dolaşmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirirken, kimi siyasetçiler İstanbul'a girişe vize koymak gibi cüretkâr yöntemler önerebiliyorlar. Sanki kalabalığı yaratanlar taammüden bir araya gelmiş de kentin bu saygın insanlarının huzurlarına kaçırmaya niyetlenmiştir. Değil teker teker, kalabalık olarak dahi anlatılmaya değer hikâyeleri yoktur; varoluşları bile, katıksız bir lükstür.

Romanın iç gerçekliğiyle dış gerçeklik arasındaki bağ iyice zayıfladı, hatta güncel siyasi meselelere dokunanlarda bile... Mesela Oya Baydar'ın *Erguvan Kapısı*'na (2004) bir göz atalım: Baydar, ölüm oruçlarını, ölümü seçmek zorunda kalanları ve devletin onları ölüme yolladığı "Hayata Dönüş Operasyonu"nu anlatırken bile, yazı boyunca göstermeye çalıştığım bakış açısından sıyrılamıyor. Hikâyenin merkezinde yine üst orta sınıflardan iyi, güzel, akıllı, ahlâklı insanlar var. Somut bir tarihi ve somut bir siyasi yaşanmışlığı olmasına rağmen, gerçekte o süreç içerisinde hiçbir zaman yer almamış insanları, F Tipi cezaevleri direnişinin öznelerine çeviriyor Baydar. Bütün iyi niyetine, iddia ettiği siyasi duruşuna rağmen, bütün o varoş çocukları ancak o üst orta sınıf roman kahramanlarının dolayımıyla ve ancak cahil, kaba ve ürkütücü görünümleriyle katılmışlar hikâyeye.

1 Murathan Mungan bir söyleşisinde "romanını taşra delikanlılarının anlayamadığını" söyledi. Buradaki küçümseyici tınıyı tartışmayacağım. Pek çok yazıda ısrarla vurguladığım taşra-merkez uzaklığını, romanların belli bir cemaat için anlaşılabilir olduğunu bizzat yazarın kendisinin itiraf etmesi açısından önemli bu ifade.

Şebnem İşigüzel'in *Çöplük*'ü (2005) için de aynı değerlendirmeyi yapacağım. Çünkü bu romanda da, yoksulluğun dehşetini anlatırken zenginlerin dünyasından bir insan tipinin rastlantısal düşüşünü trajik bulmuş yazar. Hayatlarını hep bir çöplükte sürdürenlerin, yani yoksulluğa doğup yoksul olarak ölenlerin hikâyelerinin yeterince dehşet uyandırmayacağını düşünmüş olmalı; önce onların her birine –okuyucuların empati yapmakta zorluk çekmeyecekleri– bambaşka sınıfsal ve sosyal yaşantılar çizmiş, sonra bir çöplük komününe düşürmüş onları. Böylelikle yoksulluk fantastikleşirken hikâye yine zengin insanı duyulara yönelmiş.

Ahmet Altan'ın son romanında da benzer bir yer değiştirmeye tanık oluyoruz: Yazar, önceki romanları gibi, *En Uzun Gece*'de (2005) de kadın erkek ilişkilerini, aşkın hastalıklı hallerini, aldatmayı, cinselliği, tutku ve kıskançlığı öne çıkarırken, "Kürt sorunu" ve sorunun kaynaklandığı coğrafya romana bir dekor olmaktan öteye gitmemiş. Kürt sorununa ufak tefek göndermeler, sorunu en ağır biçimde hisseden kadınlar ve çocuklar da var. Ama asıl kızla asıl oğlanın şiddetli ışığı altında sönük ve önemsiz kalıyorlar. *En Uzun Gece*'nin kahramanları da malum güçlere sahipler: "İkisi de diplomat çocuğuydu, Peru, Moğolistan, Bolivya, Gine gibi birbirine hiç benzemeyen ülkelerde dolaşarak büyümüşler, hayatla ilgili çok tuhaf, alışılmamış bilgiler biriktirmişler, değişik mutfaklara, değişik içkilere, değişik davranış biçimlerine alışmışlar, bunları bilmeyen diğer insanlara karşı gizli bir küçümseme beslemelerinden kaynaklanan bir züppelik de kişiliklerine sinmişti. Bu züppeliklerini seçkin bir kulübün kapısına asılmış küçük bir plaket gibi ancak bilenlerin görebileceği bir zarafetle taşıdıklarından, züppelikleri iyi bir yemeğe konmuş güzel kokulu bir baharat gibi onların kişiliğine çekici bir tat katıyordu" (Altan, 2005: 48). Ya da; "daha doğuştan kendisine bağışlanmış bütün olumlu ayrıcalıkları, güzelliği, zekası, çalışkanlığı, soğukkanlılığı, kendisine en yabancı konuları bile süratle kavrama yetisi, hiçbir unvan, makam, servet karşısında sarsılmayan güveniyle insanları etkileme gücü onun ruhunun derinliklerinde ancak Olimpos tanrıçalarında rastlanabilecek bir kendini beğenmişliğe dönüyor, bunu saklamasını sağlayacak bir zekası olmasına rağmen kendine duyduğu hayranlık gizlendiği yerde çocukluğundan beri her gün biraz daha büyüyerek bütün ruhunu sanyor ve onun en büyük zaafını oluşturuyordu" (*age.*: 21) Hikâyelerin –mesela *Aldatmak* (2003) romanında olduğu gibi– İstanbul zenginlerinin uydu kentlerinde geçmesiyle Mardin yakınlarında yoksul ve yıkık bir köyde geçmesi hiçbir şeyi değiştirmiyor. Değişen tek şey egzotik renklere boyanan doğa ve tarih tasvirlerinde. Mardin'in Türkçe, Ermenice, Arapça, Süryanice, Kürtçe konuşmaların birbirlerine sarılarak duvarlarında yankılandığı sokakları, o sokaklarda zamanın eşiğinden atlayıp bir başka çağa geçen, neredeyse bütün duyguları hatta kişilikleri bile değişen roman kahramanlarını anlatırken mekânın egzotizminden oldukça yararlanmış Altan. Peki ama bütün bu güzellik-

ler İstanbullu malum zümreler ziyaret etmese de zaten orada değiller mi? Roman kahramanları binbir türlü duyguyla, geçmişin ve geleceğin olmadığını düşündükleri bir yerde bulunma coşkusuyla sarhoş olurlarken, hani o sesleri birbirlerine sarılarak dolaşan insanlar neredeler, neden aynı hissiyatı paylaşmıyorlar? Onların da anlatılacak bir hikâyesi yok mu? "Şarkiyatçılar için yok" demişti Edward Said; "dünyanın hiçbir köşesinde –Batılı kişi işin içine katılmadan– söz edilmeye değer bir yaşam, tarih ya da kültür olamaz" (Said, 2005: 122). Türk romanının son yıllardaki ürünlerine baktığımızda, gerçekten de olmadığını görüyor, nereye giderlerse gitsinler, ne türden varlıklarla karşılaşırlarsa karşılaşsınlar hep kendi varoluşlarına sabitlenmiş insan tiplerinin hikâyelerini okuyoruz.

Türleri farklı, insanları farksız romanlar

İnsanlar içinde yaşadıkları toplumların tarihi içinde yer alır, o tarihin toplumsal deneyimleriyle farklı ölçülerde biçimlendirilir ve o insanların ürettikleri her metnin o toplumun ortak söylemi ile belli bir ilişkisi vardır. Egemen kültür her ürünü birbirine benzetir, kitle iletişim araçları ile topyekün bir cephe oluştururken, her bir alan kendi içindeki öğelerle ve diğerleriyle uyum sağlar. Altan'ın roman(lar)ındaki insanlar, mekânlar, ilgi alanları, sevme biçimleri, zenginlerin zerafeti, servetlerinin başkalarında yarattığı saygı ve hayranlık, vb. motifler de, dağılmış dikkatimiz, yoğunlaşma güçlüklerimiz ve hoşça vakit geçirme isteğimize uygun biçimde, yani alışkın olduğumuz görüntülerle üretiliyorlar. Reklamların, televizyon ve sinema filmlerinin etkisindeki okuyucuya bu tarz romanlar daha tanıdık geliyor. "Reklamcı, klip yönetmeni, hazır giyim stilisti ve Joyce ile Flaubert'in mirasçıları, hepsi aynı kefede, hepsi aynı kavram altında toplanmış"! (Levy, 2002: 13).

Zenginlerin dünyası siyasi romanlardan polisiyelere, kadını/erkeği anlatanlardan tarihsel fantazilere, hatta "underground" edebiyata kadar her türün içine sinmiş durumda. Bir yandan sistemin gücü karşısındaki acz duygusu, diğer yandan siyasetin gücünü ve etkinliğini yitirmesi, hatta kirlenmişliği üzerinde sağlanan toplumsal konsensus, özellikle 90'lardan sonra insanları farklı ilgi alanlarına yöneltti. Romanda tür çeşitlenmesini doğuran biraz da sözünü ettiğim ilgilerdir. Ama bu ilgiler ve çeşitlilik günümüzde öylesine bir hal alıyor ki, "gelip geçici ilgilenmelere seslenen niteliksiz kültürel ürünlerin ezici çokluğu karşısında" edebiyatın kazanç hanesine kaydedeceğimiz romanlar –yazarlarının dış dünyada maruz kaldıkları– boğulmaya terkediliyorlar. Böylelikle hayattan ve tarihten uzaklaşan, yazınsal bir oyuna, artistik bir yaratıya dönüşen ve biçimin içerikten önemli sayıldığı bir edebiyatın geliştiğine tanık oluyoruz. Türkiye'de edebiyatla politika arasındaki ilişkinin kopmasından bu yana geçen yirmi beş yıllık süreçte, hem edebi ürünler hem de bizim onları

değerlendirme biçimlerimiz farklılaşıyor; hiç kimse edebiyat ürünlerinden yansıyan ideolojileri sorgulamıyor, herkes çarpıcı bir hikâyenin, birkaç güzel cümlenin peşine düşüyor, edebiyat bollaştıkça toplumsal bağlılık açısından yorumu da serbestleşiyor.

Bunun belki de en enteresan tezahürü polisiye romanların detektif tipinin sınıf atlaması olarak kaydedilebilir; polis memurlarının gerçekte oldukları gibi yansıtılmasındansa ABD'li meslektaşlarının TV dizilerinden yansıyan görüntülerinden çoğaltılmaları, polisiye edebiyatımızda giderek yaygınlaşıyor. Yazarlar sıradan polis memurlarının dar gelirleri ve sıradan hayatları ile romanın merkezine yerleşmelerine izin vermiyor ve bu nedenle okuyucuya tanıdık gelecek, yakışıklı, çapkın, dürüst, velhasıl sayılabilecek her türlü iyi meziyetle donatılmış, genellikle aileden varlıklı, varlıklı olmasa bile iyi eğitim görmüş, kültürlü bir "yuppi" portresi çiziyorlar. Sadece hikâyeye renk katmakla sınırlayamayacağımız bu eğilim toplumsal zihniyeti istila eden zenginlik hayallerini anlamak açısından hayli vaatkâr.

"Romanın zenginleşen dünyası" yazımda son on yıldır Türkiye'de en çok satanlardan olan tarihî fantazilerin, sarayların ihtişamını bugünün ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde canlandırdıklarını belirtmiştim. 2000'li yıllarda yeni bir tarihsel anlatı tarzı gelişti; yakın dönem aile tarihleri... Osmanlının son yıllarından başlayıp Milli Mücadele günlerine, Cumhuriyetin kuruluş dönemine ve hatta bugünlere uzanan hikâyelerde, tarihin genel akışıyla bir ailenin özel tarihi paralellik içerisinde, tarihî olayların o aile fertlerinin bireysel hayatlarına yaptığı etkilerle birlikte ele alınıyor. Burada dikkate değer bir nokta, edebiyatın aile tarihlerine gösterdiği ilginin tarihin mikro alanlarına tarihçilerin göstedikleri ilgiyle de örtüşmesidir. Ancak bu romanların hemen hepsinde, anlatılan aileler Ahmet Altan'ın sözünü ettiği "güç"e sahipler. Onları anlatılmaya değer kılan da işte bu güçleri, yani servetleri. Gerek yazarların ele aldıkları meseleler, gerek ailelerin incelmiş zevkleri, işleri, tarihî öneme haiz vazifeleri, aşkları, gerekse de olayların işleyiş mantığı yaşadığımız dönemin ekonomik, siyasi ve ideolojik konjonktürünün bütün unsurlarını barındırıyor ve romanlardaki tarihi güncelleştiriyor.

Yeni yeni çoğalan yerli yeraltı edebiyatına gelince: Bize ulaşması bir hayli geciken underground sanat/edebiyat ürünleri o gecikme içerisinde "underground"ı bile bir biçime indirgeyen kültür endüstrisinin çarklarından geçmişler, yerüstüne kabul edilmişlerdi. Bizler Bukowski'nin ya da Genet'nin otobiyografik romanlarını okuyup onların hayatlarıyla kendimizinki arasında parallelikler kurduğumuz sırada, onlar uluslarası üne, paraya, "huzura" çoktan kavuşmuşlardı. Celine'in çevirisini okuduğumuzda ise, o bir "klasik"ti artık... Elbette söz konusu yazar ve ürünlerinin bir zamanlar "underground" olmuşluk hallerini değiştirmiyor söylediklerim; karakteristiğini "sistem dışılık"ta bulan bu eğilimin her bir ürününe yüklenen anlamların belli bir zamana sıkışmışlığına, kar-

şısına aldığı sistem tarafından emildikten, kurumsallaşmış edebiyatın içerisine çekildikten sonra bu anlamlarını da yitireceğine dikkat çekmek istiyorum. "Geç Türk Underground"unu da bekliyor aynı tehlike. Ama daha ciddi bir tehlike, yeraltının daha baştan bir biçime dönüşmesi, ezilen kesimden anlaşılanın üst orta sınıftan "modern" ailelerin pre-modern çocuklarından başka bir şey olmamasıdır. Kurtuluşun imkânlarına sahip insan tipleriyle yaratılan yeraltı dünyası fazlasıyla tanıdık; ait olmadıkları karanlık sokakların, batakhanelerin ve barındıkları izbelerin gerçek "sakinleri"nin rollerini çalan roman kahramanları da öyle. Daha baştan verili edebiyat dünyasının içine doğan bizim "underground"umuzun sessizlikle kuşatılmışlığını iyi değerlendirmek gerekiyor. Belki şiddetin, sefaletin, diptekilerin zaten yıllardır medya tarafından pornografik teşhiridir okuyucunun tepkisizliğinin nedeni, belki de yazarların o en derindeki katmanları edebiyata taşıyamamışlığı... Her ne nedenle olusa olsun, içeriğinden roman kahramanlarına, yazımından yayımına, dağıtımından tanıtımına kadar üretim ve tüketim süreçlerinin her anında sistemle içiçe geçmiş metinlerin "underground"lık halinin şimdilik bir "şıklık"tan öteye gitmediğini düşünüyorum.

Zenginlik imgesi aşk romanlarının ilk döneminde ışıldıyordu, şimdilerde gözleri kör edecek kadar parlak. Chevrolet'lerin yerini 4x4'lerin, köklerin yerini uydu kentlerin, gece kulüplerinin yerini Reina ve Laila'ların aldığı, internet mesajlarının bolcana kullanıldığı yeni aşk romanlarında teknolojinin ve hayatın imkânlarından alabildiğince nasiplenmiş ya da nasiplenme potansiyelli güzel kadınlar ve yakışıklı erkekler, sorgulama alışkanlığı bulunmayan okuyucuların bütün arzularını şahlandıracak bir bolluk içerisinde. Bu dünyaya nasıl ayak uydurulacağını anlatan kılavuzlar olarak popüler romanlar/diziler/filmler/reklamlar okuyuculara/izleyicilere taklit edecekleri ya da kaçınacakları kişilik modelleri, cinsiyet modelleri ve imajlar sunuyorlar. İlk göze batanlar, lüks arabalar, plazalar, konak ve köşkler, seyahatler, beş yıldızlı oteller, gece kulüpleri, seksî kadınlar, heyanlı ve hareketli hayatlar gibi motiflerle sağlanan yüksek teknolojiye, zenginliğe, aşırı tüketime, fiziksel güzelliklere ve güce dair imajlardır. Okuyucuya/izleyiciye sanki bu dünyanın içindeymiş hissi veren ya da bu dünyaya hayran olunmasını, boyun eğilmesini sağlayan işte bu imaj bombardımanıdır.

Kendisini erkeğin değerler kantarında tartıp kurtuluşu beyaz atlı prenslerde bulan kadın tipleri klasik aşk romanlarımızı hatırlatmakla birlikte, aşk romanlarının dünya üzerindeki genel seyriyle örtüşecek biçimde, yerli aşk romanlarında cinsellik daha açık ifadelerle telaffuz edilebiliyor. Ne var ki, kadının ekonomik, toplumsal ve siyasi meseleleri hiç yok; tersine, çelişkiler ve başkaldırı öğesi yerini iyiden iyiye olumlayıcı bir görünüme bırakıyor. Kendi cemaatlerinin aşklarını anlatan Türk-İslâm sentezci yazarlar da aynı dünyaları çoğaltıyorlar. Mesela Sevim Asımgil, *Terketme* romanında bir nikâh merasimi-

ni şu cümlelerle tasvir ediyor: "...arkası bir metre yerde sürünen göz alıcı dantel gelinliğiyle Asena, salonda bir stardı mutlaka. Dünya yakışıklısı Tayfun, damatların en talihlisiydi. Nikahları birkaç saat önce kıyılan karı-kocanın ikisi de güzeldi, gençti, zengindi". Karşımıza çıkan "evetlenmesi gereken, evrensel olarak zorunlu, ilksiz ve sonsuz olarak daha iyi ve daha değerli bir dünya"dır; Marcuse'nin ifadesiyle "gündelik var olma savaşının verildiği olgular dünyasından temelde farklı ve ancak olgusal durumda hiçbir dönüşüm olmaksızın her bireyin kendisi için 'içerisinden' kavrayabileceği bir dünya" (Marcuse, 1997: 50).

Ancak indirgemeci ya da komplocu bir zihniyete savrulmamak ve yazarları egemen sınıfın ajanları konumuna indirmemek için Marx'ın şu sözlerini hatırda tutmak gerekiyor; "küçük burjuvazinin bencil bir sınıf çıkarını öne sürmeyi ilke edindiğini sanmak, dar kafalılık olur. Daha doğrusu, kendi kurtuluşunun koşullarının, modern toplumu kurtarabilecek ve sınıf çalışmasını önleyebilecek *genel* koşullar olduğuna inanır. Bütün demokrasi temsilcilerinin dükkancı ya da dükkancıların savunucusu olduğunu sanmak da çok yanlış olur. Bu zümreler, eğitimleri ve bireysel durumları bakımından, yeryüzüyle gökyüzü kadar birbirinden ayrı olabilirler. Onları küçük burjuvaların temsilcisi yapan şey, küçük burjuvaların yaşayışlarında aşamadıkları sınırları onların da düşünüşlerinde aşamamalarıdır; maddi çıkarların, toplumsal durumlarının küçük burjuvaları pratikte ittiği işlere ve çözümlere onlar da teoride itilirler böylece. Bir sınıfın *politik ve edebi temsilcilerinin*, temsil ettikleri sınıfla ilişkileri genel olarak böyledir" (Marx, 2001: 68).

Erkek masalları

Son yıllarda artan "kadın" konulu romanlarda kadınların iç dünyasını deşmeye soyunan yazarlar kadınlara ilişkin "batını" sırların derin bilgisine sahipmiş gibi dururlarken, ağırlıklı olarak büyük kentlerde yaşayan üst orta sınıftan eğitimli, ama mutlaka da "arızalı" kadın tiplerinin "kadınlık" durumlarını işliyorlar. Kuşkusuz sorunlu erkek kahramanlar da vardı romanımızda, ama onların sorunları yakın zaman kadar "erkeklik durumları" başlığı altında değil, toplumsal meseleler etrafında dillendirilmişti. Daha önceleri kadın kurgusunun bir parçası olarak hikâyeye dahil edilen erkekler, 2000'li yıllarda borsada artırdıkları servetleriyle birlikte romanın merkezine oturmaya başladılar. Bu konuya ağırlık veren yazarlar arasında Selçuk Altun, Başar Akşan, Hakan Karahan gibi isimler öne çıkıyor. Ve elbette çok satarlığıyla Hamdi Koç var.

Hamdi Koç'un *Melekler Erkek Olur*'unda (2002), karısı Gül, iki çocuğu ve babaannesi ile görünürde mutlu bir hayat sürdüren 40 yaşlarında bir iş adamının hayatındaki dönüşüme tanık oluyoruz. İyi eğitim almış, iyi bir işte patronun sağ kolu olarak çalışıyor ve bankada dolar cinsinden istiflenmiş milyonları

var. Kısacası köşeyi dönen mutlu azınlığın bir üyesi Murat, işyerine yeni alınan Selma adlı güzel ve özgür bir kadının cinsel çekiciliğine kapılıyor ve bir gece tahmin etmekte zorlanmadığımız yakınlaşma gerçekleşiveriyor. Murat da özgürleşmiştir artık... Aslında "ar damarı çatlamıştır" demek daha doğru; çünkü işyerindeki statüsünün ve maddi durumunun verdiği güçle aslında etrafındaki kadınlara yönelik küstahça davranışları özgürleşmiştir. Mesela karısının gözünün içine baka baka yalan söyleyebiliyor, Selma ile olan ilişkisi tamamıyla metalaştırken eski göz ağrısı Pınar'la da başlıyor flörte. Üstelik Pınar'la yaptığı kaçamak esnasında Pınar'ın çocuğunu ve kendi babaannesinin bakımını karısına yıkabilecek kadar yüzsüz bu "melek". Murat, özel hayatındaki iniş çıkışları iş hayatına taşımıyor, tersine bir yandan tam bir maşist ahlâk geliştirirken diğer yandan patronu ile ilişkisini sürekli geliştirip, sonunda işin başına geçmeyi başarıyor. Romandaki diğer erkek figürü olan Patron da gerçekten ayrı bir melek; mesela kendisini emekliye ayırırken yıllarca kahrını çeken emektar sekretere bir ev bağışlayacak kadar yüce gönüllü! Hikâyenin arkasında ne iş dünyasına ne de özel hayatlara dair bir sorgulama görmüyoruz, tersine her şey dümdüz bir çizgide sorunsuz biçimde ilerliyor.

Çiçeklerin Tanrısı'nda (2003), yine hali vakti pek yerinde insan tiplerini canlandırmış Koç. Ne var ki önceki romanının iç ve dış dünyası arasındaki mesafeyi kısaltıp kötülük temelli bir bütünselliğe ulaşan Murat gibi sorunsuz ve yakınındaki insanların duygularına kayıtsız biri değil yeni roman kahramanı. Tersine, sürüp giden bu hayatı taşıyamayacak kadar duygulu, bu duygulardan yorgun, yalnız, kırgın ve kırılgan bir insan; etrafını çeviren tüketim nesnelerinden, eşyalardan, reklamlardan fışkıran imgelerden, magazinel görüntülerden, aslında hayatın kendisinden bıkmış, sevgiyi değil ölümü öğrenmek isteyen henüz genç sayılabilecek bir adam. Böyle bir mutsuzluk tarifi gereği, içkide bulmuş kurtuluşu, hatta; "içmek için üzülmeye ya da sevinmeye ihtiyacım yoktu. Sadece içki olması ve içkinin içilebileceği bir yer olması benim için yeterliydi; içki ya da yer bitinceye kadar içebilirdim" diyebilecek kadar. Kadın yazarların "kadın duyarlılığı" kanonuna, duyarlı bir erkek tipi yaratarak cevap veren Hamdi Koç, Nadir'in geçirdiği trafik kazasının ardından hikâyesini bütünüyle bu duyarlılığın derinliklerinde dolaştırırken, Bach'ın müziği eşlik ediyor kahramanlarımıza. Yaş farkının, gecikmişliğin ve zamanın tükenmişliğinin baskılarına rağmen pastoral bir atmosfere bürünen bu imkânsız aşkı sürdürebilmek için elinden ne gelirse yapıyor Nadir. Neyse ki maddi sıkıntısı yok, başına kardeşinin geçtiği babadan miras şirketten payına düşenlerle, yani yazarın nasıl edinildiğini açıklamak için özel bir çaba harcamaya gerek duymadığı bu verili zenginlikle hem Aygen'le dilediği gibi bir hayatı, hem de zevk için açtığı çiçekçi dükkânını sürdürebiliyor...

Hamdi Koç, sözünü ettiğim romanlarıyla çok satarlar kulvarına girmişti. *İyi Dilekler Ülkesi*'nde (2005), bir gün ansızın kendisini "yaşayan tek serbest

adam" sanan, serbestliği ise adam öldürme serbestliği olarak kavrayan bir gencin maceralarını anlatmak için yola çıkıp memleketin son elli yılının insanlar üzerinde yarattığı tahribatı sergilemiş. Psikolojik okumalar yapmayı sevenler için, Can'ın idealist solcu babasına karşı duyduğu kompleksin, korkularının ve yaydığı şiddetin izlerini sürecek bol malzeme var. Korkularının psikolojik kökenlerini göz ardı etsek bile, devletten korkmakta haksız olmadıklarını kendi deneyimlerimizle biliyoruz; nitekim 12 Eylül darbesinde bu kez işkencelerden geçmek sırası Can'ın ablasına gelecek, bir kez daha yıkılan ailenin bu süreci görünüşte hasarsız atlatan yegâne ferdi Can olacaktır. Çünkü Can, "kendimi korumayı her zaman iyi becermişimdir, her durumda" ya da "kendimden başka hiç kimseyi sevmiyordum, hiç sevmedim" diyebilecek kadar bencil, "ben hayatımda kendimden başka hiç kimseye hayran olmadım" diyebilecek kadar narsist, ama aslında "ben sadece zekiydim, kendimi herkesten zeki ve yüksekte hissediyordum" diyebilecek kadar da had hudut bilmeyen, budala bir tip. Ne aradığını bilmeden bir şeyler arıyor, sahip olduklarıyla tatmin olmayı bilmiyor. Üniversiteyi bitirmesi, öldürmekten neredeyse zevk alırcasına atıldığı sıcak çatışmalarla tamamlanan askerliği, işe girmesi, her fırsatta maaşına zam isteyip alması, paraya/eve/arabaya kavuşması, etrafındaki arkadaş çevresi ve eğlenceli gece hayatı da yetmiyor. Yetmediğini bir sabah ansızın farkettiğinde yaşıyor koptuğunu. O zamana kadar sadece söylenenleri yapan bir adam olmaktan –kendisine göre– yaşayan tek serbest adamlığa, serbestçe yaşayan, serbestçe konuşan, serbestçe ilerleyen, içinden güçlü duygular gelen ve en önemlisi, kendini engellemeyen bir adam olma haline geçen Can, askerlik hatırası PKK korkusuyla evinden hiç eksik etmediği irili ufaklı silahlarını çantasından çıkaracak, bilinmeyen bir düşmanla savaşmak için yola koyulacak, yine kendi ifadesiyle bir tarih yazacaktır... Romanı okumayanlar, "ben"le başlayan cümlelerle serbestlikten ve tarih yazmaktan söz eden bu genç adamın sesinin, toplumun dışına itilmişin, sürgünün, ruhu fazla geniş olduğu için varolan dünyaya dayanamayanın, belki de Nietzsche'nin üstün insanının sesi olduğunu sanabilirler. Ne yazık ki, büyük bir düş kırıklığı yaratıyor kahramanımız. Aslında ne olumlu ne de olumsuz bir kahraman o; önüne çıkan ilk taksiciyi öldürmeyi büyük bir insani eylem sanan ve eylemine medyada karşılık arayan Can, sadece bir kahraman parodisi...

Toplumsal görevlerin yerine bireyselliği, aşkın yerine cinselliği, fedakârlığın yerine bencilliği, kanaatin yerine tüketimi, mahrem hayatın gizliliğinin yerine ifşa etmeyi koyan yeni kültürel iklimin özgür erkekleri eskinin sorumluluk sahibi aydın rolünü terk ediyorlar. Hegemonik söylemini ve özneliğini borçlu olduğu sembolik sermayenin yitirilmesi, yani sorumlu, kurucu, öncü, aydın kimliğinin terk edilmesi, erkeklerin iktidar pozisyonlarından vazgeçtikleri anlamına gelmiyor elbette. Hegemonyanın artık geçerliğini yitiren eski uygulama mekanizmaları, küreselleşmenin kültürel etkilerini de kapsayacak biçimde ye-

niden düzenleniyor, yeni fantazyalar kuruluyor. Artık bizim toplumumuzda erkeğe iktidarını veren şey, sembolik değil somut sermayesidir; maddi gücüdür. Böylece saygın bir iş, saygın bir mevki, rekabet, para, ev, araba, şık giysiler, güzel sevgililer, yurt dışı seyehatleri gibi motiflerle zenginleşen yeni bir erkek söylemi yaygınlaşıp normalleşirken romanlarda da karşılığını buluyor. Türkçe yazılan romanlardaki yüksek hayat standartlı, tahsillli, iyi bir iş sahibi, salon adabı kadar döğüş sporlarına da istidatlı, elbette kültürlü "Euro Erkekler", güneşten bronzlaşmış tenleri, uzun boyları, geniş omuzları, bakımlı saçları, inci dişleri, sakalsız/bıyıksız çehreleri, sinekkaydı traşlarıyla "Beyaz Türkler", yeni bir evrensel erkek tanımının yerel temsilcileridir. Kapitalist sistemin ruhu para ise eğer, para her şeyin ölçütü ise, bu yeni roman kahramanları Türkçe yazılan romanlarda bugüne kadar kurgulanmış erkek tipleri arasında hegemonyaları en meşru olanlardır.

Zenginlik eleştirileri

Kuşkusuz zenginliğin toplumsal zihniyette kapladığı yeri gören, bundan huzursuzluk duyan ya da bu eşitsiz duruma siyasi ve ideolojik bağlanımıyla öfkeyle yaklaşan yazarlar da var. Ancak onların romanlarında da işçi, köylü, küçük esnaf, dar gelirli memur gibi insan tiplerine roman kahramanı olarak yer verilmiyor. Birkaç romanla örnekleyelim:

Deniz Kavukçuoğlu *Zarife*'de 1950'lerde Sivas'tan göç ederek Beykoz sırtlarında bir gecekonduya yerleşen duvarcı ustası bir babanın güzel ve akıllı kızının, annesi ve babası gibi yaşamaya razı olmayıp hayallerinin peşinde koşmasını anlatıyor. "Herkes gibi o da İstanbul'un 'iyi' yerlerinde, Nişantaşı'nda, Bağdat Caddesi'nde alışveriş yapmak, Etiler'de, Kuruçeşme'de, Çubuklu'da eğlenmek, adlarını duyduğu, hep gitmek istediği, ama bir türlü gidemediği lüks kulüplerde dans etmek, iyi lokantalarda yemek yemek, dergilerde adlarını okuduğu, merak ettiği barlarda içki içmek" istemektedir. Böyle bir hayatı, "olanaklarının elverdiğinin ötesinde bir yaşamı yaşayabilmek için bedenini bedel olarak ileri sürmeye hazırlamıştır kendisini". İşte böyle başlar Zarife'nin düş dünyasına yolculuğu. Zengin bir adamın metresi olmayı, adamın kendisini etrafındaki kadın ve erkeklere sunmasını önemsemez. Yaşadığı pek çok deneyin ardından sevgilisinin kendisini ortak ettiği mağazayı başarıyla yönetecektir Zarife, karşısına çıkan engelleri yine bedeniyle aşacak, sürdürdüğü hayatın sahteliğinin bilinciyle, nereden geldiğini hiç unutmadan güvenli bir gelecek kurmaya çalışacaktır.

Deniz Kavukçuoğlu, tüketim kültürünü eleştirmeyi hedeflediği romanında, yoksul kesimden bir genç kızın bu kültürün pırıltılarına kapılıp gitmesini anlatırken bir dönemin aşk romanlarında ya da Yeşilçam filmlerinde sıklıkla rastlanan bir kurguyu kullanmış. Ne var ki eskiden "düşmek" denilen bu durum günümüzde bir "çıkış"ı temsil ediyor. Maddi gücün karşısında ahlâki sorgulama-

ların silinip gittiği bir dünyada, biraz mutsuz gibi görünmekle birlikte hiç pişman değil Zarife; tersine kendisiyle fazlasıyla barışık. Böylelikle hikâyenin sınıf atlama özlemlerine ve tüketim kültürüne yönelen eleştirisi nesnesiz kalıyor ve giderek sadece medyayı hedefliyor; "Siz gazetecisiniz. Sizin mesleğinizde herkes "temiz" mi? Buna "evet" diyebilir misiniz? Kadın-erkek ayrımı gözetmeksizin, kendi çevrenizde, "meslektaşım" dediğiniz insanların arasında orospuluklara hiç tanık olmadığınızı söyleyebilir misiniz? Yazmak istediğini yazamamak, ama yazarmış gibi görünmek, böyle davranarak o gazetenin okurlarını aldatmak da bir tür "orospuluk" değil midir? "Patronum istemiyor; işimi yitirmekten, parasız kalmaktan korkuyorum" diyememeye, havanda su döverek insanları aldatmaya ne denir başka? Bir insanın çıkar karşılığı beynini satması, beynini satın alanların adına düşünmesi, onlar adına yazılar yazması benimkinden daha büyük bir "orospuluk" değil midir? Ben bedenimi verdim yalnızca, onlarsa beyinlerini satıyorlar... Benim kötülüğüm kendime, ama ya onlarınki?" Böyle bir bakış açısından yola çıkan herkes, kuşkusuz kendisini temize çıkarabilir. Bireysel kurtuluşların karşısına toplumun ortak iyisinin, yurttaşlık bilincinin, ahlâk ve hukuk değerlerinin konamadığı durumlarda banka hortumcuları, deprem bölgesi müteahhitleri, mafya mensupları ve bilimum karanlıklar prensleri de aynı türden savunmalar yaparlarsa nasıl itiraz edeceğiz? Doğrusu *Zarife* romanının kurgusu içerisinde Kavukçuoğlu'nun bu soruyu yanıtlaması çok zor. Ama bu kurgu yazarın tercihlerini göstermiyor mu zaten?

İki Genç Kızın Romanı'nda (2002) Perihan Mağden, Behiye'nin ağzından aktarmasa bile, bir tek onun ruh ve düşünce dünyasının derinliklerinde dolaşmış. Dar gelirli bir ailenin üniversitede okuyan genç kızı olarak çizilen Behiye'nin ruh ve düşünce dünyasında fazla bir derinlik yok; üzüntü, sıkıntı ve kızgınlıktan başka bir hal içinde var olamıyor, en çok da nesnesini arayan şiddet belirliyor hareketlerini. Silik babasından, şaşkın, ürkek ve sakar annesinden, köşe dönme hayalleri kuran milliyetçi abisinden, hep aynı kokuyu teneffüs ettiği apartmandan, evinden, komşularından, yaşıtı kız ve erkeklerden, kısaca her şeyden ve herkesten nefret eden Behiye, bir gün ansızın karşılaştığı Handan'da buluyor kurtuluşu. Hikâye Handan ve Behiye üzerine odaklanırken, üç cinayet sahnesi giriyor araya. Üzerlerinde tepeden tırnağa ünlü markalarca üretilen giysiler bulunan üç genç erkek cesedine ait adli tıp raporlarını okuyoruz. Üç cinayet de jilet, bıçak ya da bistüri tarzında kesici bir aletle işleniyor. Handan'ın marka düşkünü zengin erkek arkadaşlarına duyduğu kin nedeniyle katilin Behiye olduğunu tahmin ediyoruz elbette. Zaten romanda bu rolü alacak bir başka aday da yok.

Kısaca özetlediğim hikâye, metnin barındırdığı potansiyeli işaret etmekle birlikte, romanın edebi değeri hakkında pek bir şey ifade etmiyor. Çünkü bir romana edebi değerini veren şey hikâyesinin ne anlattığı değil, o hikâyenin yan temalarla nasıl zenginleştiği, karakterlerin ete kemiğe nasıl büründüğü, top-

lumsal hayatır bu karakterleri ve olayların gelişimini nasıl etkilediği, nasıl bir atmosfer yaratıldığı ve yazarın bütün bunları nasıl bir dil ve üslupla aktardığı soruları yanıtlandığında ortaya çıkabilir. Doğrusunu söylemek gerekirse bu özelliklerin hiçbirini bulamıyoruz *İki Genç Kızın Romanı*'nda. Perihan Mağden, alelacele, çala kalem yazmış; hiçbir ayrıntıya girmemiş, roman kişilerini işleyip canlandıramamış, bir olay örgüsü dokumamış, kafasındaki hikâyenin ham halini, aklına neredeyse ilk geldiği biçimiyle aktarmış bize. Sınıfsal ve sosyal aidiyetiyle yazarın burnuna pis gelen kokular, ideolojisi gereği kendisini rahatsız eden marka tutkulu gençler, farklı bir sınıftan gelen Behiye'ye nedensiz biçimde yansıyıvermiş. Perihan Mağden'in yeniyetmeliği yaşayan gençlerin bu toplumsal yapıda maruz kaldıkları sıkıntılara eğilmesi ve gençlerden birini dar gelirli bir kesimden seçerek fırsat farklılıklarının yarattığı öfkeyi yansıtmayı hedeflemesi övgüye değer, ama ne bu sıkıntıların ne de sınıfsallığın romana katılmışlığından söz edemeyiz. Diğer gençler –Handan da dahil– gülüp eğlenirken sadece Behiye'dir dışarda kalan. Üstelik Behiye kendi sosyal çevresinden de yalıtılmış gibidir. Öfkesinin hedefi, sınırı, sınıfı da tanımlanmayınca, Handan'a duyduğu –cinsellik de kokan– olağan dışı tutkusu ve gem vuramadığı, cinayete kadar vardırdığı şiddetiyle Behiye, bir genç kız tipolojisinden çok bir psikopat kimliğine bürünüyor. Böylelikle ne toplumsal bir eleştiri kalıyor ortada, ne de kadınlık durumuna "damardan" bir yaklaşım...

Cahide Birgül, *Ah Tutku Beni Öldürür müsün*'de (2003) İstanbul'un köklü ailelerinden Mabeyinoğulları'nın son birkaç ayını gerilim dozu yüksek bir polisiye kurguyla anlatmış. Polisiye hikâyesi ve gerilimli atmosferine rağmen *Ah Tutku Beni Öldürür müsün* alışılageldik polisiye kalıplarının ötesine taşan bir roman. Özellikle suçun –yerli polisiyelerde ihmal edilen– toplumsal boyutunu çok iyi yakalıyor. İnsan, eşya, mekân ve sınıfsal aidiyet arasındaki karmaşık ilişkileri, gelir ve imkân farklılıklarının insan psikolojisine yaptığı etkileri, bireyi suça iten tutkuların ardındaki maddi nedenleri başta yoksul üniversite öğrencisi olmak üzere bütün roman kişileri üzerinden çözümleyebiliyoruz. Aslında polisiye edebiyatı yaratan tam da budur; önce Gotik edebiyatın, ardından Dickens'ın açtığı yoldan ilerleyen polisiye roman türü, toplumsal gelişmeyi, meta tüketimini, kentlerdeki mekânsal ayrışmayı eksiksiz yansıtmış, kapalı mekânlarda, zenginlerin evlerinde geçen ilk dönem polisiyelerde bile, evin mimarisi, zenginler ve yoksullar arasındaki ayrımı vurgulayacak biçimde anlatılmış, her tür karmaşanın altı kazındığında hemen kendini ele veren suç ile maddi çıkarlar arasındaki sıkı bağ sergilenmiştir. *Ah Tutku Beni Öldürür müsün*'ün kahramanlarının içindeki kötülükleri deşen de yine aynı çıkarlar. Cahide Birgül, insan psikolojisi ile sahip olma arzusu arasındaki ilişkiyi hikâyenin içine yedirerek gösterirken yalnızlık duygusunu, sevgi açlığını, mekânsal farklılıkları ve bugünkü toplumsal durumun yarattığı çarpıklıkları çok iyi kullanıyor. Mesela roman kişilerinden birinin küçük yaşta hırsızlar dünyasına düşmesi kadar evine girdiği zengin kadına

aşık olması da rastlantı gibi görünen zorunluklardandır. Üstelik çok rahat bir dille açığa çıkarıyor göstermek istediklerini Birgül. Roman kahramanının hırslarını kavrayabilmemiz için uzun uzadıya tasvirlere girmek yerine, genç öğrencinin çalıştığı evler ve o evlerdeki eşyanın parıltısıyla öğrenci evinin kırık döküklüğünü yan yana getirmiş. Sınıfsal bir bakışı olmayan genç, artık o evlerdeki insanlar gibi hissedecektir kendisini. Aslında ölmüş bir genç kıza aşık olmasının anlamsızlığını zorunluluğa dönüştüren tam da üst sınıfla kurduğu bu özdeşleşme hayalidir. Ondaki öfkeyi, kıskançlığı ve kötülüğü açığa çıkaran budur işte; onlar gibi yaşayıp onlar gibi olamamak!

Mehmet Eroğlu, 2000 yılında, '80 sonrasının siyasi ve kültürel iklimine sert eleştiriler yönelttiği *Yüz: 1981* ile geri döndü edebiyat dünyasına. Ne var ki, '80 sonrasının nimetlerinden yararlanıp rantiye bir hayat süren bu yeni Eroğlu kahramanının bakış açısı ile anlatılan hikâyedeki simgeler, 70'lerden 80'lere uzanan dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal ilişkilerinin taşıyıcılığını üstlenirken biraz şematiktiler. *Yüz: 1981*'e ilişkin bir düş kırıklığından söz edebilirim kendi hesabıma... 2002 yılında yayınlanan *Zamanın Manzarası*'ndaysa, önceki romanlarındaki arayışını bir sonuca bağladığı ve ülkenin somut tarihi ile bireylerin kaderleri arasındaki organik ilişkiyi yakaladığı söylenebilir. Son yirmi yılda on binlerce kişinin hayatını kaybettiği ve toplumun her kesiminin az ya da çok etkilendiği kirli savaşlar yaşamış bir ülkede, Eroğlu da hikâyesinin merkezine savaş acılarını, açlık grevlerini, zengin ve yoksulluk arasında giderek derinleşen uçurumu, yani gerçek hayatın gerçek insanlarını yerleştirmiş. Mesela hikâyede anlatıcı rolünü üstlenen Barış Utkan muhalif bile değil, kendi hayatını güdememiş, yönlendirememiş bir insan: Annesini kendi doğumunda yitirmiş, babası tarafından sokağa bırakılmış, askerliğini çatışmaların en yoğun döneminde Güneydoğu'nun dağlarında yapmış, askerlik dönüşü sevgilisi tarafından terkedilmiş, bunalımını yazarak aşmaya çalışsa da ne aşk, ne de savaş romanı yazabilmiş... "Tren yoluna yakın, geniş bir tarlanın içinde rutubetli, loş, küf kokulu, hapishaneye benzer bir yer"de yoksulluğu soluyarak büyüdüğünden solcu olmak hep yoksul kalmayı, babasını beklediği çocukluğunun o mutsuz mahallesinde sonsuza kadar tutsak kalmayı çağrıştırıyor Barış'a... Utanmayı ise, bir kızını yitirdiği açlık grevlerinde öteki kızını da kaybetmek istemeyen bir babanın gözlerine baktığında öğrenecektir... *Zamanın Manzarası* için bir oluşum romanı diyebiliriz belki de. Çünkü Barış'ın zihinsel ve duygusal gelişimine, her an teneffüs edilen şiddet atmosferinin, acının, çaresizliğin olgunlaştırdığı kişiliği ile trajik sonuna ilerleyişine tanık oluyoruz.

Romanda karşılaştığımız insanlar arasına aşılmaz bir sınır çizmiş yazar; mekânsal farklılıklarla, mahalle ve ev tasvirleriyle yarılıyor İstanbul! Barış, bu sınırın iki yakasında dolaşan yegâne roman kişisi. Ancak o da uzlaşmaz çelişkileri yavaş yavaş fark edip gözlemlerini şu sözlerle aktarıyor okuyucuya; "Binalarla bahçeyi, daha doğrusu oluşturdukları uyumu yeniden kavrayınca yine şa-

şırdım. Şaşkınlığımın nedeni, varlığı çevredeki her noktada fark edilen seçkinlik değildi. Şaşkınlığım, bu soluk kesen zenginliğin, daha bir saat önce içinde soluk alıp verdiğim yoksullukla çatışmamasından, hiç öfke yaratmamasından kaynaklanıyordu. Akıllı, düşman edinmeyen bir zenginlikle karşı karşıyaydım". Kısa sürede bu türden zenginliğin kendisini de dışladığının ayırdına varacak, Elif'i, Talat'ı ve muhtemel kazançları terkedip öte yana geçecektir Barış... Onun insani reflekslerle aldığı tavırlar, bu toplumda ahlâki seçimlerin bile sınıfsal çatışmalara dönüşebileceğinin kanıtıdır. Artık "kimsenin görmediği, görse de farkına varmadığı insan manzaralarının ressamı olmak" peşindedir o. Ölümleri gazete sayfalarında küçücük birer haber olmanın ötesine geçemeyen yoksul çocukların, ölüm oruçlarına dayanamayan gencecik bedenlerin, çocuklarını yaşatmak için çırpınan ailelerin, bu akıldışı düzene direnmeye çalışan bir avuç insanın, bir gecekondu ilkokulunun öğretmeni Feride ya da savaşta ayaklarını –ve tüm umutlarını– yitiren Nihat gibi acılı insanların hayatları böylelikle yansıyor romana. Tek bir insan tipinin tek bir mekâna sıkışıp kalmış modern zaman "destanlarının" yaygınlaştığı, popüler kültür ürünlerinin güçlerini çok satarlıktan alarak "ciddi" romandan sayıldığı edebiyat dünyasına yerinde bir müdahale oluyor *Zamanın Manzarası*. Hemen ekleyelim; Mehmet Eroğlu, zenginlik eleştirisini *Kusma Kulübü*'nde (2004) "zenginlik bu gezegenin en tehlikeli hastalığı. Yoksulluğu yarattığı için yok edilmeli" ya da *Düş Kırgınları*'nda (2005) "Leş gibi zenginlik kokuyordu şimdi" tarzında sözler sarfeden roman kahramanlarıyla sürdürdü.

Çağımızın biricik kahramanı

Her ne kadar Eroğlu romanları yoksulluğun kaynağı olan zenginliğe karşı nefreti, hatta tiksintiyi öne çıkarsalar da, asıl tema yine küçük burjuva entelektüelin ahlâk sorgulaması üzerine kurulu, alt sınıfların rolü ise yine tâlidir. Eroğlu, sıradan hayatları sıradanlıklarıyla anlatmaz, onun kahramanları da "geniş, baş döndürücü bir ruhsal aylaklığın içinde gezinen" erkeklerdir, ki 80'nin yenilgisi ile kolu kanadı kırılmış, yalnız kalmış, duygulu, iktidar talebi olmayan, aşkı arayan küçük burjuva entelektüel erkekler son dönem romanlarımızın en anonim kahraman tipidir. Hepsi de mutsuzdur. Gelecek bir zamanda bugüne ilişkin kültürel inceleme yapacak bir araştırmacı için bir not düşmek istiyorum; altıyla üstüyle, 2000'li yıllarda yazılan romanlardaki "arızalı" şahıslar kadrosunun belli bir coğrafyaya hapsolmuş küçük burjuva entelektüellerinden devşirilmesi, toplumsal bunalımdan önce bu insan tipininin, "aydın"ın bunalımını işaret ediyor. Buradaki bunalım sözcüğü toplumsal krizle birlikte krizin bireyler üzerinde yarattığı zorlanmayı, daralmayı, ezilmeyi, bastırılmışlığı ve psikolojik olarak tehlikeli bir durumda bulunmayı kapsayacak genişlikte...

Bireyin ya da aydının böyle bir ruh hali içerisine düştüğü anlarda romanın

bu "iç gerçeklik" hakkında sessiz kalması elbette ki beklenemez. Zaten sorun da iç gerçekliğin yansıtılmasında değil yansıtılma biçiminde çıkıyor ortaya; bireyin iç dünyası, duyguları ve bilinç yarılması işlenirken onu mutsuzluğa, bunalıma, depresyona, intihara sürükleyen iç yaşantısının nasıl bir ekonomik/siyasal/toplumsal yapıdan kaynaklandığının görmezden gelinmesi ya da gerçekten görülememesi hem bizi kendine kapalı bir gerçekliğe hapsediyor hem de bunalımı insan doğasına indirgeyerek daha iyi bir gelecek için söylenecek "söz"ü anlamsızlaştırıyor. Entelektüelin etiğin kendisi haline gelen nihilizmi, kapitalizme özgü düzenin –dizginsiz ve hissiz bir ekonominin bir hukuk söylemiyle iç içe geçtiği düzenin– meşruiyetinin küresel olarak tanınmasını sağlamaya çalışan muhafazakâr bir arzuya dönüşüyor (Badiou, 2004: 48).

Sorun geleneğin ve kültürün silikleşmesinde, onların silikleşmesinin bireyde yarattığı düşünsel ve duygusal çöküntüdedir. Bir zamanlar kendi kaderlerini toplumun yoksul kesimlerinin çıkarlarıyla birleştirmiş yazarlar, kapitalizmin geldiği bu aşamada, zenginliğin karşı konulmaz cazibesi karşısında kendilerini güçsüz hissetmekte, verili durumu sorgulamaksızın kabullenme eğilimi yaygınlaşmaktadır. Zaten kriz de öncelikle toplumsalın krizi olarak belirmiş, böylelikle hayata o toplumun biricik öznesinin moral değerleri üzerinden yaklaşmak kolaylaşmıştır. Acı ve mutsuzluk, öznenin özne haline geldiği, kaostan farklılaştığı yerdir. Oysa dağılan, parçalanan, öznenin kendisidir, Adorno'nun söylediği gibi kapitalist toplum gerçek hayat deneyimini ortadan kaldırmak suretiyle özneyi/bireyi yok etmiş, liberalizmin özerk bireyinden söz etmenin anlamı kalmamıştır.

"Filozofların bir zamanlar hayat adını verdiği şey, önce bireysel varoluş alanına, şimdi de sadece tüketime indirgenmiştir: herhangi bir özerkliği ve kendine ait bir tözü bulunmayan bir ilave olarak maddi üretim sürecinin ardından sürüklenen birşey. Hayatı dolayımsızlığı içinde öğrenmek, doğruluğu bilmek isteyen kişi, onun yabancılaşmış biçimini, bireysel varoluşun en gizli sağanaklarında bile belirleyen nesnel güçleri incelemek zorundadır. Dolayımsız olandan dolayımsızca söz etmek, kuklalarını ucuz mücevherler gibi çoktan kaybolmuş tutkularla süsleyen ve aslında makinenin parçalarından fazla birşey olmayan insanları sanki hâlâ özne gibi davranabilecek insanlar gibi gösteren romancıların yaptığını yapmak olur. Hayat perspektifimiz artık, hayat olmadığı gerçeğini saklayan bir ideolojiye dönüşmüştür" (Adorno, 1998: 15).

İdeolojik hegomonyanın alanındayız artık. İşte bu nedenle yazarları gibi roman kahramanları da görüyor, ama görmezden gelmeyi beceriyorlar. Bütün zihinsel faaliyetleri özel hayatlarına odaklanan, sürekli yazacakları romanlardan söz edip hiç kitap okumayan, hiçbir muhalif hareketle ilişkilenmeyen, kamusal alanda tek bir sözü, toplumsala taşınan tek bir gelecek hayali olmayan roman kahramanları belki etraflarında olup biten her şeyi fark ediyor, ama kendi iç yaşantılarından başka hiçbir şeyi önemsemiyorlar. Sadece bakıyor, yerde yatan-

ların, evsiz yoksulların, coplanan annelerin, vurulmuş gençlerin üzerlerinden atlayıp yollarına devam edebiliyorlar. Sadece dalgınlık deyip geçiştiremeyeceğimiz bir ruh hali; bilinçaltına ilişkin bir dalgınlık değil, işlev değiştirmiş bir dalgınlık. İşlevi, dış dünyayı, sınıf ve fırsat farklılıklarını, sistemin işleyiş mantığını, insani acıları, adaletsizliği görmemek olan, bir eksiklik veya yokluk olmaktan çok seçici, zeki ve masum bir edilgenlik yaratan bir dalgınlık! Eylemli ve etkili olma duygularını kaybeden birey, siyasal, ekonomik ve toplumsal dinamikleri görmek, duymak, işitmek istemez. Geriye yalnızca yaşama içgüdüsü kalmıştır. İnsanın zihninde sadece kendi çıkarına ya da içgüdüsel tavrına uygun düşen izlenimleri kabul ettiği her yerde bir dalgınlık, kendisine biçtiği edilgin/naif bir kişilik tasarımı vardır. Bu dalgın, edilgin, naif roman kahramanları sayesinde dış dünyanın maddi gerçekleri, zenginliğin nedenleri sorgulanmaz hale gelmiş, içinde yaşanılan dünya evetlenmiş, yazar ve roman Milenyum Çağı'nın kahramanını bulmuştur.

Bir yandan duyarlı, naif ve kırılgan, öte yandan güzelliklerin ve özgürlüklerin keyfini çıkartan roman kahramanları, kuşkusuz çelişkili görünür. Ancak yukarıda da değinmiştim, söz konusu özgürlük zorunluluklardan azade olmak anlamına gelen bir serbestliktir. Güzelliklerden alınan yoğun zevk ise, içinde yaşanılan dünyanın kaotik yapısında, hâlâ hayatta kalmış olmayla ilişkilidir. "Bu zevk alma, bir kez gün ışığına çıkıp onaylandı mı, artık hızla yinelenmesi doğrultusunda bir gereksinim doğuracak ve doymak bilmez bir tutkuya dönüşecektir. Bu tutkunun egemenliği altına giren kişi ise, çevresindeki toplumsal yaşamın türlü biçimlerini, bu biçimlerin sözü edilen tutkuyu yüceltinesini sağlayacak biçimde kendine özgü kılacaktır. Sözü edilen tutku, güçlü olma tutkusudur. Bu tutku, bize doğal görünecek denli ölüm olgusuna bağlıdır; öyle ki, bu tutkuyu da tıpkı ölüm gibi doğal sayarak benimseriz, yani gerçekten tartışmaksızın, dahası açılımlarını ve yarattığı etkileri ciddi biçimde göz önünde bulundurmaksızın. Bir kez hayatta kalmanın tadına varan, bu tadı yığmaya çalışacaktır" (Canetti, 1987: 38). Türk romanının 2000'li yıllardaki temel kavramları özgürlük, güzellik ve güç arzusudur, bu aslında zenginlik arzusudur.

Sona geldik. Eğer hâlâ, "peki ya yoksullar" diyenler varsa, Marx'ı bir kez daha anmanın tam sırası; "Kuşkusuz, parası olmayanın da talebi vardır; fakat onun talebi, benim için, üçüncü bir taraf için, başkaları için etkisi ya da varoluşu bulunmayan ve bu nedenle benim için gerçek dışı ve nesnesiz kalan imgelem şeyidir". Çünkü, "bir imgeyi gerçekliğe ve gerçekliği salt bir imgeye dönüştürmenin dışsal, genel araç ve yeteneği olan para, insanın ve doğanın gerçek özsel güçlerini salt soyut kuruntulara ve dolayısıyla kusurlara, acı veren hayallere dönüştürür; tıpkı gerçek kusurları ve hayalleri gerçek güçlere ve yeteneklere dönüştürdüğü gibi" (Marx, 2004: 71).

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W. (1998) *Minima Moralia*, çev. Orhan Koçak - Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul.

Badiou, Alan (2004) *Etik: Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul.

Barthes, Roland (1999) *Yazı ve Yorum*, çev. Tahsin Yücel, Metis Yayınları, İstanbul.

Canetti, Elias (1984) *Sözcüklerin Bilinci*, çev. Ahmet Cemal, Payel Yayınları, İstanbul.

Kürkçüoğlu, Feza (1995) "Siz Ikiniz", *Express*, no. 52, 21 Ocak.

Levy, Henry (2002) *Entelektüele Övgü*, çev. Halil Gölhan, Gendaş Yayınları, İstanbul.

Marcuse, Herbert (1997) *Estetik Boyut*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul.

Marx, Karl (2004) *Felsefe Yazıları*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul.

Marx, Karl ve F. Engels (2001) *Sanat ve Edebiyat Üzerine*, çev. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul.

Moretti, Franco (2005) *Modern Epik*, çev. Nurçin İleri - M. Murat Şahin, Agora Kitapları, İstanbul.

Said, Edward (2005) *Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmiye Alpay, Hil Yayınları, İstanbul.

Yeni orta sınıfların gözünden zenginlik ve yoksulluk

*Seçil Doğuç**

Elinizdeki yazı yeni orta sınıf mensuplarının kendilerini toplumsal uzamda nasıl ve nerede konumlandırdıkları, bu konumlandırma sürecinde hangi ölçütleri devreye soktukları, ve bu ölçütler içinde zenginlik ve yoksulluğun nerede durduğu, diğer ölçütlerle nasıl ilişkilendirildiği üzerinde duracaktır. Bunu yapmadan önce, sorduğumuz bu soruları kavramsal bir çevçeveye oturtabilmek amacıyla, öncelikle sınıf ve zenginlik-yoksulluk kavramları, ardından da sınıf ayrımlarının nesnel ve öznel boyutları arasındaki ilişkiyi incelemeyi uygun bulduk. İkinci aşamada ise bu yazının malzemesini oluşturan araştırma tanıtılıp, sonuçların incelenmesine geçilecektir.

Zenginlik, toplumsal sınıflar ve simgesel sınırlar

Zengin(lik)-yoksul(luk) karşıtlığı ilk elden ve öncelikle toplumsal oluşumlardaki ekonomik ve maddi eşitsizlikleri akla getiriyor; bu da kişiyi, önce zenginlik ve yoksulluğu toplumsal tabakalaşma ve/veya toplumsal sınıf literatüründeki kategoriler ve analitik araçlarla ilişkilendirmeye, ya da zengin ve yoksulları belli toplumsal sınıflarla özdeşleştirmeye itiyor. Ancak biraz daha yakından bakıldığında, zenginlik ve yoksulluğun gündelik kullanımdaki halleriyle analitik birer kategori oluşturamayacak kadar göreli kavramlar oldukları görülüyor. Bu görelilik daha iki sözcüğün sözlük anlamına bakıldığı anda göze çarpıyor. *Zengin*, 'parası, malı çok olan, varlıklı' ya da 'yararlı veya kendisinden beklenilen, istenilen nitelikleri çok olan','verimli', 'gösterişli' olarak tanımlanırken; karşı ucundaki *yoksul* ise 'geçinmekte çok sıkıntı çeken (kimse), fakir' veya 'istenilen nitelikte ve özellikte olmayan, yetersiz' olarak karşılık buluyor. Bu iki ta-

(*) Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

nımda da göze çarpan, zengin ve yoksul kişinin belirli bir eşiğin üstünde ya da altında maddi kaynaklarının, nitelik ve özelliklerinin olduğunun vurgulanması. Bu eşiği, kişinin, gerçekleşmesi birtakım maddi kaynaklara bağlı amaç ve istekleriyle, bunlara ulaşmasını sağlayabilecek malvarlığı, sermaye, ya da gelir hacmi ve çeşidi arasındaki ilişki açısından ele aldığımızda ise yeni bir sorunla karşılaşıyoruz. Öyle ki, bireysel olarak bakıldığında ihtiyaçlar ve istekler ne denli çeşitli olabilirse, zengin ya da yoksul olmak da toplumsal olarak tanınabilir olmaktan çıkıp kişinin kendi durumuyla ilgili öznel yargısı üzerinden tanımlanacaktır. Bu aşamada Simmel'in izinden giderek, zenginlik ve yoksulluk kavramlarının toplumbilim açısından göreliliğinin *bireysel* amaçlarla olanaklar arasındaki uyuşmazlığı nitelemekten çok, bireyin sahip olduğu maddi kaynaklarla ait olduğu sınıf tarafından belirlenmiş amaçlar arasındaki ilişkiyi nitelediğini; her toplumsal sınıfın birtakım standart ve tipik ihtiyaçlar belirlediğini ve bu sınıflara dahil olan bireyler açısından da zenginliğin ya da yoksulluğun bu ihtiyaçların sıfır noktasının üstünde ya da altında kalmalarıyla koşullandığını söyleyebiliriz (Simmel, 1999: 484-485). O halde zenginlik ve yoksulluk ile toplumsal hiyerarşi ya da sınıflar arasında bir ilişki kurulacaksa bu ilişkideki belirleyici unsur sınıflar olacaktır, tersi değil:

> Sınıflarla zenginlik arasında bir ilişki varsa da, sınıfsal ayrışmanın bir zenginlik sorununa indirgenmesi büyük bir eksiklik olacaktır: Tersine zengin ve yoksul kelimelerine bir anlam vermek için sınıf kavramı gereklidir. Zengin kişi, ait olduğu sınıftaki ortak yaşama uygun bir yaşam sürdürebilmek için gerektiğinden daha zengin olan, yani bolluk içinde olandır. Yoksul ise, gerekli olandan mahrum olandır. Ama gerekli ve fazla olan toplumsal koşullarla ilgilidir (Goblot, 1925: 21).

Toplumsal sınıflarla zenginlik arasında, yukarıda değinildiği üzere, daha çok tüketim ve yaşam biçimlerinin sınıfsallığına vurgu yapan şekilde bir ilişki kurmak mümkünken, bir başka açıdan da, toplumsal sınıfların oluşumunda belirleyici olan üretim ve piyasa ilişkilerinin, zenginliği yaratan, şekillendiren ve ona belirli bir anlam yükleyen birikim sürecini de tanımladığı söylenebilir. Böyle bakıldığında ise, zenginlik ve yoksulluğun, belli bir toplumsal birimin ve grubun onu nasıl, hangi ölçütlere göre tanımlayacağına göre temsil edildiğini; bu tanımlama ve temsil sürecinin de, zenginlik ve yoksulluğu nesnel olarak yaratan toplumsal ve ekonomik süreçlerle karşılıklı bir belirlenim ilişkisi içinde olduğunu savunabiliriz.

Toplumsal temsillerin insanların kendilerini çevreleyen dış dünyadaki her türlü nesne, kişi, grup, durum ve olayı sınıflandırma, düzenleme, birbiriyle ilişkilendirme ve anlamlandırmasına yaradığı; bu "toplumsal nesneleri (kişiler, bağlamlar, durumlar) simgesel kategorilere (değerler, inançlar, ideolojiler) dönüştürerek, onlara gündelik hayatta girilen toplumsal etkileşimler içindeki tu-

tum ve davranışlarımızı çerçeveleyen bilişsel bir statü tanıyan zihinsel ve algısal süreçler ve bu süreçlerin ürünü" (Fischer, 1987: 118) olduğu tanımından yola çıkıldığında, zenginlik ve yoksulluk olgularına dair temsil süreçlerinde de söz konusu olanın yalnızca bu iki durumun sınırlarının çizilmesi, zengin ve yoksulun kim olduğunun belirlenmesi olmadığı açıkça görülecektir. Başka bir deyişle zenginlik ve yoksulluğun belirli bir toplumda ya da o toplumda varolan farklı toplumsal sınıflar tarafından nasıl temsil edildiğinin incelenmesi; ister istemez o toplumdaki eşitsizliklerin ve bunları yaratan yapı ve süreçlerin nasıl algılanıp anlamlandırıldığı ve o topluma özgü toplumsal adalet fikrinin temelleri konularını da kapsayacaktır.

Bu çalışmanın temelini oluşturan sorun ise, zenginlik ve yoksulluğun yeni orta sınıflar tarafından nasıl temsil edildiğinden ziyade, yeni orta sınıfların kendilerini toplumsal hiyerarşi içinde konumlarken ve onları diğerlerinden ayıran simgesel sınırları tanımlarken zenginlik ve yoksulluğa atfettikleri anlam ve role yoğunlaşmaktadır. Aşağıda açıklayacağımız üzere, bu simgesel sınırların, toplumsal ve kültürel kimlik ve aidiyet oluşumunun gerekli koşulu olan "biz" ve "onlar" ayrımının temelinde olduğunu düşünüyoruz. Simgesel sınırlar kavramının sınıf analizi çerçevesinde kullanımına bakıldığında, bu kavramın Bourdieu'nün önerdiği teorik çerçeveyle ilişkili olduğu fark edilebilir. Bu bağlamda da, öncelikle Bourdieu'nün sınıf oluşumunun bir yandan nesnel ve öznel, diğer yandan maddi ve kültürel boyutları arasındaki ilişkiyi nasıl kurguladığı üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

Bourdieu'nün, sınıf oluşumu ve analizine getirdiği temel katkının, sınıf oluşumunda ekonomik ve nesnel süreç ve konumların belirleyiciliğine öncelik veren anlayışı reddederek, sınıflararası simgesel mücadele alanı olarak tanımladığı toplumsal sınıflandırma süreçlerini de sınıf oluşumunun bir parçası olarak kabul etmesi olduğu söylenebilir. Ona göre ne Marksist teorinin ekonomist yorumunda olduğu gibi, sınıfların belirlenimini aktörlerin eylemleri ya da algılarından bağımsız olan özelliklerde arayan sıkı sıkıya nesnelci tanımlar; ne de, yaşam tarzlarının simgesel özelliklerine ayrıcalık tanıyan Webergil "statü grupları" teorisinde ya da toplumsal sınıfların kişilerin temsillerinde varolup olmadığı ve ne şekilde varolduğu üzerinde yoğunlaşan ampirik analizlerde olduğu üzere, öznelci ve nominalist tanımlar sınıf analizi için elverişli değillerdir (Bourdieu, 1980: 235). Bunlardan ilki "nesnel ilişkiler sistemlerini bireyin ve grubun tarihinin dışında, önceden oluşturulmuş bütünlüklere" tahvil ettiğinden (Bourdieu, 2000: 256); ikincisi ise idealist felsefe sistemlerine benzer biçimde toplumsal dünyayı temsil ve iradeden ibaret saydığı için aşılmak zorundadırlar.

Bourdieu'ye göre keyfî nesnel yapılarla, bunların kendinden menkul ve meşru sistemler olarak algılanıp doğallaşmasını sağlayan öznel yapılar arasındaki örtüşme nesnel gerçekliğin içselleştirilmesi ile zihinsel temsil ve algıların dışsallaştırılması arasındaki diyalektik ilişkiye dayanır. Dış dünyaya dair zihinsel

temsil ve algıları yapılandıran sınıflandırma sistemleri, aynı zamanda, kendisini bu temsile uygun olarak düzenleyen toplumsal grubu da yapılandırır (Bourdieu, 1994: 159). Farklılaşmış modern toplumlarda nesnel ve öznel yapılar arasındaki bu kesintisiz ve sorgulanmayan homoloji kırılır ve "toplumsal sınıflandırmalar sınıf mücadelesinin nesnesi ve aracı haline gelirler" (Bourdieu, 1994: 164). Toplumsal uzamda kişilerin sınıfsal konumlarının sahip oldukları sosyal, kültürel ve ekonomik sermayenin hacmine ve bileşimine göre belirlendiğini belirten Bourdieu'ye göre bu sınıflar aynı zamanda "ayırıcı, yani sınıflanmış ve sınıflandıran pratiklerin üretim ilkesini de" oluştururlar (Bourdieu, 1979: 127). Böylelikle simgesel savaşımlar ve sınıflandırma sistemleri, hem sınıfların tanımlanması hem de sınıf hareketinin yanısıra sınıf temelli kültürel pratiklerin oluşumu sürecinin bir parçası haline gelirler. Nesnel koşulların ve toplumsal yapının içselleştirilmesine, bunların zihin ve bedene işlenmesine gönderme yapan *habitus* kavramı ise Bourdieu'nün yapı ile öznellik arasında kurduğu diyalektiğin anahtar kavramı niteliğindedir.

Kültürel pratik ve temsillerin düzenleyici ve doğurucu ilkeleri; kalıcı ama aynı zamanda dönüşebilir yönelim sistemleri, yani yapılandırıcı yapılar olarak işlemek üzere yapılandırılmış olan yapılar ifadesiyle tanımladığı *habitus*; toplumsal kökenler ve toplumsal uzamdaki bireysel ve kolektif güzergâhlar tarafından belirlenen dış gerçekliğin, çocuklukta aile ve okulla başlayan toplumsallaşma süreciyle birlikte içselleştirilmesinin ürünüdür (Bourdieu, 1980: 88-89). Bu uslamlamanın sonucunda, sınıf *habitus*'unun ürünü olan ve kendileri de sınıflandırılmış ve sınıflayan edimler olan beğeni ve pratikler toplumbilimci açısından sınıflandırılabilir nesnelere dönüşür (Bourdieu, 1979: 543-544). Beğenilerin hiyerarşik doğası, bunların toplumsal düzenin farklı alanlarında sermayenin faklılaşan (*distribution différenciée*) dağılımı tarafından koşullanan toplumsal ve cinsel işbölümü ile tahakküm ilişkilerini temsil etmesinden kaynaklanır. Sonuç olarak, beğenilerin ve pratiklerin çeşitliliği tarafsız bir farklılaşma sürecine değil, hiyerarşik bir ayırma/ayırt etme (*distinction*) mekanizmasına bağlıdır.

Biz ise, Bourdieu'nün çizdiği teorik çerçeveyle birebir örtüşmese de bu yaklaşımla yakınlık gösteren sembolik sınırlar kavramını bireylerin ve grupların kimlik inşası süreçinde 'biz'i ve 'onlar'ı tanımlarken anlam atfedebilecekleri olası her türlü alanı kapsadığı, ve böylelikle normatif ve ahlâki değerlendirmeler, kültürel beğeniler, tüketim kalıpları ya da sosyoekonomik kıstaslardan herbirinin bu süreçte ne rol üstlendiğini ve birbiriyle nasıl ilişkilendiğini kavramaya elverişli olduğu için tercih ettik. Sembolik sınırlar kavramı bu çalışmada Michèle Lamont'un tanımladığı biçimde kullanılmıştır.

> Simgesel sınırlar bazı insanları, şeyleri ve grupları içine alıp tanımlarken diğerlerini dışlayan hatlardır. Bu ayrımlar normatif yasaklar (tabular), kültürel tavırlar, ve daha genel olarak beğeniler ve hazzedilmeyenler kanalıyla ifade edilirler. Bunlar eşitsizli-

gin var edilmesinde ve iktidarın uygulanmasında önemli rol oynarlar. 'Simgesel sınırlar' terimi aynı zamanda sınıflandırma sistemlerinin iç ayrımlarına ve özel olarak da zamansal, uzamsal, görsel ve bilişsel ayrımlara gönderme yapmak için kullanılırlar (Lamont ve Molnár, 2002).

Araştırmanın kapsam ve yöntemine dair

Elinizdeki yazıda kullanılan veriler 2004 yılının ilk yarısında gerçekleştirdiğimiz ve kapsamını İstanbul'da, özel sektörde çalışan yeni orta sınıf üyeleri ile sınırladığımız saha araştırmasıyla edinildi. Bu çerçevede 25 ve 35 yaşları arasında, özel sektörde yönetici ve profesyonel konumlarda çalışan, üniversite mezunu ve en az bir yabancı dilde yetkin ve ilke olarak değilse de tercihen lise ya da üniversite eğitimini yabancı dilde yapan eğitim kurumlarından mezun, 24 kadın ve erkekle derinlemesine görüşmeler yaptık. Yaş sınırlaması, ele aldığımız kesimin, 1980 sonrasının sosyo-kültürel havasını ergenliklerinden, hatta çocukluklarından itibaren solumuş olmaları koşulunu sağlama amacını taşıyordu. Üniversite ve yabancı dil bilgisi gibi koşullar ise, bunun dışına çıkacak örnekleri gerçek hayatta bulmak mümkünse de, belli bir tipiklik oluşturmak için gerekliydi. Bu koşullar sözkonusu konumlar için verilen iş ilanlarında da öncelikle aranan özellikler olarak karşımıza çıktığından, yaptığımız tercihin, ele aldığımız grubun heterojen yapısını yansıtmaya izin vermese de, tamamen dayanaksız olmadığını gösteriyor.

Görüşme yaptığımız kişilere, yukarıda tanıtılan amacımıza uygun olarak çalışma hayatları, tüketim kalıpları ve beğenileri hakkında sorduğumuz soruların yanısıra, kendilerini toplumsal hiyerarşinin neresinde gördükleri; iş, komşuluk ve arkadaşlık gibi ilişkilerinde hangi ölçütlere göre seçim yaptıkları; insanlarda genel olarak değer verdikleri ve buna karşılık hoşlarına gitmeyen, onaylamadıkları niteliklerin neler olduğu üzerine de sorular yönelttik. Bu sorular aracılığıyla yeni orta sınıf değerleri, kültürel pratikleri ve yaşam tarzları hakkında fikir sahibi olmanın ötesinde; söz konusu değerler, pratikler ve yaşam tarzlarının bu kesimleri toplumsal hayattaki hangi kesimlerle yakınlaştırıp hangilerinden uzaklaştırdığını; yeni orta sınıf mensuplarının bu sınıflandırma sistemleri, sınıflayan ve sınıflanmış pratikler ve temsiller aracılığıyla ne türden bir simgesel mücadele yürüttüğünü de anlamayı umduk. Araştırmadan elde ettiğimiz verileri sunmadan önce 'yeni orta sınıflar' terimi ve bu çalışmayı neden 'yeni orta sınıflar' üzerine yürütmeyi seçtiğimiz üzerinde de kısaca durmakta yarar olduğunu sanıyoruz.

Neden yeni orta sınıflar?

Her ne kadar içinde 'yeni' sıfatını barındırsa da yeni orta sınıflar terimi ilk kez 1912 yılında, bugünden bakıldığında oldukça erken bir tarihte, Emil Lederer

tarafından kullanılır; o zaman Lederer ve Marschak bu kalıbın 'birbirinden tamamen farklı çokça sayıda meslek grubunu nitelemek amacıyla kullanılan ve aynı zamanda belli bir tarihsel gelişim teorisi sunan bir terim olduğunu' belirtirler (Vidich der., 1995: 69). Onlardan daha geç bir tarihte C.W. Mills *Beyaz Yakalılar* başlıklı çalışmasında 1870 ile 1940 yılları arasında, ABD toplumunda, eski orta sınıf ve mavi yakalıların toplam işgücü içindeki oranı düşerken, yöneticiler, maaşlı profesyoneller, satış görevlileri ve büro işçilerinden oluşan yeni orta sınıfların oranının diğer ikisindeki düşüşten daha yüksek oranda bir artış yaşadığını; dahası yeni orta sınıfların orta sınıf içindeki payının da %15'ten %56'ya yükseldiğini belirtir (*age.*: 189-191). Bu görece erken döneme ait çalışmaların ardından 20. yüzyılın ikinci yarısında da, Daniel Bell'in *Sanayi Sonrası Toplumun Gelişi* (Bell, 1973) başta olmak üzere birçok araştırmada sanayileşmiş ülkelerde, bir yandan ekonomik etkinliğin sanayiden hizmet sektörüne kaydığı, diğer yandan da işgücü içindeki kol işçilerinin oranının beyaz yakalı işçilere kıyasla bir düşüş yaşadığı belirtilir.

Birbirinden farklı perspektifler aracılığıyla ele alınsa ve hizmet sınıfı, yeni küçük burjuvazi ya da çelişkili sınıf konumları gibi farklı adlandırmalarla karşımıza çıksa da, 'yeni orta sınıflar' temelde 20. yüzyıl boyunca emek gücü ve istihdam yapısında ortaya çıkan genişleme ve farklılaşmanın, emek sürecinin örgütlenmesindeki ve ekonomik etkinliğin sektörel dağılımındaki dönüşümün ürünü olarak görülebilir. Bu dönüşümün toplumsal sınıflar ve tabakalaşma açısından etkilerini gözlemleyen birçok araştırmacı, başta Daniel Bell olmak üzere, maaşlı işgücü içindeki yönetici, uzman ve profesyonel konumlarının önünü açan eğitim ve diplomaların giderek önem kazandığını; mülkiyeti elinde bulunduran sınıfla ücretli çalışan sınıflar arasındaki kutuplaşmayı azaltarak ya da ona eklemlenerek toplumsal tabakalaşmanın ve eşitsizliğin önemli bir belirleyeni haline geldiğini belirtmiştir. J. Urry ve S. Lash'e göre hizmet sınıfı bilgiyi, artık hizmet sınıfı tarafından kontrol edilen ve yeniden üretilen işçi sınıfının elinden almıştır. Bu dönüşmüş toplumda, *kariyere* hangi noktadan adım atılacağı 'eğitimle ilgili ehliyete' (diploma/öğrenim referanslarına) bağlıdır (Lash ve Urry, 1987: 194-195) ve hizmet sınıfının oluşumu 'giderek artan ölçüde hiyerarşik olarak sıralanmış vasıfların (referansların) bir sonucu olmaktadır' (Abercrombie ve Urry, 1983: 153).

Yeni orta sınıfların bizim için, özellikle bu çalışma kapsamındaki önemini, onların burjuvazi ile proletarya arasındaki konumunun, aradalık halinin niteliği oluşturuyor. Bu noktada Wallerstein'ın "Bu yeni orta sınıfları, maaşlı burjuvaları nasıl kavramlaştırmalıyız?" sorusuna verdiği yanıttan yola çıkılabilir:

> Bu kişiler, yaşam tarzları veya tüketimleri açısından ya da (isterseniz) artık değeri ele geçirenler olarak açıkça burjuvadırlar. Fakat, sermaye ya da mülkiyet hakları sözkonusu olduğunda, burjuva oldukları söylenemez ya da pek söylenemez. Yani

> kârı ranta dönüştürmekte "klasik" burjuvalar kadar olamazlar. Onlara geçmişten miras kalmış imtiyazları değil, bugün elde ettikleri avantajları kullanarak yaşamlarını sürdürürler. Dahası, şimdiki geliri (kâr), gelecekteki gelire (rant) dönüştüremezler. Yani günün birinde çocuklarının geçimini temin edecek geçmişi temsil edemezler.[...] İşte burjuvalaşma tam da budur - klasik burjuvaların en tatlı rüyası olan aristokratlaşma ihtimalinin sonu, gelecek için bir geçmiş inşa etmenin sonu, şimdide yaşamaya mahkûm olmak (Wallerstein, 1995: 189).

Wallerstein'a göre yeni orta sınıflar, kendilerini diğer ücretli kesimlerden ayıran nesnel avantaj ve ayrıcalıkların yanı sıra burjuvaziye yaklaştıran yaşam tarzı, değerler ve genel olarak düşünce kalıpları nedeniyle, zamanında eski orta sınıfı –ortaçağda ortaya çıkmış ve ne soylu ne de köylü olan burjuvayı– niteleyen 'muğlaklık' ve 'aykırılığı' paylaşmaktadır ve yeni orta sınıf yaşam biçimi, burjuva kültürüne eşlik eden püriten tarzdan farklı olarak hedonist (hazcı) ve aristokratiktir (Wallerstein, 1995: 169-177). Buna benzer biçimde Bourdieu de bu grubun, insanları üretim kapasiteleriyle olduğu kadar tüketim kapasiteleri, yaşam standartları ve tarzları ile değerlendirecek bir toplumsal dünya arzulayan yeni ekonominin ihtiyaç duyduğu etik yeniden yapılanmanın yol göstericisi olduğunu belirtir. Bu yeniden yapılanmada ise üretim ve birikimin, kaçınma, azla yetinme, tasarruf ve hesaba dayalı çileci (ascétique) ahlâkı yerini kredi, harcama ve hazza dayalı hedonist (hazcı) ahlâka bırakmak durumundadır (Bourdieu, 1979: 356).

Biz de hem bu betimlemelerden yola çıkarak, hem de küresel dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin belirlediği neoliberal politikaların hâkim olduğu 1980 sonrası Türkiyesi'nde, bu amaca uygun olarak yaratılmak istenen yeni birey tipinin örneği sayılmaları nedeniyle yeni orta sınıfları çalışmanın merkezine oturttuk. 1980 sonrası Türkiyesi'nde, örgütlenme hakkından büyük ölçüde mahrum bırakılmış ücretli sınıfların gelir düzeylerinde önemli ve istikrarlı bir düşüşün yaşanmasıyla birlikte, gelir dağılımındaki eşitsizlikler de daha önce görülmemiş oranlarda artmıştır. Ancak bu dönemin ayırt edici özelliği yalnızca gelir kutuplaşması değil, zenginler ile yoksullar arasına şimdiye kadar olmadığı ölçüde *kültürel* duvarların örülmesi ve neredeyse birbirlerini hiç görmemeleridir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 126). Pınarcıoğlu ve Işık'ın belirttiği gibi sınıflararası geniş tabanlı bir uzlaşmaya dayanan ithal ikameci gelişme dönemi, yerini artık sınıflararası gerilim ve ayrışmaya, dışlayıcı ve saldırgan zenginleşme stratejilerine dayalı dar tabanlı bir dengeye bırakmıştır. Bu dönemde yaşam koşulları iyileşen ve üst gelir gruplarının arasında yeralan ücretli kesimler ise, özellikle küresel ekonomiye entegrasyon süreciyle yükselen finans ve hizmet sektörlerinde ve ekonominin dış bağlantılarıyla ilgili konumlarda istihdam edilen uzman ve yönetici kadrolarından oluşan yeni orta sınıflardır. Bu kesimler, Ayşe Öncü'nün belirttiği gibi yalnız istihdam piyasasındaki özgün konumların-

dan ötürü değil aynı zamanda yeni dönemin, küresel tüketici kültürünün davranış kodlarının toplumda benimsenmesini sağlayacak işlevi gören ideal tüketiciler oldukları, ya da öyle sunuldukları için 'yeni' orta sınıflardır (Öncü, 1999: 28). Yeni liberal ekonominin dayattığı girişimci ruh, başarı ve zenginleşme arzusu, rafine ve hedonist yaşam tarzı gibi diğer değerler de 'genç işadamı' ve 'genç profesyonel' tiplemelerinde vücut buluyordu. Buradan yola çıkarak yaptığımız saha araştırmasında ise yukarıda kısaca tarif edilen ekonomik liberalleşmeye eşlik eden sosyo-kültürel dönüşümün taşıyıcısı olarak görülen yeni orta sınıfların ağzından, kendilerini toplumsal uzamda nerede ve nasıl konumlandırdıklarını, bu konumlandırma işleminde onlar için daha değerli ve önemli olan özelliklerin neler olduğunu öğrenmeye çalıştık. Elinizdeki yazıda da bu çalışmanın verilerinden yola çıkarak yeni orta sınıflarca oluşturulan simgesel sınırlar bağlamında zenginlik ve yoksulluk algıları incelenecektir.

Hayalî toplumsal merdivende yeni orta sınıflar

Yaptığımız görüşmelerde görüştüğümüz kişilerden, zihinlerinde kendilerinin belirleyeceği kıstaslara göre bir toplumsal merdiven oluşturmalarını, kendilerini bu merdivenin basamaklarından birine yerleştirmelerini ve altlarında ve üstlerinde kimlerin olacağını düşündüklerini belirtmelerini istedik. Görüştüğümüz kişilerin çoğu, bu soruya bir tek ölçüte dayanarak cevap vermedi. Aksine birçok bileşenden oluşan ve bileşenlerin her birine farklı oranda önem atfedilen bir basamaklandırma dizgesi oluşturdular. Bu çoğul ölçütler ya tutarlı bir bütünün parçaları olarak, ya da birbirine rakip oluşturan, aralarında belli bir gerilim barındıran alanlar olarak dile getirildi. Aşağıda hangi ölçütlerin, birbiriyle nasıl ilişkilendirilerek dile getirildiğini inceleyeceğiz. Ancak bundan önce görüşmecilerin kendilerini, onlar için önemli olan ölçütlere göre kurdukları toplumsal merdivenin hangi basamaklarında gördüğünden sözetmek istiyoruz. 24 kişiden 5'i kendini bu merdivenin en tepesinde gördüğünü belirtirken, 8'i de en tepede olmamakla beraber ortanın üstünde bir basamakta yeraldığını belirtti. Geri kalanlardan 5'i bu hayalî merdivenin orta basamaklarında olduğunu, 3'ü henüz orta basamaklara ulaşamadığını belirtirken, 3'ü kendilerini nerede gördükleri sorusunu, farklı gerekçelerle, cevaplamadılar. Bu durumda görüşmecilerin yarısından fazlasının kendisini toplumun çoğunluğunun üzerinde bir noktada konumladığını, burjuvazi ile halk sınıflarının iki uçta yeralacağı dikey bir toplumsal uzam tahayyülünde ilkine daha yakın olduklarını düşündüklerini varsayabiliriz. Ancak bu yakınlığın anlamını kavrayabilmek için kafalarında canlandırdıkları toplumsal merdiveni oluşturan bileşenlere başvurmak durumundayız.

Kullanılan ölçütleri iki ana eksende incelemek mümkündür. Bunlardan ilkinde, anlatımlarında çoğunlukla kültürel ve kimi zaman da ahlâki ölçütlerle,

ekonomik ölçüt arasında belli bir karşılaştırma ve sıralama yapanlar yeralırken; diğer eksene bireysel başarı ve kendini gerçekleştirme bakımından bir değerlendirme yapanlar yerleşiyor. Eldeki verilerden ulaştığımız sonuçlardan biri, her iki kategoride de bu öznel konumlandırma işlemi sırasında sosyo-ekonomik kıstasın tek başına belirleyici olmadığı oldu. Bununla yeni orta sınıf üyelerinin maddi koşulları ve gelir durumunu bir kıstas olarak dile getirmediklerini iddia etmiyoruz. Kastettiğimiz, yeni orta sınıflar açısından, ekonomik kaynaklara sahip olmanın ya da bunlardan mahrumiyetin, toplumsal hiyerarşideki konumu belirlerken çoğu kez gerekli ama yetersiz koşul olduğudur. Başka bir deyişle yeni orta sınıflara, kendilerinden sosyo-ekonomik olarak daha güçlü ya da zayıf olanlar karşısında hissettikleri üstünlük duygusunu verenin, gerek kültürel ayrımlar, gerekse 'kendini gerçekleştirme' ve 'bireysel başarı' duygusu gibi bireyci değerler olduğunu söylüyoruz. Diğer yandan ekonomik kriter sözkonusu olduğunda servet ve zenginliğin nasıl elde edildiğinin de bir ayrım noktası oluşturduğunu gördük. Ancak bu sonuçların daha iyi kavranabilmesi için sözü görüştüğümüz yeni orta sınıf mensuplarına vererek devam etmenin uygun olduğunu düşünüyoruz.

Hayalî toplumsal merdivene ilişkin sorumuza, kendisi için öncelikle eğitim ve kültürün, bir ölçüde de kariyerin önemli olduğunu söyleyerek cevap veren Sefa (26), eğitim ve kültür bakımından kendini oldukça yukarıda görürken, maddi bakımdan aynı şeyin geçerli olmadığını belirtti:

> Türkiye'de ben eğitim, bilgi vs. olarak kendimi en üst basamaklarda görüyorum. Onun dışında maddi olarak tabii ki Türkiye'nin bulunduğu noktada yine çok üstte görmüyorum ama, Türkiye'de kolay para kazanan insanlar var. Biz o kadar kolay para kazanan insanlar arasında değiliz. En üst basamaklarda görmüyorum ama tabii ki ortanın üstünde görüyorum. Türkiye gerçeği zaten belli.

Bu 'kolay para kazananlar' kategorisi ve kendi maddi durumunu diğer niteliklerine oranla yetersiz görme hali, sıralandırmasını eğitim hayatı, profesyonel kariyerden duyulan manevi tatmin ve başarı, kültür seviyesi ve sosyal ilişkiler temelinde yapan Helin'in (29) cevabında da başka bir biçimde dile geliyor:

> Tabii Türkiye'nin genel bir değerlendirmesini yapmayacağım. Ama herhalde herkesin malumudur ki birazcık atılımcı bir ruhun, kıvrak bir zekânın gerektirdiği işlerde eğitim çok fazla önemli değil. Belki de paranın, eğitimsizlik ve kültürsüzlüğün, bilinçsizliğin önde olduğu bir toplum olduğu için bizim de gelebileceğimiz nokta şimdilik bu kadarmış gibi gözüküyor.

Her iki örnekte de karşımıza çıkan bu karşıtlığın bir tarafında 'düzgün olmayan', 'kolay' yollardan kazanılan ya da 'kıvrak bir zekâyla' gelen, meşruiyeti sorgulanabilir ve haksız bir zenginleşme; diğer tarafında sahip olunan eğitim

ve yapılan işle orantısız olduğu düşünülen bir gelir seviyesi yeralıyor. Bu verilere dayanarak kültürel ve ekonomik sermaye arasındaki örtüşmezliğin her koşulda haksız görüldüğünü söylemek ise yanlış ve abartılı bir yorum olacaktır. Maaşlı profesyonel olarak hakettiğini düşündüğü parayı kazanmak ya da kazanamamak, çalışan ve işveren ilişkisinin doğasına dair bir sorgulamayı içermediği gibi, haksız ve gayrımeşru zenginleşmelerin olduğunu söylemek de zenginleşmenin her durumda haksız olduğunu söylemek anlamına gelmiyor:

> Maddi olarak baktığımda ise memuriyet hayatında genelde yükselme şansı olmadığını düşünüyorum. Dolayısıyla maddi olarak benim için kendi işini yapan ve limitsiz paralar kazanan kişiler, sırf hani eğitimini kültürünü bir tarafa koyalım, onlar o kulvarda daha yüksek basamaktalar ve bizim ulaşabileceğimizi düşünmüyorum. Eğitim ve kültür de bir faktör. Biz onu tercih etmişiz ama bunun sonucu maddi olarak bizi geride bırakıyor... Aşağıya baktığında tabii aşağılar dolu ama insanın gözü hep yukarıya bakıyor. Bense ortada, ortanın belki biraz üstünde yer alıyorum (Serkan, 33).

Öyleyse, yeni orta sınıfların farklı zenginleşme süreçleri arasında bir ayrım yaptığını; Türkiye'de ekonomik, hukuki ve politik işleyişin gedikleri ve çarpıklığı sayesinde edinilmesi mümkün olan haksız ve kolay servetle, piyasa ekonomisinin normlarını ve kurallarını çiğnemeksizin edinilen serveti aynı kefeye koymadıklarını söyleyebiliriz. Bir başka açıdan bakıldığında ise servetin haksız ve kolay yoldan edinilmesiyle eğitimli ve kültürlü olmayı bir karşıtlık içinde sunmalarından hareketle –bunun dışında kalan örnekler olduğunu teslim etmek kaydıyla– haksız zenginleşmeyi 'eğitimsiz' ve 'kültürsüz' olanlara atfetmek; işveren ve çalışan konumundan olduğu kadar, çalışanlar arasında da diplomalar, nitelikler ve kültürel farklılaşmadan kaynaklanan ekonomik eşitsizliği ise meşru bulmak eğiliminde olduklarını gözlemleyebiliriz. Sözgelimi Ahmet (35), maddi kaynaklara 'çok değişik yoldan sahip olunabildiği' gerekçesiyle ekonomik kriterin böyle bir sıralamada çok da geçerli olmayacağını belirtirken, haksız zenginleşme olgusunu yalnız belli kesimlere atfedilemeyecek genel bir etik erozyona bağlıyor:

> Bunun dışında biliyorsunuz Türkiye'de çok yüksek oranda kayıtdışı ekonomi ve çok fazla oranlarda yolsuzluklar var... Bir başka şey, bizim ülkede özellikle son 30-40 senedir bu ahlâk, etik inanılmaz derecede erozyona uğramış durumda. Gerçekten... aslında bizim kuralsızlığı, ahlâksızlığı nasıl norm haline getirdiğimizin farkına varabilirsiniz... ve burada herkesten bahsediyorum yani iş güç sahibi, üniversite mezunu, herkesten bahsediyorum, sadece alt kesimlerden bahsetmiyorum.

Kültürel ayrımlar ise yalnızca formel eğitimi kapsamıyor kuşkusuz. Aldığımız cevaplarda, aileden alınan eğitimden entelektüel ilgi ve birikime; Batı kültürünü ve zihniyetini içselleştirmiş olmaktan yaşam ve davranış biçimlerine,

açık bir dünya görüşünden kozmopolitanizme veya rafine beğenilere sahip olmaya uzanan farklı içeriklerle karşılaşıyoruz. Bu haliyle de kültürel ayrımlar hem kişinin kendini ve dünyayı algılama biçimini, diğer insanlarla ve kurumlarla ilişkilerini biçimlendiren temel değer ve kalıpları tanımlıyor, içselleştirilmiş ahlâk ve zihniyet alanlarına açılıyor; hem de bunların belirlediği gündelik pratikleri ve yaşam biçimlerini kapsıyor. Bu çeşitlilik içinde, kültürel ayrımların yerine göre aile ve okul gibi kurumlara ve genel olarak çevreye atfedilen değeri öne çıkardığını, yerine göre de kişinin içinde bulunduğu şartların ve çevrenin önemini azalttığını görebiliyoruz. Okuldan alınan eğitim örneğinden devam edersek, kimileri için ancak belli okullarda okumak 'birey' olduğunuzun işareti sayılırken, diğerleri için tanımladıkları haliyle kültürel alandaki artılar 'okumuş olmak' ya da 'belli okullardan mezun olmakla' değil, kişinin kendisiyle ilgili bir mesele olarak görülüyor, ya da bu ikisinin arasında bir tavırla belli okullarda öğrenim görmüş olmak tercih edilirken böyle olmadığı hallerde kişinin bu durumu kendi çabasıyla telafi edebileceği kabul ediliyor:

> Kültür seviyesi derken okul kesinlikle demek istemiyorum...Yani çok küçük yaşlarda aldığımız kolej eğitimleri dışında... Evet mezun olursunuz üniversiteden ama size genel kültür, hayata dair nerede nasıl davranılmasıyla ilgili, insan ilişkilerine dair bilgileri vermiyorlar maalesef. Daha kendine güvenen, düşüncelerini çok rahatlıkla ifade edebilen, bunu ifade etmekten çekinmeyen, her şeyi başarabileceğimize inandırdı bizi okul [Amerikan Koleji]... Bizim daha arabesk bir kültürümüz var Türkiye'de. Kafa yapısı olarak arabesk yani, klasik anlamında söylemiyorum. Öyle bir kültür var; daha kaderci, beklentileri olan ama hareket etmeyen, çekinen, utangaç. Şimdi bunları aşmamızı sağladı bu okul (Aynur, 29).

> Hiç düşünmediğim şey maddiyattır herhalde, bir insanı maddiyata göre değerlendirmek. Tabii eğitime bir şekilde önem veririm... Dünya görüşü, kalıpları, yani kendi içinde girdiği kalıplar önemli. Yani çok iyi okumuştur da at gözlüğüyle bakıyordur. Hiçbir anlamı yok. Hiçbir şey okumamış da olabilir... Bu merdivende iyice aşağıda olanlar sabit fikirli, hiçbir şekilde yeni bir fikre açık olmayan, duygusal veya manevi hiçbir değeri olmayan insanlar... Ben [askerde] görüntü olarak kimsenin nereden geldiğini anlayamayacağım bir ortamda, bir sürü üniversite mezununun çok dar bakış açılarına sahip olduğunu ama hiç okumamış, nöbet tutarken sohbet ettiğim bir lokantadaki aşçının çok daha güzel görüşlere sahip olduğunu gördüm, bizzat yaşadım (Turgut, 28).

Bu alıntılardan ilkinde de karşılaştığımız bir başka ayrım aracının ise kültürel sermayenin zamansallık boyutu olduğunu farkediyoruz. Aile başta olmak üzere, kişiyi görece küçük yaştan itibaren belirli kültürel kodlarla tanıştıran kurum ve çevrelerin herbiri toplumsal hiyerarşideki konumunuzun belirleyenleri oluyor. Kültürün edinilmesi ve içselleştirilmesi kişisel ve aile tarihi açısından ne kadar eskiye uzanıyorsa o kadar fazla değer kazanıyor:

> Birincisi aileden aldığım eğitime göre, çünkü eski İstanbullu ve iyi eğitimliyim...Yani kültürlü bir ailenin ferdiyim. Sevgi içinde büyüdük... Onun benim kişiliğime önemli bir katkısı olduğunu biliyorum, belki insanlarla rahat ilişki kurmamı bu sağlamıştır. Yani küçükken yetiştirilirken hep okumak üzerine yetiştirildik... İnsanlara karşı, mesafe ve saygı üzerine kurulu bir hayatım olduğuna inanıyorum... Televizyon dizilerinde çok parlak gözüken hayatlardaki arkası boşluklarda kendimi görmüyorum (Melda, 30).
> Yani gelir düzeyine göre doğal bir basamak oluşuyor tabii ki. Ama onun yanında tabii ki kültürel bir basamak da var tabii ki, onun içerisinde yani o insanın hayatının nelerle örüldüğüne de çok bakıyor...Yani şu olabilir; eğer o kişi sonradan sadece ticaretle zengin olduysa ve kendisini başka da hiçbir şekilde geliştirmediyse o zaten duraklama döneminde kalmıştır yani ortalarda bir yerde kalmıştır...Ama eğer bu aileden gelen birşeyse, ben kendim kimsem, ben ve şahsiyetimi oluşturan şeyin hem kendimden hem de tabii ki ailemden kaynaklandığına inanıyorum, yani o bana verilen bilgi ve kültürün birleşmesi artı ekonomik açıdan da çok şükür problemi olmamış bir insanım (Esma, 35).

Buraya dek kültürel eksende tanımlanmış ayrımlar ve bunların ekonomik kıstasla nasıl ilişkilendirildiği üzerinde durduk. Aşağıda ise 'bireysel başarı' ve 'kendini gerçekleştirme' ilkeleri etrafında şekillenen konumlandırma stratejilerine değineceğiz. Aldığımız cevaplarda, hedeflerin farklılığı kabul edilir ve 'kişinin şu ya da bu şekilde bir hedefi olması' gerektiği vurgulanırken, başarının büyük oranda mesleki kariyer ve sosyo-ekonomik statü açısından ele alındığı söylenebilir. Ancak maddi getiriler ile mesleki ilerleme arasında doğrudan bir bağlantı kurmak da, vurgulananın 'başarılı olmaktan duyulan manevi tatmin duygusu' olduğu hesaba katıldığında yanlış olacaktır:

> Ben başarmak istiyorum, başarmak istediğim şeyin arkasından gidiyorum stratejik olarak. Bu başka biri için para olabilir. Benim amacım olmak istediğim yere gelene kadar paranın da dışında, belki kendi paramı bile kullanarak gelmek istediğim yere gelmek istiyorum. Kendimi tatmin etme ihtiyacı duyuyorum, bu parayla değil. Bu ismimin bilinmesi değil ama yaptıklarımın değerinin bilinip mükafatlandırılması (Ayten, 26).

Hatta bu tatmin duygusu ve daha fazla başarı isteği maddi getirileri riske atmayı gerektirse de tercih edilebiliyor:

> Benim için öncelikli olarak... maddi başarıdan çok ruhani başarı. Yani benim düşündüğüm noktalara ulaşmak benim için çok daha önemli...Rahat, herkesin düşünebileceği stabil bir iş durumundan ben daha riskli iş seçtim. Niye seçtim? Çünkü dediğim gibi ben oradaki motivasyonumu yitirmiştim. O iş beni parasal olarak tatmin ediyordu ama fiziksel ve ruhsal tatmini yoktu benim için (Mehmet, 28).

Bu kategoride ele aldığımız cevaplarda kişinin bir hedefi olması, bunun için mücadele etmesi ve stratejiler geliştirmesi olumlu değer atfedilen özellikler olarak görülüyor. Bir yandan Öykü'nün ifade ettiği gibi 'belli bir statüye gel-

mek için, alınan eğitim ya da aileden gelen zenginlikten çok kişisel hırs ve çabanın' önemi; diğer yandan da kişinin içine doğduğu koşulları kabullenmek ve 'başarısızlığını' bu koşullarla, şansla ya da kaderle açıklamak yerine kendi konumunu iyileştirmesi gereği vurgulandı.

> Ben şuna inanmıyorum. Birçok insan der ya "bazıları şanslı doğar", ben ona inanan bir insan değilim. Şansı kendiniz yaratırsınız, yani bir işte eğer bir deneme yapmazsanız denemeniz olmadığı sürece şansınız da yoktur. Ve şansı yarattıktan sonra da o iş artık kesinlikle şansa kadere, başka şeylere bağlı değil, size bağlıdır. Yani şansın mutlaka insan hayatında rolü vardır ama o yüzde 5-10'dur... Bazı insanlar şey der mesela: o zengin ama zengin doğmuş. Bence kesinlikle doğru değil. Bence insan başarmak isterse ki bunun bir sürü öyküleri var... Mesela Vehbi Koç'un kitabı, orada anlattığı şeyler buna örnektir... Tabii ki zayıf yönlerinize göre bir plan uygularsanız başarısız olursunuz. Önemli olan insanın kendine dönüp kendi artı ve eksilerini değerlendirmesidir... Bence başaranların, başarılı olan insanların yaptıkları bu. Kendilerine dönüp kendilerindeki başarılı noktaları buluyorlar ve onun üzerine yoğunlaşıyorlar. Artı, zayıflıklarını biliyorlar, zayıflıklarını düzeltmeye çalışıyorlar (Mehmet, 28).

'Bireysel başarı' ve hırsın vurgulanmasının aynı anda hem kadercilikle özdeşleştirilen geleneksel tavra, hem de doğuştan gelen ekonomik ve kültürel ayrıcalıklara karşı çıkan bireyci ve meritokratik klasik kentsoylu duyarlığını yansıttığı söylenebilirken; diğer yandan kişilerin hedeflerini belirlerken sahip olmaları beklenen gerçekçilik duygusu ve 'sınırlarını bilme' ilkesi ise çevrenin ve koşulların belirleyiciliğini bu anlayışın içine dahil ederek, her kesimden insanın kendi koşulları ve imkânları doğrultusunda başarılı olmaya çalışması gereğini ortaya koyuyor. Bu tavır yapısal eşitsizlikler ve belirlenimlerle bireysel başarı kültü arasındaki hassas dengenin temelinde yatıyor.

Arkadaşlık ve sosyal çevreyi belirleyen sınırlar

Bu başlık altında ise yeni orta sınıf üyelerinin arkadaşlık, komşuluk ve gündelik sosyal ilişkilerinde birlikte olmayı tercih ettiği ve etmediği insanları nasıl tanımladıkları üzerinde duracağız. Bununla, görüştüğümüz kişilerin bu ilişkiler çerçevesinde kullandıkları doğrudan ve dolaylı dışlama ve içerme mekanizmalarını görünür kılmak mümkün olacaktır. Bu mekanizmalar, bu insanların yaşam alanlarında hangi toplumsal kategorilerin ve grupların yer alabileceğini ve hangilerinin yeni orta sınıf tahayyülünde bir tehdit olarak algılandığını kavramayı sağlayacaktır.

Görüşmelerin geneline baktığımızda, görüşmecilerin gerek komşuluk gerekse arkadaşlık ilişkilerinde belli bir türden toplumsal yakınlık ve mesafe duygusunu paylaştığını söyleyebiliriz. Bu yakınlık duygusu temelde benzer hayat tarzlarına, kültürel beğeni ve zevklere ve davranış kod ve kalıplarına sahip ol-

makla tanımlanıyor. Sözgelimi komşuluk ilişkilerinde bu yakınlık hem birbirleriyle daha sıcak ilişkiler kurulmasına izin veriyor, hem de apartmandaki ortak hayatta karşılaşılabilecek gündelik sorunların ve rahatsızlıkların en aza indirilebilmesi açısından önemli oluyor:

> Bir insan bana kültürel ve sosyal olarak ne kadar yakınsa, o kadar az hayatıma karışacaktır, çünkü yaptığımı onaylayacaktır (Kuntay, 31).

Komşuluk ilişkileri sözkonusu olduğunda, diğerinin kültürel ve ahlâki seçim ve yaşam biçimine saygı, pratik ve simgesel anlamda belli bir mesafenin korunması, kişinin mahremiyet alanına giren noktalarda fazla meraklı, müdahaleci ve yargılayıcı olmamak ilkeleri tüm görüşmeciler tarafından dile getirilen en hayati kuralı oluşturmaktadır. Cemaat kontrolünden kurtulma kaygısı anlamında belli bir bireyleşme sürecinin işareti olarak görülen bu tavrın özellikle kendilerine sosyo-ekonomik ve kültürel olarak daha yakın olanlarca paylaşıldığı düşünülürken; aralarında bu yakınlığın olmadığı düşünülen kategorilere ise bu kurala uyulması halinde kabul görme şansı tanınıyor:

> Karşımdakinden bekliyorum doğru davranışı. Yabancı da olsa bir insan, Anadolu'dan gelmiş de olsa, fakirlik seviyesinde de olsa, biraz tutucu da olsa, o beni olduğum gibi kabul edecek. Ben de onu kabul etmekte hiçbir problem duymam... Ama karşımdaki bana aynı saygıyı göstermezse o zaman kapıları kaparız, ondan sonra hiçbir problem çıkmaz (Helin, 29).

Bu sosyo-kültürel yakınlık ve uzaklık duygusu ile, sözünü ettiğimiz mesafe ve saygı ilkesi çerçevesinde komşuluk edilebilecek ve komşu olmaktan kaçınılacak kesimlerin hangileri olduğuna geldiğimizde ise öncelikle mesleki ve ekonomik bir gruplandırma ile karşılaşıyoruz. Bu gruplandırmada ise yeni orta sınıf üyelerinin ekonomik olarak kendilerine benzer veya kendilerinden daha iyi konumda olan insanları tercih ettiklerini; ancak zenginliğin kaynağının ve ona eşlik eden yaşam biçiminin de çizdikleri sınırda etkili olduğunu görüyoruz. Bu ekonomik benzeşlik bir yandan Esma'nın (34) dile getirdiği gibi nerede oturulduğuna bağlı doğal bir elemenin ürünüdür, diğer yandan ise kişisel bir tercihe dayanır.

> O da nerede yaşayacağınıza bağlı olarak, benim nerede yaşamayı seçtiğime bağlı olarak... Evet orada doğal elemeye gidecektir diye düşünüyorum. Dolayısıyla çok fakir bir insanın zaten gelmesine imkân yok gibi bir mantık kuruyorum... Tabii ben gidip de bilmiyorum işte Nişantaşı'nın ortasındaki gecekondu mahallesine taşınmazsam. Seçtiğiniz semtten içinde yaşayacağınız binanın formatına kadar orası kendiliğinden parametresini belirliyor. Yani kira parametresinden kimin yaşayacağı parametresine kadar o kendini belirlemiş oluyor.

Bu sosyo-ekonomik yakınlığa rağmen istenmeyen kategorilere örnek olarak ise "halı tüccarları" gibi daha çok ticari sınıflar; enformel ekonominin sunduğu kanallarla ve/veya kanundışı etkinliklerle zenginleşenler, "sonradan görmeler", "magazin kültürünün kahramanları olan şarkıcı ve sanatçılar" verilebilir. Bu kategoriler kültürsüz ve eğitimsiz olmaları, onlardan çok farklı bir yaşam biçimini temsil etmeleri ve en önemlisi paralarından aldıkları güçle "üstünlük taslamak", "başkalarına hükmetmek" ve "rahatsız edebilmek" hakkını kendilerinde görecekleri varsayımından yola çıkılarak reddediliyorlar.

Sözünü ettiğimiz uzaklık duygusunun diğer ucunda ise "varoşlar" ve "gecekondu" sakinleri yeralıyorlar. Bu iki terim, görüşmecilerce, göçmen nüfusa ve bunların paylaştığı düşünülen geleneksel, kırsal ve yeterince medenileşmemiş bir kültürün ve yoksulluğun belirlediği belirli bir *habitus*'a gönderme yapmak üzere kullanıldı. Kültürel ve sosyo-ekonomik kıstasların kesişme noktasında yer alan bu kategori kent yaşamı ve apartman hayatı için olası bir tehlikeyi simgeleyen bir kirlilik kaynağıdır. Komşuluk etmek isteyeceği kişilerin sosyo-ekonomik durumunun kendininkine oranla düşük ya da yüksek olmasının bir önemi olup olmadığı sorusu üzerine Aynur'un verdiği cevap bu kesişmeye bir örnek oluşturmaktadır:

> Çok çok altı olmasını istemem. Yani üstü olması sonuçta beni bağlayacak bir şey değil herkesin kendi yaşamı kendine ama çok altında olduğunda zaten o bahsettiğimiz aile, görgü, değerler falan çok farklı. Yani televizyonda da örneklerini görüyoruz, Türkiye'de çok farklı kültürler yaşıyor bir arada. İşte varoşlar diye tabir ettiğimiz daha arabesk kültüre sahip, çok daha farklı kafa yapısı olan insanlar var. Çok altı dediğimde onları düşünüyorum. Onların olmasını istemem tabii ki çevremde.

Bilinçli kişisel seçimlere bağlı arkadaşlık ilişkileri sözkonusu olduğunda ise, bu ilişkilerin daha çok okul yılları ve iş hayatı esnasında edinildiğini; benzer okullarda okumuş olmanın ve toplumsal kökenlere sahip olmanın onları kültürel açıdan ve yaşam tarzı bakımından birbirlerine daha yakın hissettirdiği görülmektedir. Zira onlara göre komşulukta da arkadaşlıkta da temel olan, paylaşılabilecek, üzerine konuşulabilecek konuların, zevklerin ve bilgilerin olması, ve bu sayede zenginleşebilmektir. Bunun yanısıra benzer ekonomik duruma sahip olmak da, en azından paylaşılan ortak hayat tarzının ve etkinliklerin pratikte maddi nedenlerle kesintiye uğramaması için, bu yakınlığın parçasını oluşturmaktadır. Gerçekten de, arkadaşlarının belirli kültürel ya da ekonomik konumları paylaşıp paylaşmadığını sorduğumuzda yukarıda belirttiğimiz üzere benzer toplumsal kökenlerden gelmelerinin ve kültürel özelliklere sahip olmanın yanısıra kendileri gibi profesyonel ve yönetici olarak ücretli çalışan ya da 'kendi işlerini kurmuş' bağımsız çalışan ya da küçük işveren kategorilerine dahil olduklarını belirttiler.

Kuşkusuz burada, gerek onların yaptığı gerekse bizim onların cevaplarından yola çıkarak yaptığımız bir genellemeden bahsediyoruz. Bu genellemenin dışına çıkan durumların ve tercihlerin olmadığı anlamına gelmiyor sözettiğimiz eğilim. Birçok arkadaşının okul ve iş çevresinden olduğunu belirtmekle beraber kültürel beğenileri ve hayat tarzlarıyla olduğu kadar, toplumsal kökeni ve ekonomik durumu açısından da kendilerinden farklı olan arkadaşları olduğunu belirten ve bu farklılığın onları zenginleştirdiğini dile getiren beş görüşmecinin dışında; arkadaş seçimlerini bu sayılan belirlenimlerle kısıtlamayıp dünya görüşüne, eleştirel tavırlı ve açık görüşlü olmaya bağlayan Turgut (28); ya da maddi ve kültürel yakınlık temelinin yerine samimiyet, iyiniyet, açık kalplilik ve dürüstlük gibi özellikleri öne çıkaran Duygu (29) ve Cüneyt (27) bu genellemenin dışında yer alan örnekleri oluşturmaktadır.

Yukarıda incelediğimiz yanıtlar, yeni orta sınıf üyelerinin özel ve sosyal hayattaki ilişkilerini belirlerken çizdikleri sınırlar hakkında bir fikir veriyor. Hiçbir şekilde muhattap olmak istemeyecekleri kişiler ve katlanamadıkları, onlarda sıkıntı yaratan davranış kalıpları ve düşünce biçimlerini ele almak, yeni orta sınıf simgesel sınırları hakkındaki kavrayışımızı güçlendirecektir. Bu sorulara verilen cevaplar ahlâki ve kültürel değerlendirmelerin bir bileşimi olarak karşımıza çıkıyorlar ve yalnız gruplar arası sınırları belirlemekle kalmayıp istenmeyen, sapkın bir yeni orta sınıf birey modeli ile grup içi sınırları da tanımlıyorlar. Bu sınırlardan ilki tüketim merkezli, "görgüsüz", "gösteriş meraklısı", "abartılı" ve "şımarık" bir yaşam tarzı ile tanımlanan belli bir yaşam biçimine ve kültüre odaklanıyor.

> Kendisiyle barışık olmayan insanlar girmiyor aslında. Yani hayatı tüketen insanlar. Ben hayatımda iş dışında ne Laila'ya, ne Reina'ya gittim. Yani gidersiniz bir iş yemeğine falan ama...Yani aslında kategorize etmek kolay da değil ama sürekli oralara giden, sürekli işten çıkıp bara giden kişi mesela benim hayatıma girmez. Yani hayatı tüketmek. Yani filmi de tüketebilirsiniz, yaşadığınız kişiyi de tüketebilirsiniz, kendinizi tüketiyorsunuz çünkü. Yani bu ne beni zenginleştirir ne o kişiye bir şey katar çünkü. O anlamda hayatı tüketen bir grup varsa, bu çok iyi eğitimli de olabilir hiç önemli değil (Aliye, 35).

Bu tüketim eksenli tavır bir yandan "hırs ve çabayla hayatını kazanmanın ne demek olduğunu bilmemek" (Öykü, 35) anlamına gelen mirasyedi tavrına, öte yandan toplumsal duyarlık yoksunluğuna, içinde yaşanılan toplumun gerçeklerinden bihaber olmaya ya da bunları yok saymaya işaret etmektedir:

> Reina'ya gider, sonuçta kim nereye isterse gider. Ama gerçekten etrafımda Reina'ya giden kimse kalmadı...Ve de benim o kişilerle artık paylaşacak pek birşeyim yok. Mesela bir arkadaşımın eşi öyle bir kız ve onunla biraraya geldiğimde sadece şurada ayakkabı var, çanta şurada çok güzel, bak Beymen'de şunu gördüm, artık demek is-

> temiyorum. Yani artık o bana pek bir şey vermiyor. Bu biraz bilmekle alakalı... Çünkü aslında hiçbir şey ha ha hi hi değil bu ülkede. Ve bunu öğrenmek insana acı veriyor. Bu acı veren dünya içerisinde, böyle hiçbir şey olmamış gibi 200 milyon lira hesap verip... (Melda, 30).

Bu yaşam tarzlarına yönelik dışlamanın dışında, görüştüğümüz kişilerin hoşgöremediği davranış ve tutumların başında dürüst ve samimi olmamak, oportünizm, kendini olduğundan farklı göstermeye çalışmak ve hedeflerine ulaşmak için başkalarının haklarını ve emeğini gaspetmek yeralıyor. Bunlar daha çok iş hayatına yönelik ve görüştüğümüz kişilerin yarısından çoğu tarafından dile getirilern olumsuz nitelikler olarak hırs, başarı ve yükselmeye odaklı yeni bireyciliğin diğer yüzünü oluşturan davranış kalıplarıdır. Olumsuz yargılanan bir diğer özellik ise girişimcilik ve hırs yoksunluğu, edilgenlik, umutsuzluk ve kötümserlik olarak beliriyor. Bunu ise katı ve değişmeyen kurallara, değerlere, önyargılara ve bunların yönlerdirdiği politik, dinsel, ideolojik bağlara sahip olmak izliyor. Aşırı sağ ve aşırı sol, ya da dinsel ve politik fanatizm ve bağnazlık bu tavra ilişkin sunulan örnekleri oluşturmaktadır. Burada yargılanan, kişinin kendisiyle dış dünya arasına koyduğu mesafeyi yitirmesi ve buna bağlı olarak, 'özerk, sürekli evrilen ve değişen bir birim olarak kavranan bireyi' değerlendirmenin merkezine yerleştirme kuralının çiğnenmesidir. Böylesi bir tavır kişinin esnek ve değişime açık olması beklentisiyle ters düşer ve farklı fikir ve bakış açılarının da kendisininki kadar değerli ve saygıya değer olduğunu kabule izin vermez. Her ne kadar bu açıkça dile gelmediyse ve arada kesin bir ilişki kurulmadıysa da, daha dolaylı ifadelerden yola çıkarak, geleneksel kültüre bağlılık, tutuculuk, kadercilik ve kabullenmeciliğin daha çok görece yoksul kesimlerle bağdaştırılan bir özellik gibi sergilendiğini düşünebiliriz.

Sonuç yerine

Bu verilerden yola çıkarak yeni orta sınıfların kendilerini toplumsal dokuda diğer toplumsal grup ve sınıflara göre konumlandırırken zenginlik ve yoksulluktan çok bunların varoluş nedenleri ve süreçleri ile bunlara eşlik eden kültürel ve ahlâki kalıpları kullandığını iddia edebiliriz sanıyoruz. Modern küresel ekonomiyle bütünleşme sürecinde ve bu ekonomik sürece eşlik eden yeni bireycilik ve yaşam biçimleri açısından yüklendikleri, ya da onlara yüklenen simgesel ve ekonomik rol, bu kendini konumlandırma sürecinde belirleyicidir. Yeni orta sınıflar bu süreçte toplumun üst gelir gruplarına dahil olurken, aynı süreçte kendilerinden farklı yollardan ve nedenlerle zenginleşebilmiş kesimlerle ayrışabilmeyi ve kendini meşrulaştırabilmeyi bu kültürel ayrımlar ve bireyci zihniyet sayesinde gerçekleştirebilir. O halde yeni orta sınıfları toplumdaki diğer kesimlerden ayrıştıran özellikler sahip oldukları gelir seviyesi değil, bu gelirin

kaynağı ve bu gelirle sürdürdükleri yaşam biçimleri ve kültürel pratiklerdir. Para herkesin eline geçebilir ama başkalarından onları ayrıştırmaya yarayacak yaşam biçimleri, tüketim kalıpları, kültürel beğeniler ve bireyci zihniyet parayla doğrudan kazanılabilecek bir artı olamaz. Bu aileden ve okuldan gelen eğitimle ve ardından bu bağlamda kendini işlemiş, inceltmiş ve geliştirmiş olmakla kazanılabilecek bir beceridir. Yine de kültürel ayrımlarla, genel kabul gören tanımıyla yüksek kültür-alt kültür karşıtlığından söz etmediğimizi, ve yeni orta sınıfların ille de daha çok sanatsal beğenilere ve entelektüel birikime vurgu yapmadıklarını belirtmek durumundayız. Onlar daha çok kentlilik, İstanbulluluk, oturup kalkmayı ve nerede nasıl davranılacağını bilmek gibi görgü kurallarına, aile ve okuldan alınan eğitime ve yaşam biçimlerine vurgu yaptılar. Bu ayrımların onları hem kendi gözlerinde meşru olmayan haksız yollardan zenginleşenlerden, hem de onlar gibi eğitimleri sayesinde değil de 'tesadüfen', 'komik yollardan' ya da basitçe 'ticaret' yoluyla zenginleşebilmiş ama kültürel sermayeden yoksun kesimlerden farklı bir konuma yerleştirmesi öngörülmektedir. Diğer yandan yoksulluğun da doğrudan maddi yoksunluktan ötürü yargılandığını söyleyemeyiz. Tersine, yoksulluğun kültürel kodlara tahvil edilerek dışlandığı gözlemlenebilir. Yoksulların belli bir kaderci, geleneksel ve arabesk kültürle özdeşleştirildiğini gördük. Görüştüğümüz kişiler, genelde göçmenleri ve gecekondu nüfusunu kastederek, bu kesimlerin kent hayatına uyum sağlayamadıkları ve kendilerinden çok farklı değerlere sahip olduklarını belirttiler. Bu kesimler, içinde yaşadıkları zor koşullardan ötürü yargılanmakla kalmayıp metropol ortamına gelirken yanlarında getirdikleri kültürel ve ahlâki habitus'tan ötürü de, 'görüntü kirliliği' ve kültürel kirlilik yarattıkları için dışlandılar. Tüm bu verilerden yola çıkarak ele aldığımız kesimi değerlendirirken vurgulanması gereken bir diğer nokta da, yeni orta sınıfların, 1980 sonrası Türkiyesi'nde yükselen bireyci ideolojiyle kurdukları ilişkinin çatışmasız ve gerilimsiz olmadığıdır. Yeni orta sınıf tavrında gözlemlenen bireycilik, bir yandan geleneksel kadercilik, topluluğun birey üzerindeki denetimi ve duyarlık noktalarının toplumsal olan üzerinden tanımlanmasıyla; diğer yandan zincirinden boşanmış, kural tanımayan ve toplumsal ilişkilere ve sorunlara dair hiçbir kaygı taşımayan bir bireyleşme arasında kendi sınırlarını çizmek arzusundadır sanıyoruz. Kuralsız, 'kolay' kazanılan para ile; 'Reina'dan çıkmama'ya; ya da 'şımarık' bir tüketim kalıbına sahip olmaya atfedilen olumsuz anlamın bu kaygıdan bağımsız olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Abercrombie, N. ve J. Urry (1983) *Capital, Labour and the Middle Classes*, Allen &Unwin Londra.
Bell, D. (1973) *The Coming of Post-industrial Society*, Basic Books Publishers, New York.
Bourdieu, P. (1979) *La distinction*, Ed. de Minuit, Paris.

Bourdieu, P. (1980) *Le sens pratique*, Ed. de Minuit, Paris.

Bourdieu, P. (1994) "Structures, Habitus, Power: Basis for a Theory of Symbolic Power", Dirks, Eley ve Ortner (der.) *Culture / Power / History* içinde, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Bourdieu, P. (2000) *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Seuil, Paris.

Fischer, G.N. (1987) *Les concepts fondamentaux de la psychologie sociale*, Dunod, Paris.

Goblot, E. (1925) *La barrière et le niveau. Etude sociologique sur la bourgeoisie française moderne*, Félix Alcan, Paris.

Işık, O. ve M. Pınarcıoğlu (2001) *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Lamont, Michèle ve Virág Molnár (2002) "The Study of Boundaries in the Social Sciences", *Annual Review of Sociology*, August, 28: 167-195.

Lash, S. ve J. Urry (1987) *The End of Organized Capitalism*, Polity Press, Cambridge ve Oxford.

Lederer, E. ve J. Marschak (1973) "The New Middle Classes", A.J. Vidich (der.) (1995) *The New Middle Classes* içinde, NYU Press, New York.

Mills, C.W. (1995), "The New Middle Class", A.J. Vidich (der.) *The New Middle Classes* içinde, NYU Press, New York.

Öncü, A. (1999) "Idealinizdeki Ev Mitolojisi Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul'a Ulaştı", *Birikim*, no. 123, Temmuz.

Simmel, G. (1999) *Sociologie*, PUF, Paris.

Wallerstein, I. (2000) "11. yüzyıldan 21. yüzyıla Kavram ve Gerçeklik Olarak Burjuva(zi)", Balibar, E. ve I. Wallerstein, *Irk, Ulus, Sınıf* içinde, İstanbul, Metis.

Zenginliğin mekânda yeni yansımaları: İstanbul'da güvenlikli siteler

Jean-François Pérouse - A. Didem Danış***

Yepyeni Bir İstanbul Düşü
Müstakil,
eskinin en güzel deneyimlerinden biri...
Mahremiyeti, özel mülkiyeti
kişiselliği çağrıştıran bu deyim,
yaşamımızdan epeyce uzun süre önce çıktı
ve unutuldu sanki.
Bir düş kurduk...
Herşeyiyle müstakil bir İstanbul.[1]

Son yıllarda İstanbul'da üst gelir grubuna yönelik yerleşim şekilleri arasında en dikkat çekici olanı, çoğu kent çeperinde yer alan güvenlikli siteler oldu; özel inşaat firmaları tarafından villa veya çok katlı apartmanlar şeklinde inşa edilen, altyapı ve hizmetler açısından sadece site sakinlerine yönelik gelişmiş imkânlar sunan, kamusal hizmet ağı dışında yer alan konut adaları, yüksek duvarlar ve 24 saat nöbet tutan bekçileriyle dışarıya kapalı 'güvenlik adacıkları' olarak yükseldiler.

Biz bu yazıda, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde yaşanan güvenlikli sitelerin yaygınlaşması sürecini çeşitli aktörleri açısından ele alacağız. İstanbul'da 1990'lardan beri yaşanan hızlı mekânsal ayrışmanın yansımalarından biri olan güvenlikli konut alanları arasında Göktürk-Kemerburgaz, Bahçeşehir-Büyükçekmece ve Beykoz'daki sitelerden örnekler vererek, toplumsal ve mekânsal dönüşümler arasında bir ilişki kurmaya çalışacağız. Bu makalenin dayandığı kaynaklardan başlıcası Jean-François Pérouse'un son beş yıldır basında çıkan ilanlar, emlak ve gayrımenkül ekleri ve internet sayfalarını esas alarak hazırladığı yeni konut alanları veri tabanıdır. Diğer bir kaynağımız da Didem Danış'ın 2000 yılında yüksek lisans tezi için Bahçeşehir'de gerçekleştirdiği saha çalışmasına ek olarak son dönemde yaptığı derinlemesine görüşmelerdir. Böylece, coğrafya ve sosyoloji alanlarının yaklaşımlarından faydalanarak İstanbul'un mekânsal ve toplumsal dönüşümünde önemli bir gösterge olan güvenlikli siteleri incelemeyi ve bu sürecin toplumsal bağlamı üzerine düşünmeyi amaçlıyoruz.

Kentsel ayrışma ve kapalı konut alanları konusunda Kuzey Amerika'da ciddi

(*) Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü.
(**) Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

1 Büyükçekmece'de yer alan Hisar Evleri Sitesi'nin tanıtım broşüründen.

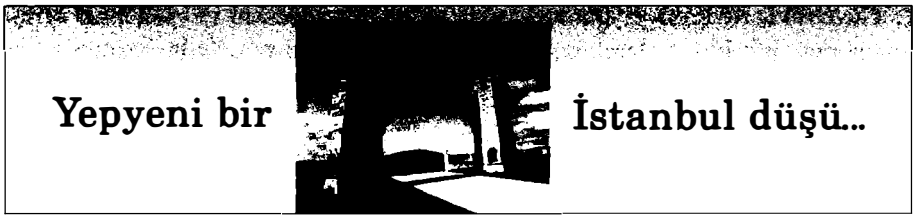

Hisar Evleri tanıtım broşürü.

bir literatür olmasına karşın (Davis, 1990; Blakely ve Synder, 1997; Low, 2003), Avrupa ve Ortadoğu gibi güvenlikli sitelerin yeni yaygınlaşmaya başladığı bölgelerde bu konudaki yayınlar kısıtlı sayıdadır (Denis, 1998; Glasze ve Alkhayyal, 2002). Güvenlikli siteler 1990'lardan beri Türkiye'de de dikkat çekici bir sosyal ve mekânsal olgu haline gelmiş ve son senelerde araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır (Öncü, 1997; Bali, 1999; Bartu, 2002; Pérouse, 2002 ve 2003; Ayata, 2002; Kurtuluş, 2005a ve 2005b). Ancak bu yeni yerleşim modeliyle ilgili terminolojide gözlenen dalgalanma ve kararsızlıklar bu olgunun henüz tam olarak formüle edilemediğine işaret etmektedir. Bu sitelerin değişik görünümleri arasında net bir ayrıştırma yapılmadan 'müstahkem adacık', 'kapalı site', 'özel site', 'korunaklı site' veya 'güvenlikli siteler'den bahsedilmektedir. Bizim bu yazıda 'güvenlikli site' terimini seçmemizin nedeni son dönemde bu konutları inşa eden, pazarlayan ve burada oturanlar tarafından güvenlik konusunun özel bir ayrıcalık olarak ifade edilmesidir. Güvenlikli site denildiğinde, kent çeperindeki yeni lüks konut alanlarına ek olarak dikey güvenlikli konutlar, yani merkezdeki yeni gökdelen rezidanslar da ele alınmalıdır. Ancak biz bu yazıda daha yaygın bir form olan kent dışındaki konut alanları üzerinde duracağız.

Yukarıda verdiğimiz tanımlama doğrultusunda, beş yıldır oluşturulmuş olan veri tabanımıza göre, Ağustos 2005 sonu itibariyle İstanbul Metropoliten alanındaki güvenlikli sitelerin sayısı 650'den fazladır. Çoğu hâlâ meskûn olmayan bu konutların bir kısmı henüz tam olarak bitirilmemiştir. Sırf 2005 yılı içerisinde 150'den fazla site şantiyesi açıldığı söylenmektedir. Boyut açısından, güvenlikli siteler arasında ciddi bir farklılaşma söz konusudur. Konut sayılarının 15'ten 2000'e kadar değişebildiği gözlenmektedir. O yüzden, tek bir kavram/isimlendirme altında bu tür bir çeşitliliği kavramak zor ve tartışmalıdır. Gene de güvenlikli siteler tanımı altında, Ağustos 2005 sonu itibariyle, toplam 40.000'e varan bir konut stoğu olduğunu söyleyebiliriz. Çoğu hâlâ boş olduğundan (bazen satılmış olmasına rağmen), bu tür sitelerde yaşayan toplam nüfus 100.000'in altındadır. Nüfus açısından belli bir azınlıktan bahsediliyor gibi gözükmesine rağmen, 'kentsel toprak tüketimi' açısından bu tür kapalı yerleşmeler küçümsenmeyecek bir paya sahiptir.[2]

2 Levent ve Gülümser (2004: 6), Colliers ve Rescoe'nun 2003 verilerine dayanarak 2000'den itibaren yeni konut inşa edilen alanın büyüklüğünün 30 milyon metrekareye ulaştığını belirtiyorlar.

Güvenlikli sitelerin yaygınlaşmasıyla yaşanan toplumsal ve mekânsal ayrışma süreci, niceliksel olarak sınırlı bir çevreyi ilgilendiriyor gibi gözükmesine rağmen, gerçekte İstanbul kent dokusunun genelini etkilemektedir. Yeni inşa edilen sitelerin hemen hepsinin ileri güvenlik teknolojileri ve gözetim mekanizmalarıyla korunuyor olmasının yanısıra, özel veya kamusal toplu konut operasyonlarında da 'sonradan kapanma' eğilimi gözlenmektedir. Bugün artık pek çok konut kooperatifinin kâr amaçlı olduğu, yüksek konfor sunduğu ve yakın zamanda çevrelerini duvarlarla kapattıkları göz önüne alındığında, kooperatifleri güvenlikli sitelerden ayrıştırmak zorlaşmaktadır. Konut kooperatiflerinde gözlenen bu yeni eğilim, İstanbul Büyükşehir Belediyesi şirketi olan KİPTAŞ tarafından inşa edilen Ümraniye'deki Yeşil Vadi projesinde de geçerlidir: Bu alanın çevresine duvarlar örülmekte, altyapı ve diğer hizmetlerin sağlanması için özel şirketlerle anlaşmalar yapılmaktadır. Aynı şekilde, 1960-80 arası kurulduğunda dışarıya açık olan toplu konut bölgeleri de bugün küçülerek kapanmaktadır. Büyük yerleşim bölgelerinde bulunan bazı konutların biraraya gelmesiyle oluşan alt-birimler özel güvenlik şirketleriyle anlaşarak fiziki ayrışma sürecini güçlendirmektedirler.

Ayşe Öncü (1997) bu alandaki ilk çalışmalardan biri olan makalesinde güvenlikli siteleri orta ve üst sınıfların küresel tüketim kültürüne eklemlenme isteğiyle şehir merkezinden kaçışı olarak açıklamaktadır. Öncü'nün yaklaşımı şehir dışındaki yeni siteleri geniş bir bağlam içinde ele alarak Türk ekonomisinin dışa açılmasıyla 'müstakil ev ideali'nin yaygınlaşması arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemli bir katkıda bulunmaktadır. Öncü'ye göre, 1980'lerde yaşanan liberalleşme dalgasının da etkisiyle ekonomik ve kültürel konumları erozyona uğramaya başlayan orta sınıflar yeni konut tercihleriyle sembolik sermayelerini korumaya ve artırmaya çalışmaktadır. Ayşe Öncü 'idealinizdeki ev mitolojisi' çerçevesinde şehir dışındaki yeni lüks konutların yaygınlaşmasını mevcut orta sınıfların kimlik mücadelesine vurgu yaparak açıklarken, Rıfat Bali (1999) sitelerin ortaya çıkışını yeni bir zengin tipi ile ilişkilendirir. Özal döneminin dışa açılımcı iktisadi politikaları sayesinde serpilen işadamları, sanayi, ticaret ve finans alanlarındaki büyük şirketlerin yüksek gelirli üst düzey yöneticileri, eğlence ve medya sektörünün yeni 'starları', yeni edinilmiş zenginlik seviyelerine koşut bir yaşam tarzı arayışı içinde kent merkezinden olabildiğince uzaktaki bu yeni lüks konutlara yönelmektedir.

Sitelerin ortaya çıkışını inceleyen öncü araştırmacılar daha çok sürecin talep boyutu üzerine odaklanırken, konut piyasasında çok yüksek gelirli bir müşteri kitlesini hedef alan inşaat şirketlerinin arz mekanizmalarını göz ardı etmektedir. Şehir plancıların çalışmaları bu konuda önemli bir katkıda bulunmakta ve yatırımcı şirketlerin rolüne değinmektedir (Baycan ve Gülümser, 2004a ve 2004b; Çekiç ve Gezici, 2004). Hatice Kurtuluş da, üst sınıflara hitap eden bu yeni konut alanlarını "tek yanlı olarak, değişen sınıf kültürü, yeni bir yaşam

tarzı talebi ya da orta sınıf rüyasının yarattığı farklılaşmış yerleşimler" olarak ele almanın yeterli olmadığını dile getirerek, bu süreci farklı sınıf konumları ve sermaye birikim süreçleri arasındaki ilişki üzerinden anlamak gerektiğine işaret eder (Kurtuluş, 2005a: 81).

Biz bu yazıda, öncelikle güvenlikli sitelerin ortaya çıkışından bugüne, yaklaşık otuz yıllık dönemde nasıl bir gelişim izlediğini ele alacağız. İlk bölümde özellikle belde belediyelerinin ve geliştirici firmaların güvenlikli sitelerin yaygınlaşmasındaki rolüne değineceğiz. Kısıtlı sayıdaki bir müşteri kitlesini cezbetme yarışındaki geliştirici firmalar, ürünlerini satabilmek için 'seçkinlik ve ayrıcalıklı olmak' imgesine vurgu yapmakta, bu yeni konutları tercih edenler de büyük ölçüde bu yeni imajı satın alıyor olmaktan mutlu görünmektedir. İkinci bölümde bu sitelerde yeni bir yaşam tarzı arayışındaki yeni zenginlere ne tür ayrıcalıklar vaat edildiğini fiziksel, kültürel, toplumsal ve işlevsel ayrıcalıklar başlığı altında sunacağız. Sonuç bölümünde, güvenlikli sitelerin yaygınlaşmasının kent bütününde yol açtığı toplumsal ve mekânsal ayrışma boyutlarını tartışacağız.

I. Güvenlikli sitelerin gelişimi: Elverişli koşullar, esas aktörler

I.A. Olayın kaynakları ve kronolojisi

Biçimsel ve örgütsel açıdan, kapalı sitelerin doğuşuyla ilgili üç ana kaynaktan bahsedebiliriz: Marmara ve Karadeniz kıyılarındaki tatil köyleri; yüksek rütbeli ordu mensuplarının, Beşiktaş ve Sarıyer gibi Boğaz kıyılarındaki kapalı konut alanları ve 1930'larda başlayan konut yapı kooperatifleri. İstanbul'da özel sitelerin ilk örnekleri 1970'li yılların sonunda konut amaçlı küçük bina toplulukları şeklinde başlamıştır. Bu süreçte, Etiler-Ulus bölgesi önemli bir rol oynamıştır. 1980'lere dek kent çeperinde yer alan bu bölge 1970'lerden itibaren, bugün güvenlikli sitelerin inşaatında aktif olan müteahhit firmaların yatırımlarına sahne olmuştur. Örneğin, MAYA grubu 1976'da Etiler'de ilk sitesini kurmuş (Etiler Maya Sitesi), daha sonra Alarko Ulus'ta 1986'da yerleşime açılan Alkent Sitesi'ni yapmıştır. Anadolu yakasında Caddebostan, Fenerbahçe ve Suadiye gibi mahallelerde ya da Dragos gibi daha uzak yerlerde de bu tür örnekler görülmüştür. Bunlara ek olarak, Marmara denizi kıyısında 'tatil köyleri' modeli de aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Başlangıçta haftasonu veya yaz tatili için geçici olarak kullanılan bu evler, daha sonra otoyol ağının gelişmesiyle kalıcı konutlara dönüşmüştür. 1970'lerde Tuzla'da tarlaların ortasında inşa edilen ve İstanbul'un en eski özel sitelerinden biri olan Çamlıbelde/Forest Homes sitesinin bugün kalıcı konut olarak kullanılıyor olması bahsettiğimiz sürece iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Villa sitelerinin ortaya çıkışı ise çok daha yakın bir tarihe dayanmaktadır. İlk

villa siteleri 1980'lerin sonunda Eyüp mücavir alanlarında, Sarıyer, özellikle de Zekeriyaköy'de inşa edilmiştir. Tavuk yetiştiriciliğiyle geçinen ve birkaç basit yazlık köy evi olan bölgede gelişmeler, Sarıyer belediyesinin bölgeyi imara açmasından sonra, Garanti Koza sigorta grubunun 1985'te villa evler planlamasıyla başlamıştır. Bu grubun girişimi Alarko, Acarlar ve Simpaş gibi gruplar üzerinde ateşleyici bir etki yapmış ve bu tür sitelerin bölgede hızla yaygınlaşmasına neden olmuştur. İlk inşaattan onbeş yıl sonra, bu eski tarım köyünde konut sayısı 5.000'in üstünde, yerleşik nüfusun ise –tüm konutların satıldığı ve dolduğu varsayılarak– 20.000 civarında olduğu tahmin ediliyordu.

Nihayet, 1990'ların sonundan itibaren, siteleşme süreci müthiş bir şekilde hızlandı ve İstanbul Metropoliten alanının akıl almaz yayılmasında büyük bir pay sahibi oldu.

I.B. İstanbul'da özel sitelerin ortaya çıkışında belde belediyeleri: Hukuki ve idari boşluklar

Bu başdöndürücü süratin ardında dikkat çekici olan belediye idarelerindeki değişikliklerle imara açma uygulamalarındaki çakışmalardır: Özel siteler, çoğunlukla bazı köylerin belde belediyesi konumuna terfi etmesiyle imara açılan yeni araziler üzerinde yaygınlaşmaktadırlar. Belediyelerle ilgili bu hukuki ve idari düzenlemeler, İstanbul nüfusundaki artışın yavaşlamaya başladığı dönemde kentin coğrafi olarak yayılmaya devam etmesinin nedenlerinden biridir. Özellikle Beykoz, Ümraniye, Büyükçekmece gibi kentin dış çemberindeki ilçelere bağlı belde belediyelerinde hukuki ve idari anlamda denetimden uzak alanlarda kentsel yayılma çok daha çarpıcı boyutlarda gerçekleşmektedir. Kent çeperindeki arazilerin hukuki statüsündeki karışıklık ve bu alanda sık sık yasaların değiştirilmesi, kent bilimcilerin buraları İstanbul'da 'kentleşmenin kara delikleri' olarak adlandırmasına neden olmaktadır. Bu hukuki kargaşa, kentin dış alanlarındaki yeni inşaatların denetim mekanizmalarına 'takılmamasını' mümkün kılmaktadır.

Kent mekânının dönüşümünde hukuki yapının etkisine dair en ilginç örneklerden biri İstanbul'un batısında yer alan, 1958'de belde belediyesi, 1992'de ilçe belediyesi olan Büyükçekmece'dir. Burası Temmuz 2004'te İBB'nin sınırlarını yeniden tanımlayan yasal değişikliğe dek İstanbul metropoliten kent alanı sınırları dışında yer almıştır. 2000 nüfus sayımında 384.000 sakini olan ilçenin güvenlikli siteler açısından dikkat çekici olan özelliği belde belediyelerinin çokluğudur. Büyükçekmece'nin Yakuplu ve Güzelce gibi bağımsız beldelerinde, büyük inşaat şirketleri mevcut hukuki boşlukları ve arazi rezervini değerlendirerek siteleşmeye hız kazandırmıştır. Değişen imar politikaları kadar ulaşım ağlarındaki gelişmeler de kent çeperindeki arazileri yatırımcı firmalar ve potansiyel müşteriler için 'ulaşılabilir' hale getirmiştir (Çekiç ve Gezici, 2003).

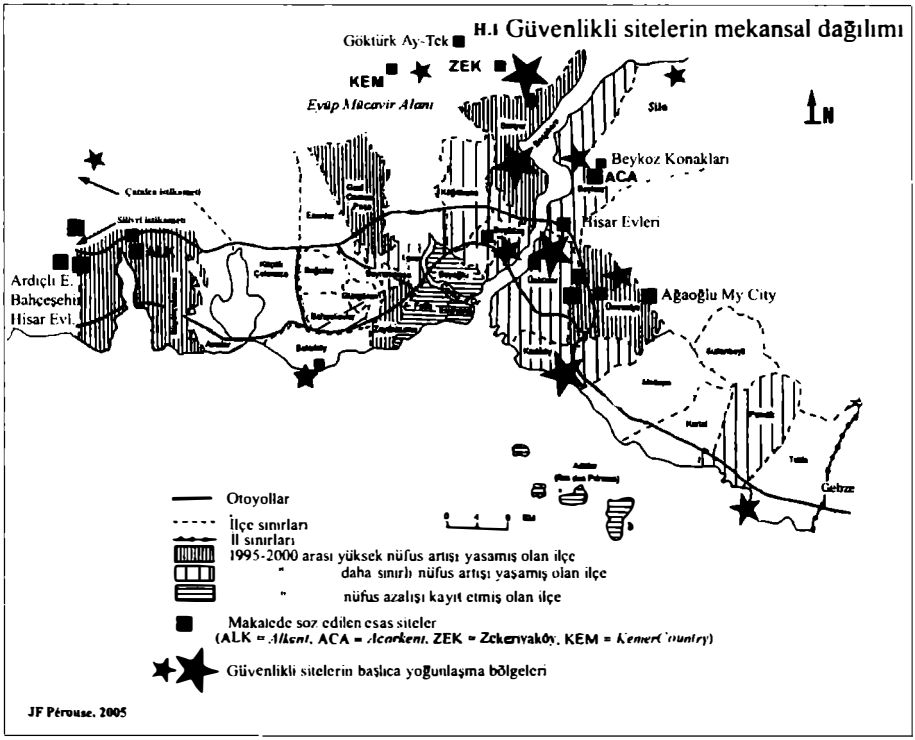

Harita 1: Güvenlikli sitelerin mekânsal dağılımı.

Otomobil üreticileri lobisinin ulaşım ağının geliştirilmesi konusunda etkili olduğu dönemde, 1984'teki yasaya bağlı olarak kentleşme konusunda yapabilirlikleri artan yerel yönetimlerin de iktidarı artmıştır. Örneğin Büyükçekmece'de özel site inşaatlarını kolaylaştıran faktörler arasında, yerel yönetim yapısının yanısıra 1989'da Fatih Sultan Mehmet köprüsü ile ona bağlı TEM otoyolunun açılışı da önemli bir rol oynamıştır. Buradaki güvenlikli sitelerin en ünlüsü, daha sonra kentteki benzer yerleşmeler için model teşkil edecek olan Alkent 2000'dir. Aynı şekilde Emlak Bankası tarafından geliştirilip Mesa-Nurol-Süzer konsorsiyumu tarafından inşa edilen ve güvenlikli konut alanları arasında barındırdığı nüfus, yüzölçümü gibi boyutlarının devasalığıyla dikkat çeken Bahçeşehir toplu konut projesi de Büyükçekmece sınırları içinde yer almaktadır.

Belde belediyeleri site inşaatlarında karşılaşılan yasal engellerin by-pass edilmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle belde belediyeleriyle yapılan anlaşmalar sonucunda gerekli inşaat ve düzenleme izinleri kolayca edinilmektedir. 1984'teki yasa değişikliği ile İBB'den bağımsız oluşan belde belediyeleri metropoliten kent bütününden bağımsız gelişmeleri mümkün kılmış ve kendi içlerinde olağanüstü planlı olan sitelerin plansız bir şekilde biraraya gelmesiyle

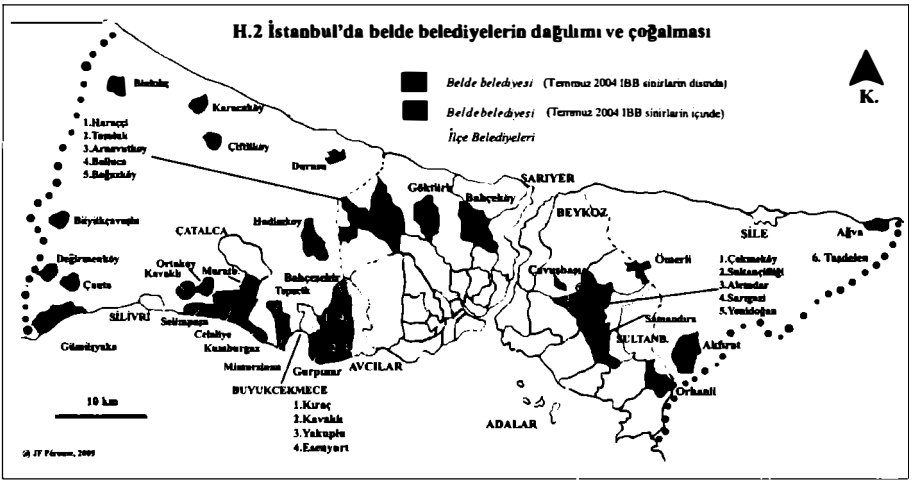

Harita 2: İstanbul'da belde belediyelerinin dağılımı.

kentsel bütünlük açısından sorunlu bir tablonun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sonuçta, yatırımcı firmalar yeni projeleri için belde belediyeleri üzerindeki arazileri tercih eder olmuşlardır (Çekiç ve Gezici, 2004: 103). Örneğin Beykoz Konakları'nda, buradaki özel orman vasfı taşıyan Saip Molla Paşa korusunun 1980 ortalarında el değiştirmesinden hemen sonra, 1986 ve 1987'de yapılan yasal düzenlemelerle arazi üzerindeki yapılaşma yasağı kısmen kaldırılmış ve %6 oranında yapılaşma izni verilmiştir (Kurtuluş, 2005b). Bu tür kolaylıklar, Kemerburgaz, Beykoz ve Büyükçekmece gibi orman ya da su havzası kenarındaki bölgelerde konut inşa etmek isteyen firmalar için de sağlanmıştır.

Benzer bir süreç Eyüp ilçesinin mücavir alanlarında da yaşanmıştır: dokuz köyün birleşimiyle Ocak 1993'te, 2561 hektarlık bir arazi üzerine kurulan Göktürk belde belediyesi bugün İstanbul'un en önemli güvenlikli site alanlarından biridir. Kemerburgaz-Göktürk bölgesi çok sayıda kurumun yetki sınırlarının birbirine karıştığı bir alanda yer almaktadır (Pérouse, 2004). 2004'teki son yasal değişime dek, bir yandan Köy İşleri, Turizm ve Orman Bakanlıkları, diğer yandan Valilik, Belde Belediyesi, İlçe Belediyesi ve İBB, bu bölgedeki idari ve hukuki yapıda söz sahibi olmuştur. Yapılaşmaya kısmen ve gecikmeli olarak açılan bu bölgede hiçbir ciddi planlama yapılmadığı gibi, güvenilir bir tapu kadastro da bulunmamaktadır. Kemerburgaz'ın eski sakinleri Orman İdaresi önünde düzenledikleri bir gösteride topraklarının bir kısmının özel tarım arazisi statüsünden kamu orman arazisine çevrilmesini protesto etmişlerdir. 1924'te nüfus mübadelesi sırasında Trakya'dan buraya yerleştirilen müslüman ailelerin torunları olan bu eski sakinler, üzerinde çiftçilik yaptıkları arazilerin tapu belgelerine sahip olmalarına rağmen mülkiyet haklarını kaybetmişlerdir.

Bu yaşananların da gösterdiği gibi yukarıdan empoze edilen kararlar sonucunda, arazi mülkiyetinin statüsü bile büyük yatırımcı firmaların lehine kolayca değiştirilebilmektedir. Göktürk Belediyesi'ndeki görüşmelerde, bazı çalışanların açıkça dile getirdiği gibi bu tip belde belediyelerinin avantajı planlama ve yapılaşma izinleri konusunda tamamen bağımsız olmalarıdır. Tümüyle siyasi kararlar sonucu kurulan belde belediyeleri sonuçta bugün Büyükşehir Belediyesi'nin denetimi dışında karar alabilmektedir.

Görünen o ki, yatırımcılar açısından yer seçiminde belde belediyelerince yönetilen alanlar önemli bir cazibe unsuru teşkil etmektedir. İBB özellikle 1990'ların başından beri kent çeperinde yaşanan değişim sürecinde etkisiz kalmakta, doğan hukuki ve idari boşluktan faydalanan yatırımcı firmalar da denetimin zayıf olduğu belde belediyelerinde kâr oranlarını yükseltebilmektedir.

TABLO 1
Arazi Değerlerinin Değişimi

	Proje adı / Yılı	*Projeden önce ($/M2)*	*2002 ($/M2)*
Zekeriyaköy	Zekeriyaköy Evleri - 1986	1	100
Göktürk	Kemer Country - 1989	2	300
Büyükçekmece	Alkent 2000 - 1991	1	100
Ömerli	Ömerli Kasaba - 1998	10	200

Kaynak: Çekiç ve Gezici (2004: 105).

Bu sitelerin bir çoğu, oldu bittiler sonucu inşa edildiklerinden yasallık sınırında dolaştıklarını söylemek mümkündür. Genelde kamu veya belediye arazilerine usulsüz el koyma ve üzerine kaçak bir yapı kondurmayla başlayan süreç, daha sonra durumu kabul ettirmek için bölgedeki idarenin çelişkilerinden faydalanılan bir pazarlık dönemiyle devam etmektedir, ki bu da aslında daha sonra yeniden pazarlık edilebilecek yasal bir çerçeve sunmaktadır. Güvenlikli sitelerin yoğun olduğu Kemerburgaz'da kaçınılmaz bir ihtiyaca cevap veren Özel Kemer Koleji'nin öyküsü bu açıdan dikkat çekicidir. Başlangıçta ne bir arazi tapusu, ne de yapılaşma izni olan bu okul, Eyüp Belediyesi'ne ait bir arazi üzerine izinsiz inşa edildikten çok sonra dönemin Maliye Bakanının müdahalesi sayesinde bulunduğu araziyi satın almıştır. Daha sonra köy sınırlarının değiştirilmesiyle, kolejin de içinde yer aldığı alan Eyüp Belediyesi'nden alınıp, o dönem okul sahibinin yakın olduğu ANAP'lı Göktürk Belediyesi'ne bağlanmıştır. Benzer bir yasal kargaşa, bugün Kemer Country'ye büyük prestij katan ünlü golf kulübünün sınırları konusunda da yaşanmıştır. Bu kulüp, Belgrad Ormanının devamında aslında Milli Park olan arazi üzerinde 170 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Siteyi ve kulübü yöneten şirket Turizm Bakanlığı ile yaptığı pazarlıklar ve bu ba-

kanlıktaki üst düzey destekçilerinin de yardımı sonucunda bu kıymetli kamu mülkünü 49 yıllığına kiralamayı başarmıştır. Daha sonra aynı şirket, sözleşme şartlarının hilafına bahsi geçen arazi üzerinde önce çok sayıda sportif amaçlı bina, daha sonra küçük haftasonu evleri ve en sonunda da orman içinde bungalovlar inşa etmiştir. Haziran 2003'te kabul edilen, koruma altındaki bölgelerde yapılaşma izni verilmesi ve 31 Aralık 2000 tarihine dek orman arazileri üzerine inşa edilen yapıların affedilmesi ile ilgili yasa, geçmişteki suistimalleri yasallaştırarak benzer olayların daha sık yaşanması riskini artırmaktadır (Pérouse, 2004).

I.C. Şehir karşıtı egemen söylem ve İBB'nin rolü

Güvenlikli sitelerin bu çılgın yayılışını besleyen bir diğer unsur, kent merkezini şeytansılaştıran; onu tehlikeli, yaşanılmaz ve düzeltilemez bir yer olarak temsil eden kuvvetli kent-karşıtı söylem olmuştur. Sitelerin reklam broşürlerinde, şehir merkezindeki gürültüden, trafikten, deprem riski gibi mal ve can güvenliğine yönelik tehditlerden bahseden aynı söylem gözlenmektedir. Kesinlikle uzak durulması gereken bir yer olarak tasvir edilen kent merkezindeki tehlikelerin karikatürleştirilerek sunulduğu örneklerde kötücül bir kargaşa yumağı haline gelen merkeze karşı çeperdeki yeni 'mutluluk, huzur ve düzen adacıkları' önerilmektedir.

Şaşırtıcı olan, İBB'ye bağlı bazı şirketler gibi, bazı devlet kuruluşlarının da bu felaket söylemini benimsemiş olmasıdır. Yerel yönetimlerin en temel görevlerinden birinden el ayak çekmesi anlamına gelen bu söylemin amacı açıktır: Çeperde gelişen gayrımenkul ürünlerini teşvik etmek. Merkezdeki çoğunlukla köhneleşmiş konut stoğuna yatırım yaparak bu alanlara yeniden değer kazandırması ve canlandırması gereken İBB ve diğer yerel yetkililer, bu kentsel yayılma, dışarıya kaçış ve parçalanma sürecine katılmaktadır. Bu kent-karşıtı söylemin, kentsel bütünleşmenin destekleyicisi olması gereken bazı kamusal aktörlerce nasıl hararetle benimsendiğini görmek için, KİPTAŞ'ın ve hatta TOKİ'nin yaptığı reklamlara bakmak yeterlidir. KİPTAŞ'ın Sarıyer'de inşa ettiği lüks konutların, çevresindeki özel şirketlerce yapılan güvenlikli sitelerden hiçbir eksiği yok görünmektedir.

I.D. İnşaatları üstlenen büyük firmalar ve taşeronları

Güvenlikli sitelerin ortaya çıkış sürecinde en etkili aktörler, arazi seçen, yerel yönetimlerle yakın ilişkiler geliştiren, tanıtım ve pazarlama için reklam stratejisi belirleyen yatırımcı, ya da şehir planlama terminolojisiyle söyleyecek olursak 'geliştirici' firmalar olmuştur. Özellikle İstanbul'da bu yerleşim modelinin doğuşunda talepten ziyade arz mekanizmaları daha belirleyici olmuş ve arz edilen ürünün, yani sitelerin mimari, fiziksel ve hatta sosyal içeriği de yatırımcılar tarafından çizilmiştir. Ancak bu ilk aşamadan sonraki dönemlerde, yeni orta ve üst

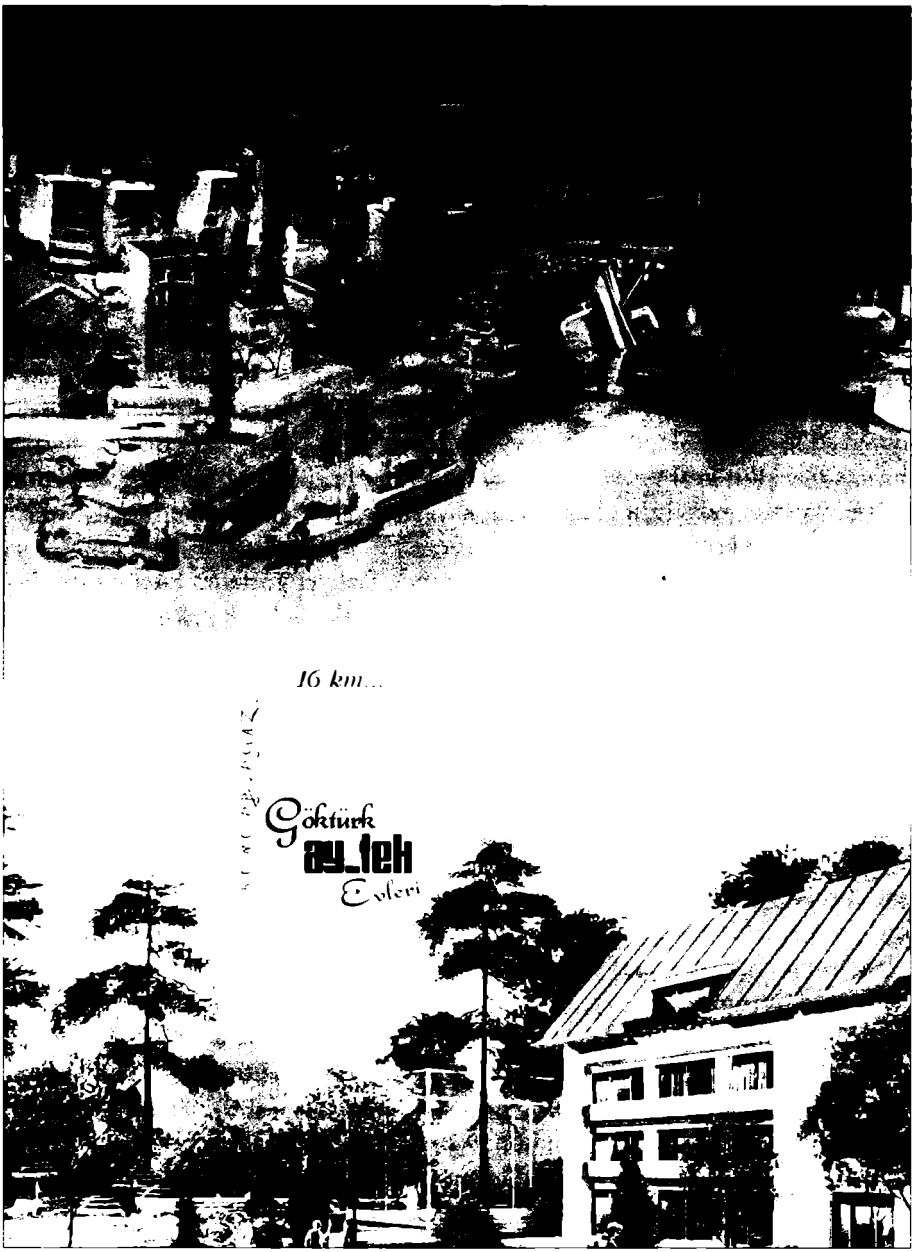

Aytek Evleri tanıtım broşürü.

sınıflar bu konut tipini hararetle benimsemiş ve hem İstanbul içinde hem de diğer şehirlerde sitelerin yaygınlaşması sürecinde talebin rolü önem kazanmıştır.

Güvenlikli siteleri geliştiren firmaları incelediğimizde ikili bir yapı gözümüze çarpmaktadır (Pérouse, 2003). Bir yanda uluslarası deneyimi de olan çok büyük sermayeli firmalar diğer yanda ise onların taşeronları olarak işe başlayıp sektörde deneyim kazanan görece daha ufak ölçekli firmalar bulunmaktadır. Beykoz Konakları'nda Tepe İnşaat, Acarkent'te Acarlar, Alkent 2000'de Alarko bu alandaki en önemli örnekler arasında yer almaktadır. Bu firmaların çoğu Rusya veya çeşitli Arap ülkelerinde deneyim kazanmış ve bu faaliyetleri sonucu ünlenmişlerdir. Ayrıca inşaat sektörü dışında turizm, sanayi gibi farklı alanlarda da etkindirler. Bu büyük firmaların çoğu, örneğin Alarko, reklam broşürlerinde uluslarası deneyimlerini üretilen konutların değerini artırıcı bir unsur olarak dile getirmişlerdir. Tepe veya MESA gibi firmalar, devletin ihale ettiği büyük ölçekli ulusal projelere de imza atmışlardır. Pek çoğu, devlet ve bürokrasi katlarında geliştirdiği bağlantılar sayesinde arazi edinme ve inşaat izni alma süreçlerini kolaylaştırmışlardır.

Öte yandan, lüks konut inşaatı sektöründe faaliyet gösteren küçük çaplı firmaların çoğu, büyük inşaat firmalarının taşeronları olarak sektörde deneyim kazanmış olanlardır. Zaman içinde kendi başlarına proje geliştiren ve inşaatları üstlenen bu 'taklitçi' firmalar, ilk gruptakilere kıyasla daha küçük ölçekli projelere imza atmaktadırlar. Örneğin, Alkent 2000'in inşasında taşeronluk yapmış olan Güven İnşaat, daha sonra aynı bölgedeki Hisar Evleri ve Tulip Sitesini inşa etmiştir. Bu kategoriye mutlaka bazı 'sahte' yapı konut kooperatiflerini de eklemek gerekir. Küçük ölçekli müteahhitlerin girişiminde kooperatif adıyla inşa edilen bu konutların, aslında güvenlikli sitelerden pek bir farkı yoktur. İnşaat firmaları arasındaki bu ilişki ağı bir tür *yerel inşaat sistemi* oluşturmaktadır: aynı arazide bina inşa eden yatırımcı firmalar birbirleriyle rekabet içinde olmalarına rağmen kendi aralarında işlevsel ilişkiler geliştirerek arazi mülkiyetlerinin durumu veya bazı altyapıların getirilmesi gibi konularda yerel yönetimlere karşı ortak çıkarlar çerçevesinde birleşebilmektedirler.

Kapalı konut alanlarında geliştirici firmaların rolü hakkında hazırladığı yüksek lisans teziyle konuya önemli bir katkıda bulunan Ahu Gülümser (2005) İstanbul'daki geliştirici firmaların konut üretim sürecinin hemen her aşamasında etkin olduğunu ifade etmektedir. Sonuçta, diğer ülkelerdeki örneklerden farklı olarak Türkiye'de proje geliştirici, müteahhit ve yatırımcı rolleri arasında net bir ayrım bulunmamaktadır (Baycan ve Gülümser, 2004a: 5). 'City', 'town', 'country' veya 'village' gibi isimlerindeki İngilizce eklerle[3] ürünlerini daha yüksek

3 İngilizce isimle farklılık yaratma çabasının en uç örneklerinden biri de Silivri'de Sinpaş'ın inşa ettiği *Sealybria* sitesidir. "Ancelina Coli sana söylüyorum, Cenifır Lopez sen anla" sloganıyla gazetelerde yayınlanan reklamları bazı 'lifestyle' yazarlarının bile tepkisini çekmişti (*Radikal*, 23.5.2005, Nur Çintay).

gelirli bir çevre için cazip kılmaya çalışan geliştirici firmalar açısından bu siteler konut piyasasında niş yaratma imkânı sunmaktadır. Baycan ve Gülümser lüks konut piyasasındaki kızgın rekabet karşısında kendine yer edinmeye çalışan şirketlerin yeni mimari tasarımlar, özel dekorasyonlar, 'akıllı ev' benzeri yüksek teknoloji özellikleri sunarak kendilerini diğer sitelerden ayrıştırmaya ve böylece satışlarda başarılı olmaya çalıştıklarını ifade etmekteler. Geliştirici firma yetkilileri de, güvenlikli sitelerin başlangıçta "bir ihtiyaç piyasası iken şimdilerde bir yatırım piyasası haline geldiğini" belirtmektedir (Baycan ve Gülümser, 2004b: 13).

Geliştirici firma yetkilileri kapalı konut alanlarının yaygınlaşmasının arkasında yatan en önemli nedenler arasında güvenlik, moda ve prestij unsurlarını saymaktadır. Gelir düzeyi açısından kısıtlı sayıdaki bir müşteri kitlesini cezbetme yarışındaki geliştirici firmaların pazarlama stratejilerinin en önemli ayaklarından biri 'seçkin ve ayrıcalıklı' imgesi, diğeri ise bu yeni evlerde edinilecek 'yeni yaşam tarzı' olmaktadır. Şimdi bu vaatlerin nasıl sunulduğunu ve ne derece benimsendiğini inceleyelim.

II. Yeni kentliler: Seçkin ve ayrıcalıklı yeni yaşam tarzları

II.A. Yeni Zenginler

Turgut Özal'ın damgasını vurduğu 1980'lerde yaşanan hızlı ekonomik dönüşüm toplumun üst gelir tabakasında ciddi bir değişim yaşanmasına neden olmuştur (Bali, 2002; Keyder ve Öncü, 1993). Bir yanda, başta tekstil olmak üzere ihracat esaslı ekonomik büyüme döneminde hızla zenginleşen çoğunlukla Anadolu kökenli bir kesim, diğer yanda İstanbul'da küreselleşme etkisinde gelişen finans, medya, sigortacılık gibi hizmet sektörlerinde yüksek ücretler karşılığında üst düzey yönetici konumunda çalışan kent kökenli eğitimli bir zengin tipi ortaya çıkmıştır. Rıfat Bali'nin (1999) gazetelerden derlediği çarpıcı örneklerle anlattığı gibi, bu dönemde serpilen zenginler, yeni edinilen yüksek gelir düzeylerine koşut bir yaşam tarzı arayışına girmişlerdir. Kendilerini kentin geri kalanından ayrıştırma çabası içinde, çoğu zaman reklam ve pazarlama şirketlerinin sunduğu yeni ve pahalı, dolayısıyla da diğerleri için 'ulaşılamaz' olan ürünleri büyük bir coşkuyla benimsemişlerdir. Bu yeni tüketim kültürü, küreselleşmeyle gelişen iletişim ve ulaşım araçları sayesinde Batı'yla bağları daha da güçlenen ve böylece yeni küresel tüketim trendlerini daha kolay takip edebilen yüksek eğitimli kesimin öncülüğünde değişik şekiller almış, küresel tüketim kültürü imgelerinden beslenenlerin yeni yaşam tarzı arayışlarında vardıkları duraklardan biri de kent çeperindeki duvarlarla çevrili lüks konutlar olmuştur. Ayşe Öncü (1997) gibi, Zekai Görgülü (2003: 74) de korunaklı yerleşim alanlarının 'yeni liberalizmin yeni zenginlerinin küreselleşmiş yaşam tarzını' yansıttığını dile getirmektedir.

Günümüz toplumlarında statü seviyesini belirleyen en temel mekanizma tüketim kalıplarıdır. Kişinin neyi, nasıl, ne kadar tükettiği sahip olduğu sosyal konumun ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Özellikle üst gelir düzeyindeki gruplar için, sahip olunan refahın seviyesinden çok bunun nasıl harcandığı bir zenginlik belirtisi olarak kabul edilmektedir. Toplumun geri kalanıyla aralarındaki farkı vurgulamaya ve sınırlar çizmeye çalışan köklü zenginler veya daha yüksek bir statü edinmek isteyen yeni zenginler, yeni beğeni, farklılık ve yaşam tarzları yaratmak zorunda kalmaktadırlar (Bocock, 1997; Turner, 2001).

Statünün önemli mekânsal göstergelerinden biri yaşanılan konut çevresi ve konut tipi olmuştur. Türkiye'de statü ve mekân ilişkisi üzerine yapılan az sayıdaki araştırma arasından, Mübeccel Kıray'ın (1998) apartmanlaşma, Sencer Ayata'nın (1988) orta sınıf evlerde salon dekorasyonu ve Mağgönül'ün (2005) Teşvikiye-Nişantaşı semtleri ve seçkinlik ilişkisi üzerine yaptığı çalışmalar dikkat çekicidir. Mübeccel Kıray erken Cumhuriyet dönemindeki apartmanları yeni doğmakta olan bir orta sınıfın ifadesi olarak değerlendirir. O dönem gayri müslim nüfusun veya müslüman bürokrasinin çoğunlukta olduğu semtlerde inşa edilen apartmanların bir kısmı, bugün hâlâ önemli bir prestij sembolü olarak yükselmektedir. Ancak Teşvikiye ve Nişantaşı gibi köklü seçkinlerin mekânı olan semtler 1980 sonrası gelir düzeyini ciddi anlamda artıran yeni zenginlerin yaşam tarzı arayışlarını tatmin etmemektedir. Bunda, mevcut prestijli semtlerin sayıları hızla artan yeni zenginleri barındırmaya yetecek sayıda konuta sahip olmaması kadar, köklü ve yeni zenginler arasındaki gerilim de etkili olmaktadır.[4] Ayrıca, yeni yaşam tarzı ve statü paketinin içinde önemli unsurlardan biri olarak bulunan otomobil, yeterli otopark alanı olmayan bu eski semtlerdense, çeperdeki geniş alanların tercih edilmesine neden olmaktadır.

Gelir seviyesini artıran kesimlerin yeni konut alanı arayışına girmesi, yani sosyo-ekonomik hareketliliğe paralel bir mekânsal hareketlilik, İstanbul'da sık gözlenen bir olgudur (Kastoryano, 1991; Danış ve Kayaalp, 2005: 292). Gelir düzeyini artıran kişiler veya gruplar, yeni yerleşim yerlerine taşınmayı tercih etmekte, böylece kentin prestij semtleri sürekli değişmektedir. Bu süreçte, zenginler genel olarak mekânla, özelde konut alanlarıyla kurdukları ilişkide bir ayrıcalık ve seçkinlik sembolü olarak toplumun geri kalanını yaşam alanlarından dışarıda tutma, 'sınır çizme' çabasına girerler. Bu dışlayıcılık kültürel ve toplumsal sembollerle gerçekleştiği gibi (Bourdieu, 1986), güvenlikli sitelerde gördüğümüz şekliyle çok somut, fiziksel bir içerik de edinebilmektedir. 1980 sonrasında ekonomik refah seviyesini artıran kesimlerin, bu ekonomik yükselişe paralel şekilde toplumsal statülerini yükseltme çabalarının fiziksel kopuş ve kapanma ile şekillendiğini ve böylece yeni bir içerik edindiğini söyleyebiliriz.

4 Kent dışındaki sitelerde oturanların sadece yeni zenginlerden oluştuğunu söylemek mümkün olmasa da, kent merkezindeki köklü zenginlerin böyle bir kurgulamaya gittiğini söyleyebiliriz (Mağgönül, 2005).

Bu kapanmanın bir diğer boyutu da yaşam tarzlarına yapılan vurgudur. 'Seçkin ve ayrıcalıklı' yeni yaşam tarzları, yeni dönemin zenginlerinin statü artırma aracı haline gelmektedir. Güvenlikli site yaşamının izolasyon ve ayrışma öğeleri hızla artan gelirlerine denk yükseklikte bir sosyal statü edinmelerine katkıda bulunmaktadır. Üst sınıfların yeni tüketim arayışlarına paralel olarak geliştirici firmalar da 'seçkinlik ve ayrıcalık' kavramlarını yeni konut projeleri için anahtar kelimeler olarak kullanmaktadırlar. Tanıtım ve pazarlama ekipleri 'prestij' sözcüğünü güvenlikli sitelerin satışında kullanılması gereken en önemli pazarlama stratejilerinden biri olarak benimsemişlerdir (Levent ve Gülümser, 2004a). Geliştirici firmaların ısrarla kent yaşamında gözlenen 'kimlik kaybı' ve 'mahalle yaşamına duyulan özlem'den bahsetmeleri kadar (Bartu, 2002), reklam kampanyaları, tv dizileri, yerel yönetimlerin yaklaşımları da güvenlikli sitelerde yaşamanın bir ayrıcalık ve seçkinlik ifadesi olduğu fikrini toplumsal tahayyüle başarıyla yerleştirmektedir.

Güvenlikli sitelerde eve ek olarak satılan yaşam tarzı, kent merkezine aidiyetini yitirmiş, veya belki de hiçbir zaman böyle bir aidiyet hissetmemişler için yeni bir varoluş şekli sunmaktadır. Hem reklam broşürlerinde, hem de site sakinlerinin sözlerinde 'bir konsept olarak yaşam'dan bahsedilmektedir. Güvenlikli site sakinlerinden biri "özgün bir yaşam konseptinin içinde bulunmanın, hayalini kurduğunuz yaşam standartlarını gerçeğe dönüştürebilmenin yarattığı [ayrıcalığı]" vurgulamaktadır.[5] Optimum Evleri'nde yaşayanlar bu konsept ruhunu benimsemiş olmanın verdiği mutlulukla "dostlarımızı böyle bir konseptin içinde ağırlamak çok keyifli oluyor" demektedir. Gazetelere verilen ilanlarda, özellikle en pahalı sitelerin tanıtımlarında, evlerin fiziki kalitesi veya altyapı imkânlarından ziyade oraya taşınarak edinilecek 'yaşam tarzının farkı'ndan bahsedilmektedir. "Yeni bir ev almak mı, yeni bir yaşam almak mı? Kararı siz verin" diyen Kilyos sahilindeki Istanblue evleri gibi, Merit Life sitesi de bu yeni konut alanlarında mazhar olunacak keyfe atıfta bulunarak "yeni bir kent, yeni bir keyif" sözleriyle tanıtımını sloganlaştırmaktadır.

Güvenlikli sitelerin tanıtım ve pazarlamasında kullanılan anahtar kelimelerden biri de 'farklılık'tır. Bu kelime sık sık dile getirilen diğerlerinden ayrışma çabası içinde pek çok alt anlam barındırmaktadır: Kent merkezinden kopuşla fiziksel, kültürel, toplumsal ve işlevsel ayrıcalıklara yapılan vurgu pekiştirilmektedir. Aşağıdaki bölümde, yeni zenginlerin kendilerini toplumun geri kalanından ayrıştırma aracı ve yeni statü sembolleri olan bu dört 'farklılığı' ele alacağız.

5 Optimum Evleri için hazırlanan "Optimum Bir Yaşam" isimli broşürden.

II.B. Farklılık Boyutları

a. 'Fiziksel Farklılık'

Ayrışmanın birinci boyutunu kent merkezine coğrafi uzaklıkla biçimlenen 'fiziksel farklılık' oluşturmaktadır. Dikey güvenlikli konut alanlarını, yani kent merkezindeki rezidansları bir yana koyarsak, güvenlikli konut sitelerinin pek çoğu kent merkezinden en az 20-30 km uzaklıkta bulunmaktadır. Aşağıda ele alacağımız otomobil bağımlılığı sorununu ortaya çıkaran bu 'mesafe', güvenlikli sitelerde çok önemsenen fiziksel izolasyonu mümkün kılan ilk unsurdur. Bazı site sakinleri de kent merkeziyle site arasındaki mesafeyi, bir 'ulaşılamazlık' unsuru olarak değerlendirmektedir:

> [Bahçeşehir'de] şehre yol bağlantılarının rahat olmayışını ben avantaj olarak görüyorum. Çünkü Yeşilköy'de onu yaşardık. Haftasonları biz asla sahile inemezdik çünkü yağmalama şeklinde her yerden Yeşilköy'e gelirlerdi. Yeşilköy'de dolmuş, tren, otobüs her türlü imkân olduğu için haftasonları özellikle her taraftan insanlar gelirdi. Sahili pislik içinde bırakıp yağmalar gibi, çekirge sürüsü gibi geri dönerlerdi. Burada haftasonu dahil insanlar çok rahat gelemediği için ortamımız nispeten nezih kalıyor.[6]

Fiziksel ayrıcalığı mümkün kılan en somut özellik ise elbette ki duvarlardır. Güvenlikli konutlarda oturanlar için yozlaşmış, bozulmuş bir İstanbul'u geride bırakıp, hedefledikleri 'steril ve seçkin' yaşamı gerçekleştirmenin ve daha da önemlisi korumanın yolu içerisi ve dışarısı arasına konulan fiziki bariyerler olmaktadır. Beton, taş veya demir gibi değişik malzemelerden üretilen, hatta bazen yanında su dolu gerçek hendekler bulunan duvarlara, ileri teknoloji kameralar ve site girişi ve içlerinde hareketli veya sabit çok sayıda güvenlik görevlisi eşlik etmektedir. Orman arazileri veya askerî bölgelere komşu olmaları sayesinde edinilen 'doğal bariyerler' de izolasyonu artırıcı bir unsur olmaktadır. Güvenlik amaçlı fiziksel bariyerler kent merkezine karşı sembolik bir ayrıştırma aracı olmasının yanısıra, sitelerin içindeki 'zenginlikleri', dışarıya, özellikle de en yakın komşulara, yani siteleri çevreleyen gecekondulara karşı korumanın da bir yöntemidir. Sitelerin içindeki çevre düzenlemesi, bahçe bakımı ve diğer hizmetlerin en üst kalitede sunulmasına karşılık, civardaki belediyelerin kısıtlı kaynakları dolayısıyla bakımsız kalan dış çevre arasındaki farklılık çarpıcı boyuttadır. Bu iki farklı dünya arasındaki izolasyon, site sakinlerinin içerideki varlıklarını en sıkı şekilde koruma isteğiyle beslenmekte ve site çevresine inşa edilen yüksek duvarlarla korunmaktadır.

Güvenlikli siteleri geliştiren firmalar, konutların değerini artırıcı bir özellik olarak doğal güzelliklere yakın olmasına önem vermektedirler. Boğaz sırtları

6 Bahçeşehir'de yapılan bir görüşmeden (Danış, 2001a).

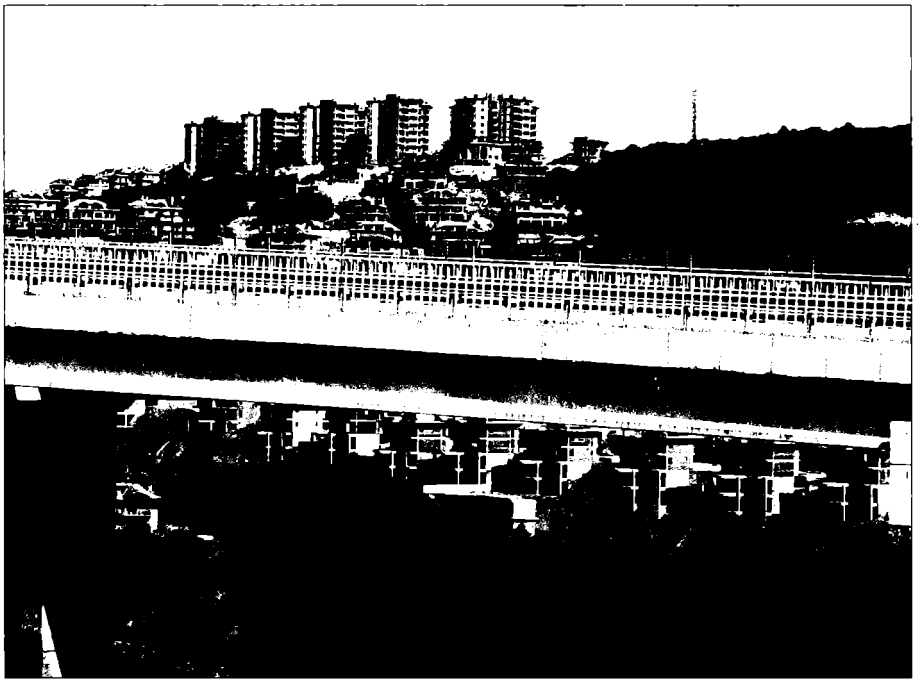

Kavacık, Beykoz'da Haziran 2002'de inşa edilen viyadük altındaki siteler.

veya orman kenarı gibi 'doğayla içiçe' konumlanma tanıtım broşürlerinde sıklıkla dile getirilen artı özellikler arasındadır. Site sakinlerine keyif verecek bir doğal güzellik bulunmadığı zamanlardaysa, Bahçeşehir'de konutların tam ortasında yer alan dev göl gibi, yapay olarak üretilen manzaralar kullanılmaktadır. Bahçeşehir'de yaşayanlardan biri İstanbul'da 'tatil kokan noktaları' araştıran bir gazeteciye gölün hayatındaki önemini şöyle ifade etmektedir: "Bahçeşehir'de yaşıyorum. Şehirden uzaklığıyla, sessizliğiyle ve kendine has düzeniyle kafamı dinlediğimi hissediyorum. Gölün kenarında oturduğumda tatile gitmiş kadar dinleniyorum".[7] Beykoz Konakları sakinlerinden biri de yeni yaşamlarının kent merkezinden farkını açıklarken bu fiziksel farklılığı vurgulamaktadır: "Şehrin kargaşasından bir iki dakika içinde mucizevi bir şekilde yok olup, sincapların koşuşturduğu bir ormana düştüğünüzü hayal edin. İşte orası Beykoz Konakları".[8]

1989'da tamamlanan Boğaz üzerindeki ikinci köprü ve onunla bağlantılı otoyollar Beykoz ve Büyükçekmece gibi kentin dışında kalan alanlarda yeni bir dönemin başlangıcı olmuşlardır. Otoyol ağının gelişmesiyle bağlantılı hızlı ya-

7 *Istanbul Life*, Ağustos 2005.

8 "Istanbullu olmanın zarafeti", *Radikal*, İdeal Ev eki, 31.10.2005.

pılaşma, çeperde bulunan alanları kent merkezine entegre etmeyi sağlamıştır. Beykoz Konakları ve Acarkent sakinlerinin Kavacık'a beş dakikadan kısa bir sürede ulaşılabilmesini mümkün kılan Beykoz ormanları içinden geçen Elmalı otoyolu bu açıdan ilginç bir örnek sunmaktadır. 2000'lerde, konut geliştiriciler için yeni yatırım imkânları sunan otoyol projeleriyle, güvenlikli site inşaatlarının eşzamanlılığı çarpıcı boyutlardadır. Hatta bazı villalar tamamlanmak üzere olan yolda viyadük altlarına inşa edilmişlerdir. Henüz pek üzerinde durulmuyor olmasına rağmen bu yeni yolların gürültü, hava kirliği gibi negatif etkilerini de unutmamak gerekir. Yeni yollar açılması güvenlikli sitelerin çevre koşullarını kötüleştirirken, kalıcılıkları konusunda soru işaretleri uyanmasına neden olmaktadır.

Otomobil bağımlılığı

Güvenlikli sitelerdeki yaşamın en önemli vazgeçilmezlerinden biri otomobillerdir. Otomobil sahipliği fiziksel ayrıcalığın sembolü olan kent merkezinden uzaklığı mümkün kılan basit bir araç olarak görülmenin ötesinde, sahibi için de bir statü sembolü oluşturur. Yukarıda Büyükçekmece örneğinde sunduğumuz gibi, ortaya çıkışları ve çoğalmaları otoyolların gelişimine bağlı olan güvenlikli sitelerde özel otomobil bağımlılığı en üst düzeye çıkmaktadır. Özel otomobille ulaşım, güvenlikli sitelerin reklam broşürlerinde de vurgulanan bir öğedir: Dört çeker cipler veya diğer lüks araçların kullanıldığı reklam fotoğrafları bu lüks sitelerde otomobilsiz bir hayatın mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Hatta evlerin pazarlanmasında açık ve kapalı otopark imkânlarının zenginliği bu sitelerde otomobillere verilen değere işaret etmektedir. Özel siteler ve özel otomobil sahipliği arasındaki ilişkiyi farkeden otomotiv firmalarının emlak pazarlama dergilerinde güvenlikli sitelerin ilanlarının yanına otomobil reklamları koymaları bu bağlantının tesadüfi olmadığını göstermektedir.[9]

Ancak 'rahatsız edici kalabalık'tan uzakta olmayı mümkün kılan fiziki uzaklığın bedeli gün geçtikçe daha da ağırlaşmaktadır. Her gün kent merkezine –işe, okula veya alışverişe– gidenlerin maruz kaldığı trafik sorunu şimdiden ciddi bir sıkıntı haline gelmiştir. Alkent 2000 veya Kemer Country gibi sitelerin reklamlarında gururla ilan edilen kent merkezine 15 dakika uzaklık sloganlarına rağmen, gerçekte sabah ve akşam saatlerinde sadece site çıkışlarında ciddi bir tıkanıklık yaşanmaktadır. Sonuçta, bu siteler için vazgeçilmez olan otomobiller, 'kaçış' nedenlerinden biri olan kent merkezindeki trafik yoğunluğunun buralarda yaşanmasına neden olmaktadır. Güvenlikli sitelerin satışında çok üstünde durulan, fiziksel anlamda 'kentin dışında' olma durumu, site sakinleri ve emlak pazarlamacıları için bir dezavantaja dönüşmekte ve her gün

9 *Adres*, İstanbul, Mart 2000, s. 64-67.

evle iş arasında yaşanan trafik yoğunluğu pek çok site sakininin merkeze yakın semtlere taşınmasına yol açmaktadır. Fiziki uzaklık ve ayrıcalığı mümkün kılan otomobiller ekonomik olarak da giderek daha ağır bedeller ödenmesine neden olmaktadır. Benzin ve bakım masraflarına ek olarak, park edilebilmeleri için tahsis edilen alanın büyüklüğü göz önüne alındığında, ciddi bir mekânsal kayba sebep oldukları söylenebilir.

b. 'Kültürel farklılık'

Geliştirici firmaların ifade ettiği şekliyle güvenlikli sitelerde oturanların 'dünya görüşleri' kentin gerisinde kalanlarla ayrışmalarına neden olmaktadır. Bu kültürel ayrıcalık bu tür sitelerdeki sergi salonu, amfitiyatro gibi kültürel donatıların zenginliği kadar düzenlenen kültür ve sanat etkinlikleriyle de pekiştirilmektedir. İstanbul'daki hemen hemen tüm siteler nüfuslarının büyüklüğü ve sakinlerinin gelir düzeylerine göre yıl boyu çeşitli kültürel etkinlikler düzenlemektedir. Bu etkinlikler arasında en yaygın olanı mevsim dönüşlerinde yapılan şenliklerdir ve bunlar arasında da bir farklılaşma çabası söz konusu olmaktadır: Bahçeşehir'de bahar ve sonbahar şenlikleri sırasında ya da ramazan ayı etkinliklerinde popüler şarkıcılar davet edilirken,[10] Kemer Country veya Beykoz Konakları'ndaki etkinliklerde, caz veya klasik müzik konserlerinin baskın olduğu 'seçkin' bir program hazırlanmaktadır.[11] Site yönetimleri yetişkinler dışında, gençler ve çocuklara yönelik de özel festival takvimleri hazırlamaktadır.

Düzenlenen kültürel etkinliklerinin sayısı ve medyada duyurulması açısından Kemer Country, diğer siteler için başarılı bir model teşkil etmektedir. Şimdiden 'geleneksel' hale gelmiş olan köy meydanındaki bit pazarı gibi 'event'ler, zaman zaman site dışından gelenlere de açık olmasıyla sitenin ününü artırmasına katkıda bulunmaktadır. Ama aslında Kemer Country sakinleri için kültürel yaşamın merkezinde tüm bu etkinliklerden daha önemli olan 'Kemer Golf and Country Club' bulunmaktadır. Üyelik ücreti 30.000 dolar olan ve 2400 üyesi olan KGCC site sakinleri için kültürel ayrışmanın doruk noktasını temsil etmektedir. Kulübü tanıtan broşürlerden birinde de bu vurgulanmaktadır: "*We at the KG&CC have always prided ourselves on offering more than just sports, but a complete social and cultural lifestyle as well*".[12]

Benzer tarzda kulüpler Alkent 2000'de veya Beykoz Konakları'nda da bulun-

10 "Bahçeşehir dolu dizgin", *Son Haberdar*, 18.10.2004.

11 Örneğin, Nisan 2000'de Beykoz Konakları'nda, medyada da haberi çıkan küçük bir caz festivali düzenlenmişti. ATV, 30/4/2000, 19.30 haberleri.

12 [Biz KG&CC'de sadece spor değil, komple bir sosyal ve kültürel yaşam tarzı da sunuyor olmaktan gurur duyuyoruz.] Bu tür broşürlerde sıkça kullanılan İngilizce de aslında kültürel ayrıcalık arayışının göstergelerinden biridir. Bu kulüplere üye olabilmek için ödenmesi gereken astronomik ücret bir ayrıştırma kriteri olarak yeterli görülmemiş olacak ki, bir de yabancı dilde hazırlanan broşürlerle potansiyel üyeler kültürel sermaye seviyelerine göre ayrıştırılmaktadır.

maktadır. Bu kulüplerde düzenlenen kültürel etkinlikler potansiyel müşterilerin ilgisini çekmek, sitenin reklamını yapmak kadar, kent merkezindeki kültürel yaşamdan uzak kalan site sakinlerinin, tatil köyleri veya lüks otellerdekine benzer şekillerde eğlenebilmelerini sağlamak amacını da taşımaktadır. Alkent 2000 sakinlerinden biri bu olanakların ulaşılabilirliğinin sunduğu ayrıcalığı vurgulamaktadır:

> Alkent 2000'de yaşarken hemen yanı başımızda yararlandığımız spor olanakları çok yoğun iş ortamında olan bizler için büyük bir ayrıcalık. Golf oynamak, gölde windsurf yapmak gibi lüks aktiviteleri daha önceleri yalnızca tatil köylerinde bulabilirken, bunu Alkent 2000'de arzu ettiğimiz anda yaşayabiliyoruz. [13]

Çoğunlukla ek bir üyelik, dolayısıyla masraf gerektiren 'sosyal tesislere', site sakinleri pek rağbet etmemektedir. Özellikle en lüks sitelerde daha çok Moldavya veya Filipinler'den gelen dadıların denetimindeki çocukların doldurduğu bu tesisler gene de site yaşamının olmazsa olmazıdır. Hemen hemen tüm sitelerin tanıtım broşürlerinde vurgulanan sportif alanların zenginliği ve çeşitliliği, inşaatların diğer temel özellikleri önüne geçmesi açısından da dikkat çekicidir. En az bir havuz, basket sahaları, tenis kortları ve koşu parkuru olan sitelerden, Kemer Country veya Alkent 2000 gibilerinde uluslarası yarışmalara ev sahipliği yapan golf sahaları, binicilik ve kano kulüpleri de bulunmaktadır. Öte yandan, Acarkent'te bulunan ve 'quality time center' olarak tanıtılan *Coliseum* ufak bir alışveriş merkezi, havuz, tenis ve fitness salonu içeren bir spor merkezi, restoran, kafe, sinema, briç salonu, güzellik merkezi ve kreşiyle başlı başlına bir reklam aracı haline gelmiştir.[14] Ama elbette sunulan hizmetlerin çeşitliliği ve içeriğinin sitelerin büyüklüğü ve hedef kitlesinin gelir düzeyiyle de ilgili olduğu unutulmamalıdır. Neticede, siteler arasında da bir 'ayrışma' söz konusudur ve bir broşürde de belirtildiği gibi "Alkent'te yaşamak her zaman tatilde olmak gibidir".

> Alkent 2000 ailem ve benim için bir yaşam tarzı sunuyor. (...) Eşimle golf oynamak, arkadaşlarımla kulüpte sohbet etmek, sinemaya gitmek, dilediğimiz gibi spor yapmak, kızımla at binmek ve daha birçok aktivite için mesafe katetmemiz gerekmiyor. Zira bütün bu imkânların bize sunulduğu, doğayla başbaşa olduğumuz bir ortamda yaşıyor ve bundan büyük bir keyif alıyoruz. [15]

Kültürel ayrışma konusunda dikkat çekici bir diğer husus, güvenlikli sitelerde çocuklara verilen önemdir. Çocukların güvenliği, mutlulukları ve eğitimleri konusundaki vurgu, güvenlikli site reklamlarında sık sık karşılaşılan

13 www.alkent2000.com.tr, müşterilerimizin görüşleri sayfası.

14 *Hürriyet*, 26.4.2000

15 www.alkent2000.com.tr, müşterilerimizin görüşleri sayfası.

noktalardan biridir. Geliştirici firmalar çoğu zaman reklamlarında doğrudan çocukları ön plana alarak, onların ancak kendi sitelerinde en iyi koşullarda büyüyeceklerini iddia etmektedir: "Hayattaki en büyük yatırımınızı nerede büyütmek isterdiniz?" (Arkeon Evleri) veya "en büyük keyif onların mutluluğu" (Merit Life Göl Konakları) gibi reklam sloganlarında da görüldüğü gibi çocuklar sitelerin tanıtım ve pazarlanmasının merkezinde yer almaktadır. İstanbul'daki güvenlikli sitelerde genellikle 35-45 yaş arası evli ve çocuklu ailelerin yaşadığı göz önüne alındığında (Danış, 2001a; Kurtuluş, 2005a) yatırımcı firmaların reklam stratejilerinde çocukları merkeze koymaları da şaşırtıcı gelmez.[16] Korunaklı sitelerin sakinleri de her fırsatta yeni yaşamlarının çocuklar üzerindeki olumlu etkisinden bahsetmektedir. "Burası çocuk büyütmek için mükemmel bir yer, çocuklar hiç yalnız kalmıyor ve sağlam dostlukların temeli burada atılıyor."[17]

Çocuk merkezli bir yaşamda eğitim kurumları ayrı bir öneme sahiptir. Site sakinlerinin özellikle ana okulu ve ilköğretim yaşlarındaki çocuklarını çok uzağa göndermek istememeleri ve kendi sitelerinin yakınlarında arayışa geçmeleri, özel eğitim kurumlarının giderek şehir dışındaki özel sitelerin civarına taşınmasına yol açmaktadır. Alkent 2000'de örneğin, çocuklar için şimdiden üç özel okul yer almaktadır: 'Alkev' (Alman Liseliler Eğitim ve Kültür Vakfı Özel Ana ve İlköğretim Okulu), 'Kültür 2000' okulu ve özellikle İstanbul'da yaşayan yabancıların çocuklarına yönelik eğitim veren 'Istanbul International Community School'.[18] İlk ve orta eğitim kısmı (Istanbul Secondary Department) Zekeriyaköy'de bulunan 'British International School'un binaları da geniş bir arazi üzerinde yayılmaktadır. Acarkent'te de, bütün broşürler TED Koleji'nin hemen yakında olduğu üzerinde durmaktadır.[19]

'Ne şehrin içinde ne de dışında'

Güvenlikli sitelerde kurulmaya çalışılan yeni yaşam tarzının bir özelliği de site yaşamının 'katlanılmaz bir hâl alan İstanbul'un keşmekeşi'yle mutlak bir karşıtlık içinde sunuluyor olmasıdır. Güvenlikli siteleri geliştiren firmalar ve buraların tanıtımını üstlenen şirketler gibi bu sitelerin sakinleri de İstanbul'u

16 Reklamların merkezinde çocukların olması açısından Soyak Olympiakent'in tam sayfalık gazete ilanlarında sayfanın beşte dördünde havuz içinde üç çocuğun yer aldığı fotoğraf örnek olarak verilebilir (*Hürriyet*, 29.08.2005).

17 "Istanbullu olmanın zarafeti" *Radikal*, İdeal Ev eki, 31.10.2005.

18 www.alkent2000.com.tr

19 Ancak sitelerin tercih edilmesinde önemli bir faktör olan çocukların büyümesiyle yaşanan ciddi sorunlardan da bahsetmek gerekir. Çocukları için güvenlikli siteleri tercih eden aileler, bazı eğitim kurumları sitelere yakın yerlere taşınsa da, zaman içinde lise veya üniversite çağına gelen çocukları için yeni okullarına daha yakın merkezî semtlere geri dönmeyi tercih etmektedirler. Ayrıca sitelerde büyüyen gençler de sık sık buralardaki sosyal yaşamın sığlığından şikâyetçi olmaktadırlar.

tanımlarken 'pislik, yozluk, karmaşa, trafik sıkışıklığı ve hava kirliliği' gibi olumsuzluklara vurgu yapmaktalar. Reklam broşürlerinde sık sık 'kent merkezinin eski güzelliklerini kaybetmiş olması'na karşın, güvenlikli sitelerde bu keşmekeşin uzağında korunaklı alanlar yaratıldığı dile getirilmektedir. Yazları Ömerli Kasaba konutlarında geçiren bir dizi ve tiyatro oyuncusu sitedeki yaşamını anlatırken, site yaşamını kent merkeziyle şöyle karşılaştırmaktadır:

> Bulunduğunuz ortamın size huzur vermesi gerek. Elektriği ve enerjisi iyi olmalı. Mesela, Etiler'e gittiğim zaman asla sıcak bir enerji almam, Levent'teki yaşam çok izole geliyor bana. Herşey var, kalabalık ama herkes yalnız. (...) Çok düzenli bir plan üzerine de kurulmamış.[20]

'Şehre hem uzak, hem de yakın' söyleminde sitelerin periferide yer almasından dolayı kent merkezinin olumsuzluklarından uzakta olurken içeride yaratılan zengin sosyal ve altyapısal donatılar sayesinde kent yaşamının tüm artılarına sahip olunduğu vurgulanmaktadır. Değişik şekillerde sık sık karşımıza çıkan bu söylemi pek çok güvenlikli site reklamında görmek mümkündür:

> "Kısacası Acarkent, hem İstanbul'un içinde, hem de dışında" (Acarkent broşürü)
> "İstanbul'dan uzaklaşmadan, İstanbul'un dışında olmak" (Alkent 2000 broşürü)

Aynı anda, kentin hem içinde hem de dışında olmak kültürel seçkinlik söyleminin inşasında da kendini göstermektedir: Bir yanda ısrarla vurgulanan İstanbulluluk, diğer yanda İstanbul'dan kaçış. Bu çelişkili gibi duran söylemin arkasında kent merkezinin keşmekeşi içinde kaybedilen değerlerin, yeni 'mahallelerde' aranması, yeniden yaratılması yatmaktadır. Böylece güvenlikli site sakinleri 'İstanbullu olmanın zarafeti'nden bahsederken 'kentin dışında ama içinde' olma halini eski kent yaşamı geleneklerinin sitelerde yeniden canlandırılmasıyla açıklamaktadırlar:

> Beykoz konaklarında kaybolmaya yüz tutmuş geleneksel değerleri yeniden canlandıracak benzersiz bir yaşam kültürü amaçlanmış diye düşünüyorum. Beykoz konakları bunların da özlemini çeken bizlere bu yaşamı tercih ettirdi. İstanbul'un hem dışında, hem içinde, yemyeşil doğası, tertemiz havası ve kuş seslerinin armonisi ile huzurlu vazgeçilmez bir mekân olan Beykoz Konakları hep o eski zarif günlerini özlediğimiz İstanbul'un baş döndürücü yaşam kültürünün bir uzantısı.[21]

İstanbul-İstanbul sitesinin durumu bu açıdan çarpıcı bir örnek sunmaktadır: İsmi bile eski toplumsal dokuyla sembolik bir devamlılık içinde İstanbul idealinin yeniden kurulması imgesini özetler şekilde seçilmiştir. İstanbul'un eski ma-

20 *Vatan*, Güzel Evim Eki, 25.8.2005. "Küçük Cennette Sade Bir Ev".
21 "İstanbullu olmanın zarafeti", *Radikal*, İdeal Ev eki, 31.10.2005.

hallelerinde kaybolduğu söylenen yakın ilişkilerin yeniden tesis edilmesi amaçlanırken, İstanbul-İstanbul sitesinin tanıtımında kullanılan ana slogan, 'biz bize' dışa kapalı, hatta dışlayıcı bir toplumsallık yaratma çabasını yansıtmaktadır.

c. 'Toplumsal farklılık'

Güvenlikli sitelerde kurulmaya çalışılan toplumsal ayrıcalık gelir düzeyinden eğitim seviyesine değişik şekillerde kendini göstermektedir. Öncelikle güvenlikli sitelerdeki evlerin satış fiyatları, bu sitelerdeki yüksek evsahipliği oranı da gözönüne alındığında, hedef kitlenin yüksek gelir grubundan olmasını zorunlu kılmaktadır. Kemer Country, Beykoz Konakları ve Alkent 2000 gibi fiyat skalasının en üstünde yer alan sitelerde yeni yapılan villalar 700-800 bin dolarla 1,5 milyon dolar arasında satılmaktadır. Bahçeşehir gibi villaların yanısıra apartman bloklarının da bulunduğu karma sitelerde ise villa fiyatları 250-300 bin dolara kadar düşmektedir. Ancak güvenlikli sitelerde villaların ilan edilen fiyatları ile gerçek satış fiyatları arasında ciddi bir farklılık olduğunu da vurgulamak gerekir. Görüşülen kişilerin hemen hepsi, satın alma esnasında başlangıçta duyurulan fiyatların, kararlı müşterilerin sınırlı sayıda olmasından dolayı, pazarlık süreci sonunda ciddi oranda indirildiğini belirtmişlerdir.

Sosyo-ekonomik ayrışma, hizmetlerdeki özerkliğin bedeli olan yüksek aylık ödemelerde de kendini göstermektedir. Örneğin Alkent 2000'de Mayıs 2005'te orta boy bir villanın site yönetimine her ay ödemesi gereken aidat 830 YTL, gene aynı boy bir villanın kış aylarında aylık ortalama doğalgaz masrafı 600 YTL civarındaydı.[22] Benzer konfor düzeyindeki sitelerde temel hizmetler için ödenen aidatlar, evlerin büyüklüğü ile orantılı olarak 750-1.250 YTL arası değişmektedir. Bu bedel içinde özel güvenlik hizmetlerinin payı azımsanmayacak bir yer kaplarken, çevre düzenleme, çöp ve atıkların toplanması gibi hizmetler de kapsanmaktadır.

Güvenlikli sitelerde yaşamak için gerekli olan yüksek gelir düzeyi gibi yaş grupları açısından da bir türdeşlik olduğunu söylemek mümkündür. Bahçeşehir'de yaptığımız araştırmada, sakinlerin çoğunun 35-50 arasında, orta yaş grubu olarak adlandırabileceğimiz grupta olduğunu gözlemledik. Benzer yaş aralıkları diğer sitelerde de çoğunluğu oluşturmaktadır. 35 yaşın yaygın alt sınır olmasında, aile kurma süreçleri ve bu derece pahalı bir konut alanında yaşamanın masraflarını karşılayabilmek için gerekli ekonomik birikimin ancak belli bir yaştan sonra sağlanabilmesi etkili olmaktadır. Ayrıca, daha önce belirttiğimiz gibi bu sitelerde çoğunlukla evli ve çocuklu aileler oturmaktadır. Ancak gelir düzeyi, yaş grubu ve medeni durum açısından gözlemlenen bu homojenliğin, doğum yeri ve eğitim düzeyi açısından geçerli olduğunu söylemek zor-

22 Alkent 2000, II. faz yöneticisiyle yüzyüze görüşme, 3.5.2005.

dur (Danış, 2001b). Örneğin Bahçeşehir sakinleri arasında nüfusun %58,8'i İstanbul dışı doğumludur (Kurtuluş, 2005a: 101). Daha az sayıda konutun bulunduğu sitelerde bu oranın daha düşük olabileceğini düşünsek de, gene de İstanbul doğumluların ezici bir çoğunluk oluşturduğunu söyleyemeyiz.

Eğitim seviyesi açısından bu sitelerde İstanbul geneline göre daha yüksek bir ortalama çıkmasına rağmen, bu konuda da bir türdeşlik olduğunu söylemek zordur. Güvenlikli site yönetimleri, sakinlerinin eğitim ve kültür düzeyi açısından kentin geri kalanına kıyasla çok daha yüksek bir konumda olduğunu belirtseler de, site sakinleri arasında eğitim seviyesinin çok önemli bir ayrıştırıcı olduğunu görüyoruz. Yurtdışında ya da Türkiye'deki prestijli eğitim kurumlarında okumuş grup, yaşam tarzı, tüketim kalıpları ve konut alanından memnuniyet gibi konularda, kendilerinin sitelerinin diğer sakinlerinden 'farklı' olduklarını ısrarla vurgulamaktadır. Bahçeşehir'de görüştüğümüz kişilerden birinin 'komşularını' değerlendirme şekli, site içindekilerle-dışarıdakiler kadar, site içinde de önemli bir ayrışma olduğunu göstermektedir. Görülen o ki, bu ayrışmada eğitim, Bourdieu'nün (1986) bahsettiği kültürel sermaye açısından, ayrıcalıklı bir yere sahiptir:

> Küçümsemek için değil, ortama uysalar, ortama da uymuyorlar. Benim onlarla bariz bir sorunum yok, onlarla birebir ilişki içinde değilim. Bir kere ev gezmelerinden hoşlanmadığım için onlarla fazla muhatap olmuyorum. Ev hanımıyım, ama yan faaliyetlerim var. Çevreyi çok fazla rahatsız ediyorlar. Çocukları çok fazla gürültü yapıyorlar. (...) Bu çocuklarda saygı yok. (...) Basitler, gösteriş, abuk subuk bir tarz. Hayatta düşünemeyeceğim, tahmin etmediğim insanlarla birarada yaşıyorum. Buradakiler ilkokul falan mezunu. Ama baksanız demezsiniz. Davranışları, konuşmaları. Beyler de öyle. Benim beyim Ankara Koleji mezunu, annem de. Bir iki kere görüştük, ayaklarını altına falan alıyorlar. Facia, rezalet, kötü. Paranın getirdiği saygısızlık, görgüsüzlük.[23]

Güvenlikli site sakinleri arasındaki iç ayrışmanın bir diğer boyutu da meslek dağılımında gözlemleniyor. Bir yanda, ekonominin küreselleşmesi ve hizmet sektörünün önem kazanmasıyla büyük firmalarda üst düzey görevlerde, yüksek ücret karşılığı çalışan yüksek eğitimli bir kesim, diğer yanda ticaret ve sanayi erbabı, büyük çoğunluğu tekstil sektöründe çalışan işadamları bulunuyor. Özellikle hem villa tipi hem de çok katlı apartman blokları içeren sitelerde gözlemlenen bu toplumsal ayrışma, bir statü mücadelesine dönüşürken görece daha düşük gelir seviyesine sahip olan yönetici grup, diğer bir deyişle 'yeni orta sınıf', işadamları grubuna karşı kendi kimliğini ve toplumsal konumunu koruyabilmek için statü ve yaşam tarzı farklılıklarına vurgu yaparak, diğerlerinden kültürel üstünlüklerini kanıtlama çabasına giriyor. Orta gelirli aileler, özel-

23 Danış (2001a) kapsamında yapılan görüşmelerden.

likle deprem sonrası buraya taşınan daha zengin ailelerden kendilerini ayrıştırarak, kendi kültürel kimliklerini ve toplumsal konumlarını koruyabilme stratejileri geliştirme gayretine giriyorlar:

> (Bahçeşehir'de yaşamaktan) memnun değilim. Burayı nezihliği açısından tercih etmiştik. Taşındığımızda ilk 7-8 ay çok iyiydi. (...) Fakat sonra facia. İnsan kalitesi çok düştü. İnsanları kategorize etmek istemiyorum ama biz de birtakım bedeller ödeyerek ev aldık. Ama sonra bir bakıyorsunuz, bir gecede zengin olmuş herkes buradan bir daire almış, gelmiş. Çok kötü. (...)

Kısacası, 'dışarı'ya kıyasla toplumsal ve kültürel anlamda homojen olduğu iddia edilen sitelerin kendi içlerinde de ciddi bir ayrışma yaşanmaktadır. Gruplar arasındaki mücadelenin silahları da, eğitim seviyesi, yaşam tarzı ve beğenilerin inceliği gibi sosyo-kültürel araçlar olmaktadır.

Alkent 2000 tanıtım broşürü.

d. 'Hizmetler ve altyapıdaki farklılık'

'Özel' siteleri diğer konut türlerinden ayıran en büyük özelliklerden biri güvenlik, çöp, yeşil alanların bakımı, teknik destek ve sosyal tesisler gibi hizmetlerin özel şirketler aracılığıyla sunuluyor olmasıdır. Güvenli, konforlu ve yarı-

özerk bir hayat garantisi vaad eden hizmetlerdeki kalite seviyesi ve çeşitlilik sitelerdeki konut sayısına ve toplanan aidatın yüksekliğine göre değişmektedir. '24 saat komple hizmet' sloganıyla, hemen her tür ihtiyacın özel olarak karşılanacağını vaad eden ve dışarıya ihtiyaç duymadan kendi kendine yeterli olma iddiası taşıyan özel sitelerde yaşayanlar, böylece işlevsel açıdan da kendilerini 'dışarıdaki'lerden ayrıştırabilmektedirler.[24] Belli bir boyutun üstündeki sitelerde, kendilerine ait özel elektrik jeneratörleri, dev su depoları, teknik servis ve ambulans hizmetleri bulunduğu gibi, bazı sitelerde atık suların arıtılması da site içinde yapılmaktadır. Güvenlikli site sakinleri otomobilleri ve çocuklarını okullara taşıyan özel servisler sayesinde toplu taşıma araçlarına da ihtiyaç duymamaktadır.[25]

Tüm bu donanım ve hizmetlerin özel şirketler tarafından sunuluyor olması, yönetici şirketlerin sahip oldukları bütçelerin boyutlarına da yansımaktadır. Örneğin, Alkent 2000 evlerinin 293 villadan oluşan ikinci kısmındaki site yönetiminin yıllık bütçesi 2 milyon 800 bin YTL, yani yaklaşık 1 milyon 700 bin avrodur.[26] Site içi altyapı ve hizmetlerde karar ve uygulama mekanizması özel şirket denetiminde gerçekleşmektedir. Site sakinlerini temsil eden bir icra kurulu başkanı ve hizmetlerin yerine getirilmesi için yürütmeyi üstlenen 'dışarıdan' ücretli olarak istihdam edilen yöneticilerden müteşekkil özel site yönetim modeli, çoğu zaman dahil oldukları belediyelerin kuralları dışında hareket edebilmektedir. Bu idari ayrışma, güvenlikli sitelerin kentten kopuşunun ulaştığı son noktaya işaret etmektedir: Böylece site yönetimleri kendi koydukları kurallar çerçevesinde dışarıdan izole bir şekilde site içi denetimi ve gerekli hizmetlerin teminini sağlamaktadır.

Hem yüzyüze görüşmelerde, hem de basına yansıyan haberlerde görüldüğü üzere site sakinleri arası tartışma ve kavgalarda belediye kadar bölgedeki yetkili güvenlik güçleri de site içindeki yaşama pek müdahale edememektedir.[27] Güvenlikli sitelerde en yaygın tartışma konusu tapu teslimi sırasında imzalanan 'yönetim planı'yla ilgili sorunlar olmaktadır. Site mimarisinin uyumunu korumak ve site içinde olası plansız girişimleri engellemek amacıyla imzalatılan bu belgeye göre mülk sahiplerinin satın aldıkları binaların rengini bile değiştirme hakları bulunmamaktadır. Ancak binalarına plana aykırı olarak, yeni bir oda ya da bazen uç örneklerde görüldüğü gibi hizmetliler için ek bir bina gibi kaçak eklemeler yapmak isteyenlerle bu durumu kabul etmeyenler arasında tartışma-

24 "Acarkent şehir içinde şehir yarattı", *Vatan*, *34*, 26.8.2004.

25 Gerçi bu durum, bu sitelerde yaşayan ve arabası ya da ehliyeti olmayan evkadınları ya da bu sitelerde çalışanlar için sorun yaratsa da, bu eksiklik site yönetimleri için öncelikli bir sorun teşkil etmemektedir.

26 Site yöneticisiyle yüzyüze görüşme, 3.5.2005.

27 Tarabya'daki Sedadkent sitesinde bulunan villasının önündeki ağaçların 'estetikten yoksun bir şekilde budandığı' gerekçesiyle site yönetimine dava açan modacı Cengiz Abazoğlu ile ilgili haber için bkz. "Sosyete sitesinde ağaç kavgası", *Vatan*, 4.8.2005.

lar yaşanmaktadır. Bu tür olaylar arasında en çarpıcı olanlarından biri Alkent 2000'de oturan bir kişinin site içindeki özel yönetmeliğe aykırı olarak yapılan kaçak eklemelerle ilgili yaptığı şikâyetler sonucu yaşananlar oldu.[28] Ağustos 2003'te site sakininin komşularını şikâyeti sonucunda gelen Jandarma Çevre Koruma Timleri, site içinde 180 villada kaçak ek yapıldığını ortaya çıkardı. Ancak hem Büyükçekmece Belediyesi, hem de İSKİ yetkilileri birkaç ufak kaçak eklentiyi yıkmak dışında ciddi bir şey yapmadılar. Mayıs 2005'te görüştüğümüz site yöneticileri benzer sorunların devam ettiğini, ancak site sakinlerinin jandarma ya da belediye yetkilileri ile görüşerek 'kendi özel yöntemleriyle' imar izni sorununu çözdüklerini dile getirdi. 'Yönetim planı' konusunda pratikte hiçbir yaptırımları olmadığı için, başlangıçta imzalanan anlaşmayı bozarak plana aykırı davrananları uyarmak dışında bir şey yapamadıklarını da ifade ettiler.

Diğer yandan, özel sitelere göre çok daha fazla sayıda konuta hizmet götürmekle yükümlü belde belediyelerinde de hızlı bir şirketleşme ve hizmetlerin özelleştirilmesi süreci yaşanmaktadır. Bu duruma en iyi örneklerden biri de Bahçeşehir Belediyesi'dir. Özel bir şirket tarafından geliştirilen Bahçeşehir Yönetişim Modeline göre yönetilen Bahçeşehir Belediyesi ISO 9001 belgesi de almıştır. BAYÖN-M isimli bu yönetim modelini geliştirenlere göre "belediyeler artık bir özel şirket gibi çalışıp kâr amacı gütmeksizin 'vatandaş memnuniyeti'ni amaç edinmelidirler". Bu süreçte ihtiyaç duyulan kaynakları yaratmak için de "özel şirketlerdeki gibi sponsorluk anlaşmaları ve barter sistemine alışmak zorunda[dırlar]".[29]

Güvenlikli sitelerde sunulan hizmetler açısından temel prensip, sakinlerin site dışına çıkmak zorunda kalmadan bütün ihtiyaçlarını karşılayabilmesidir. Alkent 2000'de örneğin her 'mahalle'de kendilerine ait bir alışveriş merkezi ve bir 'recreational center' bulunmaktadır. Bu merkezlerde en başta Migros veya Makro gibi süpermarket zincirlerinin site büyüklüğü ile orantılı bir şubesi, güzellik salonları ve birkaç küçük butik ile kırtasiye-oyuncakçı türü, çocuklara ve kadınlara yönelik dükkânlar bulunmaktadır. Çok az sayıda konutun olduğu, dolayısıyla bu tür alışveriş merkezlerinin bulunmadığı yerlerde ise telefonla sipariş ve eve teslim sistemi çok yaygınlaşmıştır.

III. Güvenlik arayışı: Daha fazla, hep daha fazla!

Güvenlikli siteler tanımları gereği giriş çıkışları denetlenen, dışarıya kapalı yerleşim birimleridir. Ancak güvenlik önlemlerinin her sitede aynı düzeyde olduğu söylenemez: En uç örneklerde kapılarında 7/24 bekçilerin beklediği, duvar-

28 "Villa seferberliği", *Evrensel*, 10.09.2003 ve "Bir Kadının Onur Mücadelesi", *Kadınca Manşet*, 2004-01-14 http://www.kadincamanset.com/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=112

29 "Şirket gibi çalışan belediye", *Hürriyet* gazetesi eki www.yenibir.com, 4.3.2004.

Bahçeşehir'e atlı devriye

TÜRKİYE'nin Avrupa Birliği odullu tek yerel yönetimi olan İstanbul'daki Bahçeşehir Belediyesi, beldede güvenliği pekiştirmek amacıyla atlı devriye ekipleri kurdu. Sınırları içerisinde bulunan Doğa Parkı ve yeşil alanlarla semtlerde asayişi kontrol etmek üzere hizmet veren iki atlı güvenlik görevlisi, her gün sabah saat 10'dan 20'ye kadar beldede tur atıyor. Atlı devriyelerin yanı sıra güvenlik zincirine bisikletli ve köpekli koruma ekiplerini de katan Bahçeşehir Belediye Başkanı Kemal Aydın, hedeflerinin, "daha güvenli Bahçeşehir" olduğunu söyledi. Başkan Aydın, "Çağdaş kent ve çağdaş kentliler bunu hak ediyor" dedi.

Bahçeşehir'de atlı devriye.

lar boyunca ve site içinde stratejik noktalara ileri teknoloji kameraların yerleştirildiği, site içinde hareketli güvenlik elemanlarının dolaştığı ve içeride birini ziyaret etmek istediğinizde o kişiden onay alınmadıkça içeri bırakılmadığınız siteler yer almaktadır. Diğer uçta ise, daha gevşek olsa da, gene de kapılarında bekçilerin nöbet tuttuğu ve çevresinin tellerle çevrildiği büyük ölçekli konut alanları bulunmaktadır.

İstanbul'da suç oranlarının diğer dünya metropollerine kıyasla düşük olmasına rağmen, kent yaşamının tekinsizliği, güvenlikli siteleri geliştiren ve pazarlayan firmaların sıkça kullandığı bir söylem olagelmiştir. Baycan ve Gülümser'in de belirttiği gibi, site çevrelerine inşa edilen duvarlar, güvenlikli sitelere duyulan ihtiyaç veya talepten bağımsız olarak, geliştirici firmaların emlak değerlerini artırmak ve mevcut rayici korumak için kullandıkları birincil pazarlama stratejisidir (2004b). Blakely ve Synder (1997) de, Amerika örneğinden yola çıkarak konut çevresini kapatmanın iki temel amaca yönelik gerçekleştiğini söylemektedir: Zenginliği ve mülk değerini korumak. Özellikle son kapkaç olaylarının da artışıyla iyice pompalanan korku söylemi bu tür konut alanlarına olan ilginin sıcak tutulmasını sağlamaktadır. Bu yoğun suç söylemine rağmen, güvenlikli siteler gerçek bir korunaklılık arayışından çok bir statü arayışını yansıtmaktadır. Zaten güvenlik konusundaki önlemler de, birkaç gerçekten iyi korunan istisna dışında, site sakinleri için hiçbir zaman tam anlamıyla tatmin edici olmamaktadır. Alınan tüm önlemlere rağmen bu tür sitelerde hırsızlık vakaları artarak sürmektedir.

Güvenlik konusunda süregelen tatminsizlik halinin en iyi örneklerinden biri Bahçeşehir'de yaşanmaktadır. Belediyenin tüm girişimlerine rağmen, güvenliğin yetersizliğinden yakınan bazı villa sahipleri aralarında anlaşarak özel güvenlik firmalarıyla sözleşme imzalamışlardır. Güvenlik arayışıyla kent merkezinden ayrılan ve korunaklı sitelere sığınan bu kesimler için, mevcut güvenlik yeterli gelmemekte, ayrışma süreci katmerlenerek devam etmektedir.

Güvenlik hizmetlerinin özelleştirilmesi devlet ve belediye tarafından da desteklenmektedir. İstanbul Valisi Muammer Güler'in "özel güvenlikten daha yoğun yararlanılması gerektiği" yönündeki tavsiyesi, yeni konut projeleri geliştiren firmalarca hararetle benimsenmektedir. İstanbul Valisi "hırsızlığı sadece polisiye tedbirlerle önleyemeyiz. Her binanın başına polis dikemeyiz, özel güvenlik önlemleri de alınmalı. Site yöneticileri özel güvenlik teşkilatı kurabilirler" demektedir.[30] Ancak, devlet yetkililerinin de desteklediği özel güvenlik hizmetlerinin yaygınlaşmasının getireceği riskler göz ardı edilmektedir. Arda İbikoğlu (2003) suçun tanımlanmasında ve kimin suçlu sayılacağının belirlenmesinde kamu yerine özel mülkiyetin söz sahibi olmasının toplumsal parçalanmaya neden olabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca, özel güvenlik hizmetleri

30 *Radikal*, 9.2.2005.

üzerinde kamu kontrolünün kalkması, güvenlik kurallarının mülk sahipleri tarafından belirlenmesine ve dolayısıyla tarafsızlık ilkesinin zarar görmesine neden olabilecektir. Özel güvenlik arayışının bir statü göstergesi değil gerçek bir ihtiyaç olduğu Sao Paolo (Caldeira, 1999) veya iç savaş sırasında Beyrut'taki (Glasze ve Alkhayyal, 2002) güvenlikli siteleri düşündüğümüzde, İstanbul Valisinin ve site yöneticilerinin hayal ettiği yönde bir sürecin kentte yol açacağı deformasyon endişe uyandırmaktadır.

Güvenlik arayışının bir diğer boyutu da, 1999'daki depremlerden beri konut alma kriterleri arasında önem kazanan zemin sağlamlığı meselesidir. Deprem riskine karşı güvenli olmasıyla ünlenen Beykoz'da, geliştirici firmalar bu özelliği tanıtım söylemlerine eklemekte gecikmemişlerdir. Örneğin Acarkent'te bütün potansiyel müşterilere, showroom'a gittiklerinde örnek villayı tanıtan lüks broşürlerin hemen yanında, İstanbul Üniversitesi'nden bir grup uzmanın imzaladığı ve Acarkent'in İstanbul'un en güvenli zemini olduğunu ilan eden bilimsel raporu sunulmaktadır. Kısacası, ciddi bir deprem riskiyle karşı karşıya olan İstanbul'da zemini sağlam arazilerde depreme hassas olarak inşa edilmiş binalarda oturmak, güvenlik kaygısının giderilmesine bireysel çözüm sunmaktadır.

Sonuç

Yazının en başında kullandığımız alıntıya geri dönecek olursak, İstanbul'da son on beş senede yaygınlaşan güvenlikli konut alanlarının hemen hepsinin, değişik ifade şekilleri içinde de olsa, müşterilerine bu sitelerde sahip olacakları her tür imkânın ve keyfin 'müstakil' olacağını vaat etme açısından benzeştiklerini söyleyebiliriz. 1980'lerde başlayan ekonomik liberalizasyonla yaşanan ahlâki dağılma, ardından 1999 Depremi ve 2001'de yaşanan sarsıcı ekonomik kriz, toplumda filizlenmeye başlayan bireysel kurtuluş ve refah fikrinin güçlenmesine yol açmıştır. Böylece, özellikle üst gelir grupları arasında kendine yeterli, içe kapalı yaşam alanları imgesi daha da yaygınlık kazanmıştır. En lüks kapalı sitelerin potansiyel müşteri kitlesinin kaçınılmaz olarak sınırlı sayıda olduğu kentlerde, geliştirici firmalar faaliyetlerini sürdürebilmek için bu yeni ev idealini daha düşük gelir gruplarına da pazarlamaya başlamıştır. Böylece, Kemerburgaz, Büyükçekmece ve Beykoz'da en lüks özel sitelerin hemen yanıbaşında daha düşük kaliteli, düşük fiyatlı siteler yükselmeye başlamıştır. Elbette bu imgenin bu derece 'başarılı' olmasında yerel yönetimlerde yaşanan değişikliklerle konut üretim sürecindeki geliştirici firmaların payı da etkili olmaktadır. Sonuçta bugün kapalı ve güvenlikli site tahayyülü alt sınıflarca da benimsenmekte ve konut kooperatifleri veya toplu konut projelerinde de bir kapanma eğilimi gözlenmektedir.

Kentin yeni üst sınıflarının yaşam kalitesini artırma ve bir prestij sembolü olarak benimsedikleri güvenlikli siteler, zenginlik ve toplumsal statü ilişkisi açı-

sından ilginç bir tablo sergilemektedir. Lüks siteler, 1980'lerden beri yaşanan toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin kent mekânına yansıyan yüzünü temsil etmektedir. Ancak yeni zenginlerin alt sınıflardan ve hatta köklü zenginlerden 'farklılaşma' çabası olarak fiziksel uzaklaşmayı tercih etmesi, zenginliğin temsilinde bir görme-gösterme ikilemi yaratmaktadır. Yoksulluğun 'görünmezleşmesiyle' eşzamanlı olarak, zenginlik de kendini 'yabancı' gözlere göstermek istememektedir. Kapalı kapılar ve yüksek duvarlar arkasında, kısıtlı sayıda seçkin insanın önünde yaşanan ve sergilenen bir zenginlik, dışarıya ancak yazılı ve görsel medya aracılığıyla yansıtılmaktadır. Böylece, hergün önünden geçilen sitenin duvarları arkasındaki zenginlerin yaşam tarzları ancak, tv dizileri, gazete haberleri veya özel emlak ve konut ekleri aracılığıyla görünürleşmektedir.[31]

Son olarak, İstanbul'daki güvenlikli sitelerin kent bütünüyle kurduğu ilişki açısından, bu sitelerden, kelimenin çift anlamını da göz önüne alarak, 'çılgınlık' olarak bahsedebiliriz: Bir yandan şık, tüketimci, seçkinci ve Amerikancı küresel kültüre eklemlenme aracı olarak moda haline gelmesi anlamında, öte yandan kent bütünü için gelecekte ciddi sorunlar yaratma riski taşıyan bir yerleşim şekli olarak. Sonuçta güvenlikli siteler belki de geri dönüşü olmayan bir toplumsal-mekânsal parçalanmanın, kentteki yarılmanın en çarpıcı tezahürlerinden birini sunuyor bize. Dünyadaki diğer megapollerde gözlenen bu gelişim, güvenlikli sitelerde yaşamayı tercih eden üst sınıfların 'parçalara ayrılarak bütünleşme' fikriyle besleniyor. Ancak görülen o ki, türdeşlik ve statü arayışıyla sitelere kaçanlar kısa bir süre sonra yeni farklılaşma yolları arıyorlar ve bir sonraki aşamada, ya daha da iyi korunan sitelere ya da site içinde kendi güvenliklerini artırıcı ek önlemlere başvuruyorlar.

Ne olduğu hiçbir zaman tam olarak ifade edilmeyen, gizemli tehditlere karşı kaçınılmaz bir gereklilik olarak sunulan güvenlikli siteler söylemi üst sınıfları hedeflerken, ne ilginçtir ki, kentsel toplumsal bağ kurma kapasitesi giderek azalan yerel yönetimlerin de desteğini almakta. İstanbul kentsel topoğrafyasının yayılmasının önemli unsurlarından biri olan siteler, bu yüzden merkezdeki semtlerin kentli seçkinler ve zenginler için, fiziki ve sembolik anlamda, değer yitirmesiyle beraber ele alınmalıdır. Son yıllarda kent merkezine dönmeye başlayan öncü seçkinlerin de çoğunlukla, güvenlikli sitelerin dikey şekli olan çok katlı rezidansları tercih etmesi bu açıdan çarpıcıdır.

Güvenlikli siteleri tasarlayan ve inşa edenler, bir olumsuzluklar yumağı olarak sundukları kent merkezinin uzağında, ellerindeki birkaç basmakalıp reçeteye göre 'kenti' ve 'kentliliği' yeniden kurduklarını iddia ediyorlar. Hiçbir risk, tarih veya yara bere taşımayan, bu 'cennetvari' kent imgelerinin yaygınlaşması, zenginlerin paylaşılan bir toplumsallık olarak kent fikrinden ne anladığı konusunda ciddi soru işaretleri sormamızı gerektiriyor. Aslında çevre, toplumsal

31 Araştırmacılar için de, lüks sitelere giriş izni alabilmek gitgide zorlaşmaktadır.

ilişkiler ve fiziksel altyapı anlamında çok pahalıya mal olan bu deneyim bir şeylerin yanlış ilerlediğini düşündürüyor. Kentin tarihini ve dokusunu yok sayan, kentteki 'öteki'yi görmek istemeyen bu hareket, üst sınıfların 'ayrıcalıklı ve seçkin' kimliklerini duvarlar arkasında tesis etme çabasıyla besleniyor. Ve ne yazık ki kentte karşılıklı etkileşimi ve iletişimi mümkün kılacak kamusal alanlar yaratma idealinin çöküşüne işaret ediyor.

KAYNAKÇA

Ayata, S. (1988) "Kentsel Orta Sınıf Ailelerde Statü Yarışması ve Salon Kullanımı", *Toplum ve Bilim*, no. 42, s. 5-25.

Ayata, S. (2002) "The Middle Class and the Joys of Suburbia", *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey* içinde, (der.) Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber, IB Tauris, Londra.

Bali, R. N. (1999) "Çılgın kalabalıktan uzakta...", *Birikim*, Temmuz, no. 123, s. 35-46.

Bali, R.N. (2002) *Tarz-ı Hayattan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekânlar, Yeni Yaşamlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bartu, A. (2002) "Dışlayıcı Bir Kavram Olarak 'Mahalle'", *İstanbul*, no. 40, s. 84-86.

Bartu, A. (2001) "Kentsel Ayr(ış)ım: İstanbul'daki Yeni Yerleşimler ve Kemer Country Örneği", *21.Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan* içinde, (der.) Firdevs Gümüşoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Baycan-Levent, T. ve A. Gülümser (2004a) "Production and Marketing of Gated Communities in Istanbul", 44th European Congress of the European Regional Science Association toplantısında sunulan tebliğ, Portekiz, 25-29 Ağustos 2004.

Baycan-Levent, T. ve A. Gülümser (2004b) "İstanbul'un Değişen Yüzü: Korumalı Yerleşmeler", 28. Dünya Şehircilik Günü, Değişen-Dönüşen Kent ve Bölge Konferansında sunulan tebliğ, ODTÜ, 8-10 Kasım 2004.

Blakely, E.J. ve M.G. Snyder (1997) *Fortress America: Gated Communities in the United States*, Cambridge, Mass., Brookings Institution Press, Washington D.C.

Bocock, R. (1997) *Tüketim*, Dost Yayınevi, Ankara.

Bourdieu, P. (1986) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge & Kegan Paul.

Caldeira, T. (1999) "Duvarlar İnşa Etmek", *Birikim*, no. 123, s. 87-96.

Çekiç, T.İ. ve F. Gezici (2004) "İstanbul Metropoliten Kent Çeperindeki Yeni Kullanıcılar: Lüks Konut Alanları", *Kent Gündemi* içinde, TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, no. 6, s. 99-106.

Çekiç, T.İ. ve F. Gezici (2003) "Lüks Konut Alanları İstanbul'da Çeperleri Seçti", *Mimar-İst*, 2003/4, s. 114-117.

Danış, D. (2001a) *Suburbanization and a Suburban Community in Turkey: The Case of Bahçeşehir*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sosyoloji Bölümü, ODTÜ.

Danış, D. (2001b) "İstanbul'da Uydu Yerleşmelerin Yaygınlaşması: Bahçeşehir Örneği", *21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan* içinde, (der.) Firdevs Gümüşoğlu, Bağlam, İstanbul, s. 151-160.

Danış, D. ve E. Kayaalp (2005) "Bir Bağlamlandırma Denemesi: Elmadağ'da Göçmenlik Deneyimleri", *İstanbul'da Kentsel Ayrışma: Mekânsal Dönüşümde Farklı Boyutlar* içinde, (der.) H. Kurtuluş, Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 267-305.

Davis, M. (1990) *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*, Verso, Londra ve N.Y.

Denis, E. (1998) "*La* Nahda 'umraniya *figure de la libéralisation. La déclinaison locale, au Caire, d'un nouveau mode d'habiter des élites métropolitaines*", yayınlanmamış metin, CEDEJ.

Glasze, G. ve A. Alkhayyal (2002) "Gated Housing Estates in the Arab World: Case Studies in Lebanon and Riyadh, Saudi Arabia", *Environment and Planning B*, no. 29 (3), s. 321-336.

Görgülü, Z. (2003) "Villalı Yerleşmeler Üzerine: Mekânsal Ayrışma Bağlamında Birkaç Söz", *Arredamento Mimarlık*, no. 7-8, s. 74-75.

Gülümser, A. (2005) *A New Trend in Urbanization: Gated Communities in Istanbul*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İTÜ.

İbikoğlu, A. (2003) "Kapalı Banliyöler ve Suça Bakış", *Arredamento Mimarlık*, no. 7-8, s. 68-69.

Kastoryano, R. (1991) "Passage par Galata: Mobilité Sociale des Juifs d'Istanbul", *Galata & Jeunes Turcs* içinde, Edhem Eldem (der.) Varia Turcica-XIII. ISIS, s. 171-181.

Keyder, Ç. ve Öncü, A. (1993) *Istanbul and the Concept of World Cities*, Friedrich Ebert Foundation Publications.

Kıray, M. (1998) "Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar", *Kentleşme Yazıları*, Bağlam, İstanbul.

Kurtuluş, H. (2005a) "Bir 'Ütopya' Olarak Bahçeşehir", *İstanbul'da Kentsel Ayrışma: Mekânsal Dönüşümde Farklı Boyutlar* içinde (der.) H. Kurtuluş, Bağlam, İstanbul, s. 77-126.

Kurtuluş, H. (2005b) "İstanbul'da Kapalı Yerleşmeler: Beykoz Konakları Örneği", *İstanbul'da Kentsel Ayrışma: Mekânsal Dönüşümde Farklı Boyutlar* içinde (der.) H. Kurtuluş, Bağlam, İstanbul, s. 161-186.

Low, S. (2003) *Behind the Gates: Life, Security and the Pursuit of Happiness in Fortress America*, Routledge, NY ve Londra.

Mağgönül, Z (2005) *Teşvikiye-Nişantaşı: 'Seçkin' Semtin 'Seçkin' Sakinleri*, Kitabevi, İstanbul.

Öncü, A. (1997) "The Myth of the 'Ideal Home' Travels Across Cultural Borders to Istanbul", *Space, Culture and Power: New Identities in a Globalising Cities* içinde (der.) A. Öncü ve P. Weyland, Zed Books, Londra.

Pérouse, J.-F. (2002) "Istanbul cernée par les cités privées", *Urbanisme*, no. 324, s. 26-31.

Pérouse, J.-F. (2003) "La sournoise émergence des cités dites sécurisées en Turquie: Le cas de l'arrondissement de Beykoz (Istanbul)", *Geographica Helvetica*, no. 58 2003/ 4.

Pérouse, J.-F. (2004) "Les 'cités sécurisées' des territoires périphériques de l'arrondissement d'Eyüp (Istanbul) ou les mirages de la distinction" *L'information Géographique*, v. 68, Armand Colin: Paris, s. 139-154.

Turner, B.S. (2001) *Statü*, Ütopya Yayınları, Ankara.

Teşvikiye-Nişantaşılıların "serveti"

*Zeynep Mağgönül**

"Benim yalnızca bir Nişantası kültürüm yok,
bir Pera kültürüm var, Ada kültürüm var.
Ben bir sentezim.
Ben aslında Constantinopolisliyim.
İstanbul bile sonradan olmuştur."

(Gündüz, yaş 56, erkek)

"Zenginlik" doğrudan ekonomik güç olarak ifade edilerek maddi kudrette karşılığını bulur. Servet sahibi olmak, zenginliğin temel göstergesi olarak kabul edilir. Bu durum, ekonomik konular söz konusu olduğunda geçerli ise de türlü çeşit "zenginlik" biçimlerinin de varlığı göz ardı edilmemelidir. Başka bir deyişle, "zenginlik" durumunun hangi ölçütlerle tanımlandığı farklılık gösterir.

İşte Nişantaşı-Teşvikiye semt sakinlerinden biri olan Gündüz Bey'e[1] göre asıl servet, sahip olduğu "sentez kültür"dür.

Sermaye kavramıyla birebir ilişkili olan zenginlik olgusu üzerine düşünmek için, öncelikle farklı sermaye biçimlerini irdelemek yerinde olacaktır. Bu sebeple, sermaye kavramını eserlerinde enine boyuna ele alan Bourdieu'den yararlanmak faydalı bir yöntemdir. Zenginlik konusunun hangi ölçütlere göre değerlendirilebileceğine ya da değerlendirildiğine, Bourdieu'nün bu temel kavramları ile bakılabilir.

Bourdieu dört temel sermaye türü belirlemiştir: ekonomik, sosyal, kültürel ve sembolik. Bu dört çeşit sermayeyi kısaca şöyle tanımlamaktadır:

1. Ekonomik sermaye: nakit para gibi maddi, reel ekonomik kaynaklar.
2. Sosyal sermaye: sosyal alanda sahip olunan ilişkiler, grup üyelikleri, sosyal konum.
3. Kültürel sermaye: bilgi çeşitleri, beceriler, eğitim.
4. Sembolik sermaye: nesiller boyu birikmiş olan ayrıcalık, prestij, onur.

Yukarıda belirtilen tanımlardan da anlaşılacağı gibi "sermaye" dediğimiz kavramı, sadece maddi imkânlar ve paraya denk düşen bir kavram olarak değerlendirmek sıradan ve sığ bir yaklaşım olacaktır. Başka bir ifadeyle bu tür bir

(*) Sosyolog.

1 Görüşme yapılan kişilerin gerçek adları kullanılmamış olup isimler rumuzludur.

yaklaşım, sermayenin sadece ilk anlamını görmektir. Elbette "zenginlik" olarak adlandırılan olgu, ilk akla gelen durumu ve birincil konumuyla ekonomik kaynaklara gönderme yapmaktadır. Fakat buna ek olarak, diğer bir yanda "zenginlik" konusunu farklı ölçütlerle değerlendirip Bourdieu'nün geniş sermaye tanımını da kullandığımızda sosyal alandaki birçok "zenginlik" biçimini algılayışımız çok yönlü ve oturttuğumuz yerler çeşitli olacaktır.

Teşvikiye-Nişantaşı semt sakinleri üzerine yapılmış olan bir çalışma[2] kapsamında kaleme alınan bu makalenin odak noktası seçkin[3] zümrelerin kendi "zenginlik"lerini hangi ölçütlerde tanımladıklarıdır ve mesele, sosyal, kültürel ve sembolik sermaye üzerinden işlenecektir.

Nişantaşı-Teşvikiye semtinin seçkinleri,[4] orta ve üst-orta sınıf mensuplarına uygun bir davranışla zenginliklerini ekonomikten çok sosyal ve kültürel olarak ifade etmektedir.[5]

---

2 İki yıllık çalışmanın sonucunda 2004 yılının Mayıs ayında tamamlanan, "Seçkin Semtin Seçkin Sakinleri: Teşvikiye-Nişantaşı Semt Sakinlerinin Kimlik İnşa Süreçleri, Kurgu ve Stratejileri" başlıklı yüksek lisans tezinden söz edilmektedir. Aynı tez, Şubat 2005'te Kitabevi yayınları tarafından *Seçkin Semtin Seçkin Sakinleri: Teşvikiye-Nişantaşı* başlığıyla kitap olarak yayınlanmıştır (Mağgönül, 2005).

3 'Seçkin' kavramının Batı dillerindeki karşılığı olan 'elit' kelimesinin ilk anlamı, T.M. Bottomore'un aktarımına göre, 1771 yılında *Dictionnaire de Trévous*'da 'çok özel mükemmeliyetteki emtia' olarak tarif edilirken; daha sonra genişleyen anlamıyla üst sosyal grupları, üst nitelikteki askerî birlikleri ya da soyluların üst kademelerini anlatmak için kullanılmıştır (Sereno, 1938: 515'ten aktaran Bottomore, 1964: 21). 16. yüzyılda ise, Edmond Huguet'e göre elit kelimesi 'seçim' anlamına gelirken elit yapmak (faire élite) 'seçim yapmak' anlamını taşımaktadır (Edmond Huguet, *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*'den aktaran Bottomore, 1964: 21).

Oxford İngilizce Sözlüğü'ne göre, 1823'te sözcük ilk defa bir sosyal gruba atfedilerek sözlüğe girmekte; fakat Avrupa'da 19. yüzyılın sonlarına, Amerika ve İngiltere'de de 1930'lara kadar, sözcük sosyal ve politik yazılarda yoğun olarak kullanılmamaktadır. Machiavelli 'yönetici azınlık' (*ruling minorities*) kavramının önemini ilk fark eden ve yönetici azınlıkla, yönetilen çoğunluktan söz eden kişidir. Bu azınlık olan insanların en önemli özellikleri, İtalyanca *virtù* (meziyet, erdem, hem fiziksel gücü olan hem ruhu) olarak ifade edilen özelliğe sahip olmalarıdır. Yönetici azınlık, güce sahip olma isteği ve ruhu olan ve sahip olduğu bu gücü toplumda diğerlerine hükmetmek (*domination*) için kullanan kimsedir (Scott, 1996: 127-8). Daha sonra Machiavelli'nin takipçilerinden olan Pareto ve Mosca 'elit' kavramının içeriğini genişleterek kendi yazılarında kullanmaya başlamışlardır. 'Elit' kavramının sosyolojik teorilerde yoğun olarak kullanımı Vilfredo Pareto'nun yazılarında görülmektedir. Pareto, elit sınıfını iki kategoriye ayırmaktadır: 'yönetici elit' (*governing elite*) ve 'yönetici olmayan elit' (*non-governing elite*). Toplumun geneli ise yine ikiye bölünmektedir: üst tabaka, elit olanlar (*higher stratum, the elite*); alt tabaka, elit olmayanlar (*lower stratum, the non-elite*) (Bottomore, 1964: 8). Pareto, İtalyanca seçilmiş sınıflar anlamına gelen '*le classi elette*' olarak kullandığı kavramı, kendisi Fransızcaya *l'élite* olarak çevirip kullanmaktadır; literatürde de bu şekilde kullanılmaya devam edilmiştir. Pareto'nun kullandığı bu şekliyle 'elit' kavramı, toplumdaki 'seçilmiş', 'yöneten', 'daha iyi' özellikleri taşıyan, toplumsal her alanda kapasitesi, becerisi ve kaynakları olan 'en iyi' (*the best*) anlamına gelmektedir (Scott, 1996: 140).

4 'Seçkinlik'in hem Nişantaşı-Teşvikiye semtinin göze çarpan ilk özelliği olması hem de yukarıda belirtilen araştırmanın (yüksek lisans tezinin) çıkış noktası olması nedeniyle, bu kavram üzerine ayrıntılı olarak düşünmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu düşünme eyleminin çok yönlü olmasından dolayı sadece 'seçkinlik' kavramı üzerinde değil, beraberinde anılan çeşitli kavramlar üzerinde de ayrı ayrı durmak gerekmiştir. Bu nedenle çalışmanın, gelişme bölümü birçok alt başlıktan oluşmaktadır. Bu alt başlıklar şu şekilde sıralanmaktadır: 'seçkinlik ve sınıf'; 'seçkinlik ve statü'; 'seçkinlik ve yaşam tarzı'; 'seçkinlik ve tüketim'; 'seçkinlik ve ayırma (*distinction*)'; 'seçkinlik ve kimlik'; 'seçkinlik ve burjuva(zi)'. Dolayısıyla ayrıntılı bilgi, yukarıda künyesi verilen kitapta mevcuttur.

5 Semt sakinlerinden edinilen bilgiler, kimlik inşa sürecinin meydana gelişini ortaya koymaktadır.

> Zannediyorlar ki burada milyarder herkes, halbuki değil. İnsanlar burada öyle şuursuz eroin kaçakçısı gibi para harcamıyorlar. Burada aklı başında, kendi parasının kıymetini, hesabını bilen son derece mütevazı insanlar yaşıyor. Görgüsüzce para harcamayanlar (Elif, yaş 58).

Yukarıdaki alıntı, Nişantaşı-Teşvikiye semt sakinlerinden biri olan Elif Hanım tarafından sarf edilen ve semtin parayla ve zenginlikle olan ilişkisini ortaya koyan bir cümle. Oysa bu semtin dışında yaşayanlar için semt "zenginler"in mekânı olarak kabul edilip değerlendirilmektedir. Yukarıdaki sözlerde açıkça önceliğin parada olmadığının altı çizilmektedir. Belirleyici olan aidiyet duygusunun ne kadar kuvvetli olduğu ve buna bağlı davranışların ne kadar hakkının verildiğidir. Kadın ve erkek aynı yaştaki iki Nişantaşı semt sakininin sözleri de büyük benzerlikler içererek bunu teyid etmektedir.

> Kendime Nişantaşlı derim tabii. Burada oturuyorum, buranın kalitesini veriyorum ve buradan ayrılmak istemiyorum, Nişantaşlıyım yani (Sinem, yaş 28).
> Kendimi tabii ki Nişantaşlı görüyorum, doğduğumdan beri buradayım; ama on sene evvel buraya taşınmış adama ben Nişantaşlı demem (Barış, yaş 28).

Bourdieu'nün de belirttiği gibi bir kuşağın sahip olduğu ya da elde ettiği ayrıcalıkları kendinden sonra gelen kuşağa aktarması, sınıf oluşumu mekanizmasının ana kuralıdır.

> Biz herhalde köklerimize de bağlıyız, bu bir şans; biz isteyerek olmadı, fakat bunun bir manevi zenginlik haline geldiğini ve içimizi ısıttığını, okşadığını anlıyorum (Zehra, yaş 51).

Ve bu mekanizmanın işleyebilmesi için eğitim birincil etmendir. Bourdieu'nün sermaye tanımlarına da bakacak olursak eğitim kültürel sermayenin en önemli unsurudur. Bu çalışmanın örneğine geri dönecek olursak, bir grup olarak değerlendirilen Nişantaşı'na ait olmak da benzer bir süreçten geçmek demektir:

> Şişli Terakki veya Işık ya da High School'dan mezun olmuş olmak. High School'la farklıdır aslında, çünkü onlar bir şekilde yabancı eğitimi aldığı için başka taraflara da gitmiş olabilirler, yani mentalite çok farklı. Halen buradan kopamayan Nişantaşlı ise Işık veya Terakkilidir. Belki sosyal ilişkileri daha kuvvetli, çünkü genellikle ilkokuldan başlayan kesintisiz devam eden bir eğitim, onun getirdiği alışkanlık vardır belki. Bu şimdi tamamen değişti, başka yerlere gitti o okullar. Bir yerde Nişantaşlılık 'doğma büyüme' Nişantaşlılık (Sami, yaş 55).

Burada ana noktalar, 'köklülük' başka bir deyişle ya 'eski' Nişantaşlı ya da İstanbullu olmak ya da iftihar edilecek bir aile kökenine sahip olmak; 'görgülü' olmak –hatta bu noktada genelde ekonomik kazanç ikinci plana bile düşmektedir–; ilke ve alışkanlıklara sahip olmak, onlardan vazgeçmemek ve onları savunmak; 'medeni' olmak; 'Batılı' olmak ya da en azından Batılıya yakın düşünce biçimine sahip olmak, şeklinde sıralanmaktadır.

Genel olarak değinildiğinde kültürel sermaye, eğitim sayesinde elde edilen beceri, bilgi ve diğer her türlü birikimin bütünüdür. Özellikle orta ve üst-orta sınıf mensuplarının çocuklarının diğerlerine karşı sahip oldukları "üstünlükleri" eğitim sayesinde ortaya çıkmaktadır ve "farklılık" unsuru olarak eğitimin altı çizilmektedir.

> Nişantaşlı, burada doğmuş büyümüş olmalı, devamlı yaşamalı. Üç göbek gerek bir soy için (Yasemin, yaş 48).

Dolayısıyla Bourdieu'nün de belirttiği gibi modern başarının –ki bu özellikle orta ve üst-orta sınıflar için öncelik ve önem kazanmaktadır– ana kaynağı eğitimdir. Eğitim başarısının altında da bir dizi kültürel davranış rol oynamaktadır.

> Minimum burada doğması lazım veyahut da ilkokula burada başlaması lazımdır ve burada okuması lazımdır. Ailesinin burada olması lazımdır. Hiç olmazsa gençliğini, neşvi nümasının, grow-up'ının burada oluşması; çekirdek burada yeşermedikçe, 10-20 yaş arası burada olmadıkça olmaz (Gündüz, yaş 56).

Eğitimsiz "kültür" olamayacağının altı çizilmektedir:

> Kültürlü, eğitimli olmalı, eğitimsiz kültür olur mu, hacı ağa olmayan, para yemesini öğrenmeye çalışan, gittiği yerde sandalyeye nasıl oturacağını, hangi eline çatal hangi eline bıçak alacağını bilen insan. Bana ısmarlayacak diye tersine katlanamam doğrusu! (Gündüz, yaş 56).

Özetlersek, kuşaktan kuşağa aktarılan prestij, onur ve ayrıcalıklar (sembolik sermaye), eğitimle beraber (kültürel sermaye) anlam kazanır ve bu alanda elde edilen "başarı" genç kuşağa sosyal alanda ilişkiler ve üyelikler (sosyal sermaye) olarak geri döner. Başka bir açıdan değerlendirildiğinde ise önceki kuşaklardan aktarılan sosyal ilişkiler ve ayrıcalıklar, kısaca ailenin sahip olduğu sosyal ve sembolik sermaye, ancak kültürel sermaye yani eğitimle harmanlanırsa gelecek kuşağa başarı getirecektir.

> Yaşayan insanların kalibresi. Padişahlık zamanında da Nişantaşı bilerek çok üst düzey saray erkanı yakınları için kurulmuş bir semttir. Bir kültür merkezidir; en iyi okullar her zaman için Nişantaşı'ndadır. Konservatuar, sanatçılar, sanat Nişantaşı'ndadır (Gündüz, yaş 56).

Yukarıda belirtilen sermaye biçimlerinin ele alındığı, Bourdieu'nün *Distinction* adlı çalışmasını biraz daha detaylı ele almakta yarar vardır. *Distinction*[6] –çe-

6 Burada sözü geçen 'distinction' kavramı 'ayırma' olarak kullanılacaktır ve Bourdieu'nün aynı adlı çalışmasında ifade edilen 'distinction' kavramını içermektedir. Bu metin boyunca 'ayırma' olarak belirtilecek olan 'distinction' kavramı, seçkinlik iddiası taşıyan kişilerin, kendilerini di-

virisi bu çalışmada 'ayırma' olarak kullanılacaktır– başlıklı çalışmasında Bourdieu'nün ele aldığı meseleler, Nişantaşı-Teşvikiye örneğine de uyarlanabilir; Nişantaşı-Teşvikiye 'seçkinler'inde de Batı'dakine benzer bir tavır mevcuttur.

> Nişantaşı'nı seçkin kılan tarzı, insanları; karşıdan gelen iki yaşlı kadın görüyorum; makyaj, saçlar yapılı, biliyorum ki onlar Rumca konuşacak, bu başka bir yerde olmaz; Etiler'de Bebek'te göremezsin. Onlar Nişantaşlılar (Sinem, yaş 28).

Türkiye Batı'dan farklı tarihsel süreçlerden geçmiş olmasına rağmen, Batı'ya benzer bir yapılanma ve stratejik tercihlere sahne olmaktadır. Nişantaşı-Teşvikiye özelinde de semt sakinlerinin kendilerini 'seçkin' olarak tanımlama ölçütleri, Batılı anlamda 'ayırma'yla paralellikler gösterirken bu 'seçkin'ler, aristokrasi iddiaları taşıyan ve kültürel sermayenin üzerine de ekonomik sermaye olarak alım güçlerini, paralarını koyan bir tabaka olarak karşımıza çıkmaktadır.

> Bir dönemin, gerçekten bir üst düzey grubunun, bir burjuva sınıfının, ticaretle uğraşan üst düzey gelir grubundan tüccar sınıfının oturduğu bir yer. Binalarıyla, Batılı anlamda sivil mimari örnekleriyle bir konut bölgesi. Eski aileler vardır; o dönemin kendi çapında sanayici aileleri (Zehra, yaş 51).

Bu seçkinler, bir yandan yaşam tarzlarını oluştururken bir yandan da sahip oldukları maddi imkânlar sayesinde bu 'dönüşüm' evresini 'doğal'lıkla yaşamaktadır.

> Geçmişten gelen birtakım bağlar var: Nişantaşı, Şişli, Maçka, Teşvikiye'ye baktığımızda 19. yüzyılda Dolmabahçe Sarayı'nın veziri vs. yani bürokrasinin 'top' insanlarının ailelerinin oturduğu yer, o medya aristokrasisinin, o çok medyatik insanların, Abdülhak Hamit gibi; bu tarz elitlerin oturduğu yılların yansımaları 85'e kadar de-

---

ğerlerinden ayrı tutmaları ve onlardan daha üstün görmeleri anlamını taşımaktadır; kısaca 'kendilerini üste koyarak ayırma'larıdır. Tüm metin boyunca karşımıza çıkacak olan 'ayırma' kavramının, bu anlamıyla değerlendirilip akılda tutulması gerekmektedir. Bourdieu'nün 'ayırma' kavramının karşılığını Türkçede tek kelimeyle açıklamak zordur çünkü kavramın, iki anlamlı bir ifadesi vardır: 1. Kendini ayırma, mesafe koyma 2. Kendini üste koyma. Bu iki anlam birleştiğinde 'ayırma'nın karşılığı daha iyi ortaya çıkmaktadır: 'kendini üste koyarak diğerlerinden ayırma'. Ayrıca Nişantaşı-Teşvikiye çalışması kapsamında görüşme yaptığım kişiler de bu geniş anlamı kendi sözleriyle ifade etmekte ve böylece bu anlamı onlar da bir kez daha teyid etmektedir. Kaynak kişilerimiz, özellikle toplumsal içerikli sorularıma cevap verirken, kendilerini hem diğerlerinden ayırmakta hem de onlardan üste koymaktadır. Başka bir deyişle, kendilerini daha alt toplumsal konumda gördükleri insanların üstünde konumlandırarak onlardan ayırmalarını bu çalışma süresince gözlemleme imkânım oldu. Tam da Bourdieu'nün ifade ettiği gibi, sahip oldukları yüksek statü sembollerini yeniden ve yeniden üreterek ve onları en üstte tutarak 'kimlik'lerini diğerlerine karşı koruma çabası içinde olmaları açıkça gözlemlenmektedir. Burada 'yeniden üretme' faaliyeti, genellikle sembollerini sürekli dillendirmeleri ve kullanmalarıyla yürütülmektedir. Bu şekilde semboller söylendikçe, tekrar edildikçe güçlenmekte, güçlendikçe daha gerçek olmakta, gerçek oldukça daha da içselleştirilmektedir; ve 'ayırma' daha belirgin hale gelmektedir.

vam etti. Oradaki hoş apartmanlar, yaşam tarzları, o apartmanların içindeki dekorasyonlar. Hakikaten vaktinin çok önde tarz yerleri (Güzin, yaş 42).

Mackay'in de belirttiği gibi: "Bourdieu'ye göre, kapitalist toplumlarda kültürel sermaye farklı sosyal grupların sembolik ürünlere kültürel değerler atfetme konusunda, farklı kapasitelere sahip olmalarını temin edecek şekilde dağıtılmıştır. Sembolik ürünler, birer gösterge olarak işlev görürler ve prestij, statü ve toplumsal konumları göstermek üzere işe koşulurlar. Kültürel olan, aidiyet ve ayrışma süreçleriyle ilintilidir ve kimlikler 'ayırma' pratikleri aracılığıyla üretilirler. Her birimiz örneğin, 'ince' ve 'kaba' arasında yaptığımız zevk ayrıştırmalarıyla kendimizi öne çıkartırız" (Mackay der. 1997: 4).

Valla biz burada kapalı bir toplum gibi yaşıyoruz. İyi kötü birbirimizin ne yaptığını biliyoruz, bir de fazlaca kimsenin diğerinin özel hayatıyla ilgisi yok, o çok hoş. Bu alınan terbiyedir. Birbirimizle ilgiliyiz ama özel hayat kimseyi ilgilendirmez. Komşularımla bazen, o balkona çağırır diğeri bahçeye çağırır. Gidemesem bile müziklerimiz aynı, o kadeh kaldırır benim kadehime, ben volumü yükseltin biraz derim. Ama ne yapar ne eder bilmem, o kadar ilişkimiz. Medeni sınır içindeyiz (Elif, yaş 58).

Farklı sermaye biçimleri toplumsal olarak çeşitli ayrımların, gruplaşmaların altını çizmektedir: "Bourdieu'nün 'ayırma' yaklaşımı bir dizi 'orta boy' kavramı beraberinde getirmiştir. Bunların başında sembolik, kültürel, ekonomik ve sosyal sermayeden oluşan farklı sermaye biçimleri gelmektedir" (Longhurst ve Savage, 1996: 276).

Nişantaşı altyapı olarak Batılı, yüzünü Batı'ya dönmüş bir semt. En azından orada yaşayan insanlar daha ziyade Batı eğitimi almış, en az bir lisan bilen, piyano çalan, yurtdışına seyahatini rahatlıkla yapabilen, birtakım olanakları olan insanlar (Zehra, yaş 51).

Seçkinlik durumu, seçiciliği de –Bourdieu'nun kendi kavramıyla kullanacak olursak 'ayırma'yı da– beraberinde getiren toplumsal bir konumdur.

Eşimden ve ailesinden gördüm: 'Nişantaşlıyız biz' derlerdi. Kendilerini ayrıcalıklı olarak görüyorlar; onu gördüm, farkettim. İftihar ediyorlar doğma büyüme Nişantaşlı olmakla. Demek ki ayrı birşey bu (Ayten, yaş 62).

Lamont'un belirttiği gibi Bourdieu'nün *Distinction*'ı, insanlar ve/veya toplumsal gruplar arasındaki eşitsizliği tekrar üreten kültürel ve yapısal mekanizmaları ele almaktadır (Lamont, 1992: 181).

Seçkin insan: belirli bir eğitim düzeyinde olacak, belirli bir entelektüel faaliyeti olacak, bir meslek sahibi olacak, boş oturmayacak ya da hobileri olacak, meslek sahibi olmaz ama yine de faydalı olabilir; bir felsefesi, hayat görüşü olacak. Mesela rakı mı

> içiyorsunuz, bunu sevimli bir rakı kadehiyle, bir karafakiyle içmek gibi. Bir şarabı bir su bardağında içerseniz. Bu benim hoşuma gitmiyor. Eğer seçkinlik buysa belki hiç alakası yok ama ilk aklıma gelen örnek bu. Selam vermesini bilecek, estetik olarak da en azından asmayacak çamaşırını çarşaf gibi. Çevreye saygılı, hayvana duyarlı, tabiata, yeşile duyarlı olacak. Eğitim çok önemli (Zehra, yaş 51).

Bourdieu, insanların toplum içindeki sosyal konumlarını, kültürel göstergeleri kendilerine göre düzenleyerek nasıl geliştirdiklerinden, tekrar ürettiklerinden ve sağlamlaştırdıklarından söz etmektedir.

> 1980-90 arası Etiler'de oturduğum dönem, sabah görevli gibi ben buraya iniyordum; kuaförüm, bakkal, kasap burada, Nişantaşı Çiftliği bin yıllık yer, konuşmama bile gerek kalmıyor, paketimi hazırlatıyorum çıkıyorum dönüşte de alıyorum paketimi. Kasaba paketimi 'hazırla geliyorum' diyorum. Kuaförüm 27 senelik (...) Bir de takıntım var, esnaf takıntım var bırakamıyorum. Monsieur Maxel vardı, çamaşırcı, çeyizimden itibaren oradan giydim; ayakkabıcım beni ortaokulda düz pabuç aldığım zamandan tanır (Elif, yaş 58).

Kendi yüksek statü göstergelerini meşrulaştırmak için mücadele ettiklerini ve rekabet içinde olduklarını belirtmektedirler.

> Seçkin dememdeki temel sebep şu: Nişantaşı'na gelen insanların buradan keyif alma düzeyine bakıyorum; buradan keyif alan insanların eğitim düzeyinin daha farklı olduğunu düşünüyorum. Bugünkü ortamdan keyif alabilecek insan gruplarından dolayı diyorum ben; yeşillik abartılı, sanat abartılı değil. Bunu görebilen insanlar olması önemli (Ahu, yaş 28).

Bourdieu'ye göre, aynı zevk, ilgi ve önceliklere sahip insanlar, kendiliğinden ve doğal bir süreç içinde birbirlerine benzemeye, farklı zevk ve ilgilere sahip diğer insanları ise hariç tutmaya başlamaktadırlar.

> Nasıl bir klübe aza olmak için belli özellikleri taşıman lazım, ben onlarla beraber yaşayacağım. Muhafazakâr bir aileyle ben aynı binada yaşayamam ki, hakikaten maddiyatı bile ikinci planda tutup insan kalitesini birinci planda tutardım. En azından akşamleyin evinde iki kadeh içkisini içen, haftada bir kez sinemaya gidebilen, Boğaz'da yemek yemesini seven, fiziğiyle bakımlı, kavgacı olmayan, hırgür çıkarmayan, kapıcının ekmeğin parasının üstü nerede diye gırtlağına basmayan tipleri isterdim. Kendi kriterlerim vardır da bunları birebir söylemek kolay değil. Memuru istemezdim, mutlaka tüccar olacak, belli bir yerde yönetici olabilir. Bu kategorilerde bir insan olacak, yani bunun tabiri şudur: Burjuva! Ve ararım ve yapardım (Gündüz, yaş 56).

Farklı zevk ve ilgilere sahip diğer insanları hariç tutma eğiliminin sebebini Lamont şöyle açıklamaktadır: "Beğeniler ve tercihler, esasen insanların katettikleri sosyal mesafeler ve ekonomik ve kültürel imkânlarla (sermayeyle) belir-

lendiğinden bir sınıftan diğerine farklılık gösterirler. Dolayısıyla, bize benzeyen kimseleri arkadaş olarak seçtiğimizde, sınıf yapısının yeniden üretimine dolaylı yoldan katkıda bulunmuş oluruz" (*age.*: 182).

> Nişantaşı; buranın alışkanlığı, vazgeçilmezliği var. Herşeyi yerinde bulabildiğiniz ender yerlerden biri, çevrede gördüğünüz insan profilinin size yakınlığı, mahalle komşuları dediğiniz kişilerin kendime yakınlığı. Nişantaşı'nda şöyle de bir gerçek var, sokak kapısının önündeki zil tablosuna baktığınızda, gündelik gazetede okuyabileceğiniz isimlerin çoğunu orada görebilirsiniz. Aynı cemiyetteki insanların biraraya toplandığı bir yer diyebiliriz. Birlikte yaşamayı bilinçli sebeplerle tercih etmiş insanların doğal bir birlikteliği diyelim (Özgür, yaş 32, erkek).

Semt sakinleri farklı zevklere sahip olan kişileri kendilerinden hariç tuttukları gibi, semti sadece ziyarete gelen veya burada çalışan kişilerden de kendilerini ayırmaktadır:

> Oraya çalışmaya gelip, oranın kafeteryalarından publarından yararlanan 'working society' (sabah 9'da gelip 6'da terk edenler; bir göçebelik şeklinde gelip giden) dediğim insanlardan, akşamleyin koşa koşa başka yerlerdeki evlerine giden insanlardan daha Nişantaşlıyım. Ben terk etmiyorum orayı (Güzin, yaş 42).

Bourdieu'nün *Distinction*'ı yazmasındaki amaçlardan biri, Bocock'un da belirttiği gibi, "çeşitli tüketim mallarının, yenilen yemeklerin, bunları sunma biçimlerinin, ev eşyaları ve iç dekorasyonun, belirli gruplar, özellikle de sosyoekonomik sınıflar tarafından farklı yaşam tarzlarını belirginleştirmek ve kendilerini diğerlerinden ayırt etmek için nasıl kullanıldıklarının analizini yapmaktı" (Bocock, 1997: 68). Nişantaşı-Teşvikiye elit zümresi için, gruplarına has yaşam tarzlarını, diğerlerinden kendilerini ayırmak için belirgin bir şekilde kullandıkları çok açıktır.

> Meraklı bakışlar, inceleyen gözler yoktur Nişantaşı'nda. O kapıların girişindeki ayakkabı[7] yığınlarını görmezsiniz Nişantaşı evlerinde. İnsanlar buna önem verir; belki çok önemli değildir ama bunu görmezsiniz. Apartmanların temizliği, çamur yoktur. Işıklar konulur, bakılır. Biz düzen söz konusu (Güzin, yaş 42).

---

7 Buradaki ayakkabı meselesi, tercih edilen bir 'Batılı' yaşam tarzının ve tercih edilmeyen diğer bir tarzın göstergesidir. Aynı konu birkaç kişi tarafından benzer biçimde dile getirilmiştir: "Sokak kapısında ayakkabı çıkarmak... Biz de evimize ayakkabıyla girmiyoruz ama içerde çıkarılır, dolaba konulur, sokak kapısında bırakılmaz, terlik vardır o giyilir" (Yasemin, yaş 48); ya da "... Rahatsız olurum, onun benim apartmanımda olması beni rahatsız eder, çünkü gider o adamın kapısının önüne bıraktığı ayakkabıları atarım" (Barış, yaş 28, erkek). Tüm bu alıntılardaki "kapı önüne bırakılan ayakkabı" simgesi, aslında derin bir ayrıma işaret etmektedir. Burada Batılıların kullandığı anlamda yaşam tarzının kullanılmadığı açıkça görülmektedir. Burada 'ayakkabı' medeniyet tercihinin bir uzantısını simgelemektedir. Ayakkabıyı dışarda bırakmak veya içeri almak, medeniyet tarzı farklılığına işaret etmektedir.

Bu nedenle de Nişantaşı, benzer kişilerin aynı sosyal çevreyi paylaştığı, benzer gündelik pratiklerin yaşandığı ve bunun altının çizildiği bir yerdir:

> Aynı cemiyetteki insanların biraraya toplandığı bir yer diyebiliriz Nişantaşı'na. Birlikte yaşamayı bilinçli sebeplerle tercih etmiş insanların doğal bir birlikteliği diyelim (Özgür, yaş 32, erkek).

Bourdieu'nün sözünü ettiğimiz "sermaye" kavramı dışında, "habitus"[8] da bu çalışmamız açısından ele alınması olmazsa olmaz bir kavramdır. Mackay'in yorumuna göre: "Bourdieu'nün 'habitus' dediği, çocuklukta öğrenilip daha sonraki hayatta uygulamaya sokulan bir sınıflandırma sistemidir. Bir kültürel özellikler ve kişisel kimlik çerçevesidir. Bir 'habitus', bizim yargı ve beğenilerimizin yaslandığı çerçeveyi sunan, yapılandırılmış yatkınlıklar kümesidir. Dolayısıyla her ne kadar 'türlü', 'çeşitli' olsalar da tüketim pratikleri toplumsal olarak yapılandırılmışlardır" (Mackay der., 1997: 5).

> Haftanın bir günü evde kırmızı şarabımı açarım, peynirlerimi koyarım, müziğimi açarım, ışığımı kapatırım. Bu olmazsa olmazım benim, çok keyif alırım (Ahu, yaş 28).

Turner ise Bourdieu'nün "habitus" kavramını şöyle açıklamaktadır: "Habitus, Bourdieu'ye göre bir bireyin, toplumsal alanı algılayışını organize eden beğeni, yatkınlık ve pratiklerin oluşturduğu yelpaze tarafından oluşturulma ve biçimlenme sürecidir... Bir grubun, bir toplumsal sistem içindeki konumu, bu grubun beğenileri tarafından ifade edilir. Öyle ki, bu beğeniler sanki yaşam tarzının pratikteki yüzleridir. Toplumsal gruplar rakiplerinden kendilerini 'üstün' yatkınlıkları, gövde hareketleri, konuşma ve davranış tarzlarıyla ayrıştırırlar" (Turner, 1988: 66-67). Elbette ki bu belli yaşam tarzının pratiğe yansıması estetik kaygılar ve beğeniler konusunda da kendini gösterir.

> Görselliğe daha çok önem veriyorlar. Alışveriş isteğinden tut da evlerinin önüne koydukları çiçeğe kadar daha farklı olduğunu düşünüyoum. Herkesin yanındakine hoş görünme isteğinin daha fazla olduğu bir mekân Nişantaşı. Komşuluk ilişkilerinin olduğu, her caddede insanların birbirini tanıdığı bir yer. Oraya yerleşen hakikaten 20-30 yıl kalıyor. Küçük topluluklarda, herşeyi mekâna uydurmak, insanların genelinin zevkine uydurmak diye birşey var (Ahu, yaş 28).

Bourdieu'nün özellikle altını çizdiği gibi, "habitus" kavramını "alışkanlık" anlamına gelen "habitude"le karıştırmamak gerekir; çünkü Bourdieu'nün "habitus"ü sabit ve değişmez değildir, aksine bilinçsiz yani kendiliğinden oluşan,

8 Habitus, çocukluğumuzdan itibaren oluşan ve beraberimizde taşıdığımız yargı, beğeni ve tercihlerimizden oluşan ve sosyal alana taşıdığımız bir davranış bütünüdür.

zaman içinde değişebilen, sosyal hareketliliğe ve değişime göre, başka bir deyişle oyunun kurallarına göre farklılık gösteren bir yapıdır. Bourdieu kavramı şöyle açıklamaktadır: "Habitus, toplumsal eyleyicilerin, tam anlamıyla akılcı olmadan, yani davranışlarını sahip oldukları araçların verimliliğini azamiye çıkartacak şekilde düzenlemeden ya da daha basiti, hesap yapmadan, hedeflerini açıkça ortaya koymadan ve bunlara ulaşmak için sahip oldukları araçları açıkça birleştirmeden, kısacası, planlar, tasarılar yapmadan, makul olduklarını, deli olmadıklarını, çılgınlıklar yapmadıklarını açıklamak için varsaymak gereken şeydir" (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 121).

> Grup olarak her zaman rahat yaşamış insan söz konusu burada; genelde rahatlarına çok düşkünlerdir, zorlanmaya gelemezler ekonomik anlamda, taşınmayı pek akıllarından geçirmezler, genelde eski mentalite vardır. Aslında muhallebi çocuklarıdırlar. Sokakta istediğin kıyafetle dolaşırsın, bu Batılı görgüsü, ama bu altı çok dolu bir Batılılık değil, kuralları, şehir içi yaşam itibariyle; kültürel olarak altyapısı çok kuvvetli olmayan. Kendine herhangi birşey bulaşmasın diye yüzgöz olmazlar, ama bu kendi güvenliği için. Yani tamamıyla mesafeyi korumak için (Sami, yaş 55).

Bourdieu'nün farklı biçimlerde defalarca açıklamaya çalıştığı "habitus" kavramı bir hayli karmaşık bir kavram olup çeşitli yorumcu ve eleştirmenler tarafından da farklı biçimlerde yorumlanmıştır (*age.*: 124, 12 numaralı dipnot).

Aşağıda Zehra Hanım'ın anlattığı gündelik yaşam pratiğine ilişkin örnekler alışkanlık olarak da algılanabilir; oysa Bourdieu'nün tanımından yola çıktığımızda gündelik yaşama dair bu örneklerin zaman içinde farklılık gösterebileceğini açıkça görebiliriz. Bu davranış, seçim ve tercihler bir tür manevradırlar ve belli stratejiler içerirler; dolayısıyla o günkü konjonktüre göre değişiklik gösterebilirler.

> Eve dönerken, ayak üstü Teşvikiye Café'ye uğrarım. Eşimle Café Wien'e gideriz, salatalarını çok seviyorum. O sabah kahvaltısı için Café Wien'e gider; onun müdavim olduğu masası, arkadaşları vardır. Gidiyor her sabah, bir kahve içerler, kuruasan yerler, gazete okurlar. Pastaya böreğe, çöreğe düşkünüm tabii ki Lina's'ın limonlu turtaları vardır, onu yemeğe giderim. Mesela sinemaya gideceksek, sinemadan önce bir kahve içelim diyoruz ya da çıkışta bir kahve. Ya da biz Café Wien'e kışın çok gideriz, bir şnitzel, bir patates salatası sonra orada mecmualar, gazeteler, keyifli, hoşumuza gidiyor. Belki o işte bize de Batı'yı mı hatırlatıyor nedir? Daha oğlumun küçüklük dönemlerinde orada kalmıştık. Buraların, Nişantaşı'nın en büyük özelliği, burada rakı kültürü yok; Zanzibar'a gidin vermezler, 'bizim prensibimize aykırı' derler. Burası meyhane değil, tamamıyla şarap kültürüyle yoğrulmuş bir yer, Batı mutfağı. Bir de biz ailece hamur işlerine bayılırız. Mezzaluna var, fiyatları çok mütevazı olmasa bile oğlum çok seviyor. Olay, Mezzaluna olayı değil, damak zevki, makarna yemek için yani (Zehra, yaş 51).

Bourdieu'nün bir diğer biçimde tanımladığı gibi: "Habitus'tan söz etmek, bireysel olanın, hatta kişisel, öznel olanın dahi toplumsal, kolektif olduğunu ortaya koymaktır. Habitus, toplumsallaşmış bir öznelliktir" (*age.*: 116).

Tüm gerekler yerine geldiğinde kişi belli bir sosyal konuma erişecektir ve bu konum toplumsal olarak da kabul gören bir noktada yer alacaktır. Lamont'un da desteklediği gibi: "Prestijli gruplara ve birlikteliklere üyelik –çoğunlukla sosyoekonomik sınırların üzerine tesis edildiği– para ve kudretin yanısıra bir üçüncü türden standart teşkil eder. Bu tür grup ve birlikteliklere ait olmak sosyoekonomik statü hakkında bilgi verir; bir kimsenin belli bir gelir düzeyini yakaladığını, aynı kişinin bu düzeyiyle elele giden yaşam tarzını benimsediğini, o kimsenin 'doğru kişiler' tarafından kabul edildiğini gösterir" (Lamont, 1992: 75).

> Nişantaşı'nın kendine has bir dokusu var, onu arayanlar için - ki onlardan biri olduğuma inanıyorum; yirmi dört saat istediğiniz kılıkta dolaşın, hipi, etnik, hiç kimse sana tuhaf bakmaz. Hoşgörülü bir semt; özgürlükçü, trend bir yer (Güzin, yaş 42).

Başka bir deyişle kişinin belli bir toplumsal statüye[9] eriştiği söylenebilir. Bu söylenenlerin ışığında, statü konusunu tek başına ele almak mümkün gözükmemektedir. Statü, "hayat tarzı", "habitus" ve tüketim konularıyla doğrudan ilintili bir kavramdır. En basit tanımlandığı şekliyle, kişi belirli bir hayat tarzına ve bu hayat tarzını ana çizgileriyle belirleyen "habitus"una göre belirli tüketim kalıpları içinde davranmaktadır. Ya da statüsünün belirlediği biçimde "habitus"una bağlı olarak belirli bir yaşama tarzını benimsemekte ve buna uygun olarak tüketmektedir.[10]

> Nişantaşı'nda görgüsüz paralı yoktur. Saint Germain'de anormal zenginler yoktur ki, kültürü vardır. Nişantaşı'nda da böyle (Gündüz, yaş 56).

Turner'ın da değindiği gibi, statünün temeli genellikle belirli bir eğitime ve belli bir yaşam tarzını benimseyip onu yaşamaya dayanmaktadır. Bu çerçevede yapılan uygun davranışlar, seçilmiş sosyal çevre ve bunun gibi birçok etken sonuçta kişiye sosyal prestij ve onur olarak geri dönmektedir: "Normal olarak statü, ya belli bir yaşam tarzına ya formel eğitime ya da toplum içindeki belli mesleki konumlardan üreyen formel prestije dayanır. Statü bir adım sonrasın-

9 Latince '*status*' (konum, pozisyon) sözcüğünden türeyen statü kavramı, günlük kullanımda kişinin toplumdaki konumunu ifade etmektedir. Gordon Marshall statü kavramının iki temel anlamını şöyle tarif etmektedir: "Sosyolojide statü konusunda iki yaklaşım vardır. Daha zayıf olan anlamı çerçevesinde statü, bir kişinin toplumsal yapıda işgal ettiği konum (öğretmen, rahip, vb. olarak) anlamına gelir ve genellikle, statü-rolü düşüncesini akla getirmek için toplumsal rol nosyonuyla birleştirilir. Daha güçlü anlamıyla ise, statü grupları ya da katmanlarının hukuksal, siyasal ve kültürel ölçütlerle derecelendirilip düzenlendiği bir toplumsal tabakalaşma biçimini anlatır" (Marshall, 1999: 697).

10 Burada kullanılan "tüketim" kavramı sadece alış-veriş yapmak anlamını içermeyip gündelik yaşamın nasıl yaşandığını, tüketildiğini vurgulamaktadır.

da, aynı mahallerde yaşama ve aynı yemek düzenlerini paylaşma; servete ve kudrete ayrıcalıklı erişim konusundaki tekelden yararlanma; evlilik bağlantılarıyla oluşan toplumsal dayanışma ile; ve belli âdetleri ve statüye dair ortak anlayışı paylaşma yoluyla ifade edilir ve ayakta tutulur" (Turner, 1988: 6).

> Yemek yemek mesela insanın görgüsünü çok belli eder; çatal bıçak tutuşu, yemek sırasında çatal bıçağı bırakma şekli, yemek bitince bırakma şekli; yemek yemek, bir ortamda gerektiğinde konuşup konuşmamak. Birçok şeyden belli eder. O konularda kendime güvenirim. Yalnızken bile çatal bıçakla yerim, yanda televizyon seyretmeye daldım yine öyle bırakırım; esnerken, öksürürken ağzımı kapatırım (Sinem, yaş 28).

Yukarıda da dile getirildiği gibi, "statü" denilen kavram, özel hayat tarzlarının tüketim biçimlerine göre farklılaşmaktadır. Dolayısıyla Nişantaşlı'nın sahip olduğu veya sahip olduğunu düşündüğü toplumsal statü, onun yaşam tarzına uygun olarak (bu tarzın sınırları çerçevesinde) neyi, nasıl tükettiğiyle ilgilidir. Tüketim dendiğinde burada kastedilen sadece maddi tüketim değil; aynı zamanda gündelik yaşamında zamanını nasıl tükettiği, kimlerle tükettiği, nerede tükettiği ve bunları yaparkenki tercihleridir.

> Seçkin nedir? Nesli, aslı belli olan, oturmasını kalkmasını bilen, günaydın demeyi bilen, cemiyet kurallarını bilen, bir de sokakta yemek yemeyen, ayıptı bizim zamanımızda. Yere tükürmeyen, üstü başı düzgün olan, temiz olan bir de yıkanmayı bilen. Sabah su akıyor, bir duşa giren insan. 30 yaş civarı tanıdığım genç kızlar var burada, hepsi yerli köklü ailelerin kızları, hepsi Nişantaşlı. Gelen de efendiyse bu ahvale uyuyor. Çok şükür şimdiki seçkin burayı beğenmiyor, şimdiki seçkin genellikle seçkin olmayan, bizi beğenmiyor (Elif, yaş 58).

Görüldüğü gibi yaşam tarzı, "seçkinlik" söyleminin yani bir anlamda statü kavramının ayrılmaz bir parçası, bir tür yansımasıdır. Belli tür söylem kendine has stillerini, biçimlerini de oluşturmaktadır. Bu "tarz"lar tekrarlandıkça ve benimsendikçe söylemin kendisi de pekişmektedir.

> Nişantaşlılara atfettiğim sıfatlar: Ladies and Gentlemen. Nobles. Elegan (Güzin, yaş 42).

Bu yazıda kısaca değinilen kimlik kurgu süreçleri ve zenginlik kavramının altının doldurulma biçim ve stratejileri semt sakinlerinden elde edilen bilgilere dayanarak çıkarsanmıştır.

Semt sakinlerinden edinilen bilgiler, kimlik inşa sürecinin meydana gelişini ortaya koymaktadır. Burada ana noktalar, "köklülük" başka bir deyişle ya "eski" Nişantaşlı ya da İstanbullu olmak ya da iftihar edilecek bir aile kökenine sahip olmak; 'görgülü' olmak –bu noktada genelde ekonomik kazanç ikinci plana düşmektedir–; ilke ve alışkanlıklara sahip olmak, onlardan vazgeçme-

mek ve onları savunmak; 'medeni' olmak; 'Batılı' olmak ya da en azından Batılıya yakın düşünce biçimine sahip olmak, şeklinde sıralanmaktadır.

Nişantaşı-Teşvikiye semti, eski dönemden beri semt sakinleri tarafından taşınan "asalet", "saray kökenli" olma iddiaları ile değişen şartlarla birlikte elde edilen para ve yeni yaşam tarzını, yani "eski" ile "yeni"yi bünyesinde birleştirmiştir; bu süreç, "eskinin görgüsü"nün "yeninin parası"yla birleşmesiyle oluşan bir 'burjuvalaşma' süreci şeklinde formüle edilebilmektedir.

Bugün, "seçkin" Nişantaşı-Teşvikiye'nin "seçkin"leri "Bermuda Şeytan Üçgeni"ndeki[11] yaşamlarını sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

Bocock, Robert (1997) *Tüketim*, çev. İrem Kutluk, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Bottomore, T. B. (1964) *Elites and Society*, Penguin Books, Middlesex.

Bourdieu, Pierre ve Loic J.D. Wacquant (2003) *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. Nazlı Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul.

Lamont, Michèle (1992) *Money, Morals and Manners, The Culture of the French and American Upper-Middle, Class*, The University of Chicago Press, Chicago ve Londra.

Longhurst, B. ve M. Savage (1996) "Social class, consumption and the influence of Bourdieu: some critical issues", *Consumption Matters* içinde, (der.) Edgell, Hetherington, Warde, Blackwell, USA, UK.

Mackay, Hugh (der.) (1997) *Consumption and Everyday Life*, Sage Publications & The Open University, Londra.

Mağgönül, A. Zeynep (2005) *'Seçkin' Semtin 'Seçkin' Sakinleri: Teşvikiye-Nişantaşı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Scott, John (1996) *Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command*, Polity Press, UK.

Sereno, Renzo (1938) "The Anti-Aristotelianism of Gaetano Mosca and Its Fate", *Ethics*, XLVIII (4), July.

Turner, Bryan S. (1988) *Status*, Open University Press, Milton Keynes, İngiltere.

11 Bu terim, görüşme yaptığım kişilerden biri olan Özgür'den (yaş 32, erkek) ödünç alınmıştır. Semt, gündelik hayatında son derece içine kapalı yaşam 'üçgen'lerini bırakmayan insanların mekânıdır. Buradaki 'yaşam üçgen'leri ifadesi, görüşme yaptığım birçok kişi tarafından kullanılmıştır. Tüm gündelik ihtiyaçlarını semtin sınırları dahilinde giderebildiklerini ve bu nedenle de semtin sınırları dışına çıkmadan bir tür 'üçgen'in içinde yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Görüşme yaptığım kimi kişiler, gündelik yürüme güzergâhlarını düşünerek bazen de rutin işlerini değerlendirerek sınırları belirli bir 'üçgen'in içinde yaşamlarını sürdürdüklerini belirtmişlerdir. Bu nedenle de yukarıdaki metinde bu gündelik yaşam biçimi 'üçgen' olarak ifade edilmektedir.

Bir zenginleşme biçimi olarak müteahhitlik

*Süha Ünsal**

Danişmend okur tutmaz derviş yolun gözetmez
Bu halk öğüt işitmez ne sarp zaman olığsar
Gitti begler mürveti binmişler birer atı
Yediği yoksul eti içtiği kan olığsar

YUNUS EMRE

Bu yazı, Tarih Vakfı'nın Türkiye Müteahhitler Birliği için hazırlattığı "Türkiye Müteahhitlik Tarihi ve Müteahhitler Birliği" çalışmasında derlenmiş bazı bilgi ve gözlemlerden yola çıkarak kaleme alınmış ve "zenginlik" ile "müteahhitlik" ilişkisi üzerine bir deneme olmaktan daha fazla iddiası olmayan bir yazıdır. Yazının başta gelen sorunu, her ne kadar bu iki ismin/durumun ne olduğuna dair sözlük tanımlarımız varsa da, birer kavram olarak ne olduklarının pek de belli olmayışıdır. Belki konuyu biraz daha daraltarak "zenginlik" ile "müteahhitlik"in ilişkisini anlamaya çalışmak kolaylık sağlayabilir. Bu ise, Amerikalı beyazların Batı'ya akınından beri "yaratıcı ruha ve ustalığa bedel ödeyen"[1] mühendislikle çok yakından ilgilidir. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, inşaat ve özellikle büyük projelerin tasarım ve uygulamasının, maceraperestlik ile iç içe girdiğinin gözden ırak tutulmaması gerektiğini söyleyerek (Tekeli ve İlkin, 2004: 473), "zenginlik" ve "müteahhitlik" üzerinden bir deneme yazma cesareti veriyor.

İlk tanımımızı, konuyla ilgili birçok borcumuz gibi, yine İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e borçluyuz; temel tartışma konularından biri olan "müteahhitlik" ile "inşaat müteahhitliği"nin birbirinden ayrılması gerektiği konusundaki sayısız tespit arasında, "büyük müteahhitlik" tanımı, konuyu inşaattan da öteye taşıyarak, zenginlik kavramının tartışılabileceği çerçeveyi sunmaktadır:

> Küçük inşaat girişimcisini ya da taşeronu, büyük inşaat müteahhidinden ayıran temel özellik, yapılan işin parasal büyüklüğünden ve hacminden çok, iş ilişkilerinin kurulma biçimleri olmaktadır. Küçük girişimci ya da taşeronda işin tanımı, fiyatın oluşumu, kalitesinin değerlendirilişi yüz yüze ilişkiler içinde olur. Oysa burada sözü edilen büyük inşaat müteahhitleri, iş ilişkilerini, dayanağını mühendislik bilgisinden

(*) Araştırmacı.

1 http://www.asce.org/history/hp_main.html (American Society of Civil Engineers)

> alan anonim ilişkiler içinde kurarlar. Girişimci işini alırken ve işini tamamladığını kanıtlarken kendi dışındaki bir bürokrasi (teknokrasi) ile mühendislik diliyle ilişki kurar. Bu ilişkinin kurulabilmesi için müteahhitlik firması içinde benzer bir teknokrat grubun bu ilişkinin dayanaklarını oluşturacak projeler, şartnameler, hak edişler, kesin hesaplar vb. mühendislik belgelerini üretmesi gerekir. Büyük inşaat girişimcisi böyle bir ilişki içinde bulunan bir kimsedir. Bu özellikleriyle bir sanayileşmiş toplum kategorisidir (Tekeli ve İlkin, 2004: 452-453).

Tarih Vakfı'nın araştırma konusu da, yukarıda tanımlanan "büyük müteahhitlik" olduğu için, çalışma kapsamında, bu yazının yazıldığı tarih itibariyle yirmi büyük müteahhitle görüşme yapılmıştır. Bunun, zenginlik denince akla gelen binlerce müteahhit hakkında fikir verecek kadar geniş bir örnek olmadığı açıksa da, Türkiye'de büyük müteahhitlik hakkında fikir vermeye yetecek bir sayı olduğu söylenebilir. Görüşülen bu müteahhitlerin yaş ortalaması 74'tür. Aralarından, on birinin babası Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e devşirilmiş bürokrat (beşi asker), altısı tüccar ve çiftçi ve sadece biri işçidir. Bu babalardan sadece ikisi müteahhitlik sektöründe çalışmıştır.

Bu yirmi müteahhitten on yedisi yüksek okul ve üçü lise mezunudur; yüksek öğrenim görenlerin ise, on biri İTÜ, üçü Yıldız Teknik Okulu (Üniversitesi), biri ODTÜ, biri Ankara Üniversitesi mezunudur. Doktora çalışması dikkate alınmazsa sadece biri Türkiye dışında eğitim almıştır. Ve hemen hepsi için, şu anda bu sektörde faaliyet gösteren en eski firma olan STFA'nın kurucularından Feyzi Akkaya hem inşaat mühendisliğinin hem de müteahhitliğin sembolüdür.

Türkiye'de müteahhitlik özellikle Cumhuriyet döneminde ciddi bir sermaye biriktirme aracı olmuştur; "kapitalistleşme ve kentleşme süreci içindeki bir ülkede yapılan sabit sermaye yatırımlarının yüzde yetmişlere varan bir oranını inşaat yatırımlarının oluşturduğu" (Tekeli ve İlkin, 2004: 452) düşünüldüğünde bu sermaye birikiminin boyutları hakkında fikir sahibi olmak mümkün olacaktır. 1930'lu yıllar büyük inşaat müteahhitliğinin doğuş yılları olmuştur; ancak bu yıllarda yaşanan bir sorun, sağlanan birikimin kurumsallaştırılamamış olması, devam eden yıllarda da kendini göstermiştir. Tekeli ve İlkin'in işin tanımı, fiyatın oluşumu, kalitesinin değerlendirilişi süreçlerinin küçük girişimci ve taşeronda yüz yüze ilişkiler "büyük inşaat müteahhitleri"nde anonim ilişkiler içinde kurulduğu tespiti, yakın dönemlere kadar etkin bir biçimde işlememiş gibi görünmektedir. Anıları yakında İNTES (İnşaat Sanayicileri İşveren Sendikası) tarafından yayınlanacak olan 1950'lerin büyük müteahhitlerinden Mebus Ergüvenç bu ilişkilerin bir örneğini şöyle anlatıyor:

> 2 bin tane ağaç keseceksiniz. Ben teklif alma yoluyla, her ağacın kesilmesine 100 lira koydum. Bir çöpten biraz daha kalın ne varsa, bunların ağaç deniyor ismine, tanesine 100 lira alıyor, makineyle deviriyorsunuz. Aldım işi, derken dedikodu çıktı tabii. İzmir Bölge Müdürü, 'Bana ağaç kestirmiyor, kendisi kesiyor' diye dedikodu başlattı;

'Benim yaptığım işe neden giriyorsun, aklın neredeydi daha evvel, daha evvel istikametini bulsaydın da kesseydin, ben şimdi sana kestirmem bunu' diye itiraz ettim ben de. Tevfik İleri bayındırlık bakanıydı. Beni çağırdı, "Yahu Mebus, ne bu eşkıyalık?" dedi bana... 'Allah aşkına bir şey düşün' dedi Tevfik İleri. Gümüşhaneli olduğu için Gümüş Bey dediğimiz Fevzi Ataç da Ankara'da Karayolları Bölge Müdürü. Fevzi'ye dedim ki, 'Şöyle bir şey yapayım ben, ağaç başına 50 liraya indireyim, yapayım gideyim.' 'Peki' dedi ve o şekle soktuk, sonunda ben ağaçların parasını 100 lira yerine 50 liradan aldım (Ergüvenç).

Bu ilk büyük müteahhitler, mühendislik bilgisinin desteğiyle davranıyor olsa da, ilişki kurma biçimlerinde yüz yüze ilişkiler düşünüldüğünden daha ağırlıklı gibi görünmektedir; onun için Vehbi Koç örneğinde görülen, "yüksek kârlı, aynı zamanda da çok zahmetli alanda belli bir birikim sağladıktan sonra daha güvenli alanlara yatırım" yapan müteahhitlerin sayısı, şu ya da bu nedenle sağladığı birikimi kaybeden müteahhitlerden daha az gibi görünmektedir. Tek parti döneminde müteahhitliğe başlayıp iflas edenler arasında, Erzurumlu Nafiz Bey, Arif Hikmet Koyunoğlu, ünlü SEFERHA şirketinin ortakları Sadık Diri, Halit Köprücü ve Ferruh Atay, Hayri Yunt, Abduralıman Naci Bey ve Mebus Ergüvenç zikredilebilir. Daha güvenli ve daha az zahmetli alanlara yatırım yapmak ise, özellikle 1980'lerden sonra artmaya başlamış gibi görünmektedir.

1950 ve 1960'lı yıllarda kurulan müteahhitlik şirketlerinde ise, bu araştırmadan elde edilen sonuçlara göre yüz yüze ilişkilerin rolü halen devam etmekle birlikte, kurumsallaşma süreçleri daha etkin biçimleriyle izlenebilmektedir. Bu müteahhitlerin hemen tamamının "zengin" olduğundan kuşku yoktur; ama bunun nasıl bir zenginlik olduğunu anlamaya çalışmadan önce, zenginliğin de biraz olsun tanımlanabilmesi gerekmektedir.

Zenginlik ve yoksulluk

Zenginlik, elbette ki görece bir kavram; ama Woody Allen'ın isabetle söylediği gibi, "Zengin olmak, en azından mali nedenlerle, yoksul olmaktan daha iyidir." Dünyayı paylaştığımız insanlardan ne kadarının zengin, ne kadarının fakir olduğunu söyleyebilmek o kadar kolay değil. Önce zenginliğin ne olduğunu biraz olsun anlayabilmek için soruyu tersine çevirerek başlayalım; çünkü yoksullardan kesilen vergilerle memurlarını besleyen Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası gibi bazı uluslararası örgütlerin zenginliğe dair belirledikleri bir sınır olmasa da yoksulluğa dair somut rakamları var ve "zenginlik"in varolabilmesi için "yoksulluk"un olması gerekiyor. Bu nedenle, Dünya Bankası'nın yayınladığı "World Development Report"un gelişme göstergelerinden biri olan "Yoksulluk ve Gelir Dağılımı"ndaki günde 1 ya da 2 doların altında bir gelirle yaşayanların oranlarının verildiği bölümün üst başlığının "Uluslararası Yoksulluk Sınırı" olarak adlandırılması bir yol gösterici olabilir.

Dünya Bankası'nın tanımından ilk anlaşılan şey, ulusal yoksulluk sınırlarının farklı olabileceğidir. Türkiye Kamu-Sen'in araştırmasına göre, "çalışan tek kişinin yoksulluk sınırı 875 YTL 94 YKr'ye yükseldi."[2] Yani, bu yazının yazıldığı gün itibarıyla günde 21,80 dolar. Türkiye'de yoksulluk sınırında yaşayan bir "tek kişi", dünyanın başka bir yerlerinde çalışan bir "tek kişi"den çok daha zengin ve tabii dünyanın başka bir yerinde, çalışan bir başka "tek kişi"den çok daha yoksul.

"2003 World Development Report"a göre, ulusal sınırların en yüksek olduğu ülke İsviçre. İsviçre'de yaşayan insanların ortalama gelirini, yani kişi başına milli gelirini Türkiye için zenginlik sınırı olarak varsaymak anlamlı olabilir mi? Buna göre, günlük zenginlik sınırı 101,29 dolar olur. Ne yazık ki elimizde zenginlik sınırı için başka bir gösterge yok. Ama Dünya Bankası'nın bizden esirgediği zenginlik sınırını böyle hesaplayıp da, uluslararası yoksulluk sınırına bakarsak, 1994 yılı verilerine göre, Türkiye nüfusunun % 2,4'ünün günde 1 ve % 18'in de 2 doların altında bir gelirle yaşadığını görürüz (World Bank, 2003: 236-237). Öyle görünüyor ki, asıl mesele zenginlik ya da yoksulluktan çok, paylaşmakta; eşit ve adil paylaşılmadığı zaman "zenginlik" ve "yoksulluk" anlam kazanmaya başlıyor. Ama paylaşım da ulusal ölçeklerde kaldığı zaman anlamlı olmaktan uzaklaşabiliyor.

Yine de, bu istatistiklerle aritmetiğe ihtiyacımız var: hedef ve amaçlarından değilse bile, bir başvuru kaynağı olarak istatistiklerinden "kimsenin" şüphe duymadığı Dünya Bankası'nın hesaplarına göre, ekonomi disiplininin, böyle bir bölme işleminin hiçbir ekonomik anlam taşımayacağına dair bütün itirazlarına rağmen, insanlar sahip oldukları ve yeniden ürettikleri kaynakları eşit olarak bölüşseler, günlük pay Dünya Bankası'nın atlas yöntemine göre hesaplandığında 14,08 ve satın alma paritesine göre hesaplandığında ise 20,74 dolar oluyor (World Bank, 2003: 245). Dünya Bankası'nın bu rakamları 133 ülkenin yer aldığı bir liste içinde; ama GSYİH'sı hakkında veri olmayan Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Myanmar, Nikaragua ve Eski Yugoslavya'nın pek de zengin olmadığını düşünürsek, 20,74 doların biraz daha düşeceğini söyleyebiliriz. Dünya Bankası'nın GSYİH verilerine göre, aynı yöntemlerle Türkiye'de kişi başına sınır sırasıyla 6,95 ve 18,19 dolar; yani dünya genelinde satın alma paritesi ile sınır, atlas yöntemine göre sınırın 1,47 katı iken bu Türkiye'de yaklaşık 2,62 katına ulaşmaktadır. Dünyanın en yoksul ülkesi Burundi'de ise bu sınır, atlas yönetimine göre, yaklaşık 0,28 dolara düşmektedir; yani neredeyse hepsi, uluslararası örgütlerin çok sevdiği "uluslararası yoksulluk sınırı"nın altında yaşayan halklar. Satın alma paritesine göre yapılan hesaplamalardaki "hayal gücü", atlas yönteminin dikkate alınması gerektiğini gösteriyorsa da, yediklerimiz ve içtiklerimizde "yoksul eti" ve "kan" olduğunu düşünmek zorunda kal-

2 http://www.maksimum.com/haberler/h/yoksulluk_siniri_875_ytl.php.

mamamız için, satın alma paritesi, yani günlük 20,74 dolar gelir düzeyi, bu yazı için hem yoksulluğun hem de zenginliğin sınırı olarak kabul edilmiştir.

Bu karmakarışık rakamları "anlamlandırmak" ve küresel soygunu gözlerden biraz daha saklayabilmek için ekonomi araştırmalarının sarıldığı kavramlardan biri de "gini katsayısı." "Gini katsayısı 0 ile 1 arasında birimsiz bir rakam olup, bir ekonominin ideal gelir dağılımından olan sapmasını sayısal olarak ifade etmektedir" (Yeldan, 2003: 18). Bu rakam 1'e yaklaştıkça ideal gelir dağılımından uzaklaşılıyor demektir ki buna göre, ideal gelir dağılımına Burundi Brezilya'dan daha yakın, Mısır da Avustralya, Avusturya ve Kanada'dan daha adildir (World Bank, 2003: 236-237).

Zenginlik yaratıcısı olarak müteahhitlik sektörüne geçmeden önce, zenginlik ve yoksulluğa ilişkin Türkiye üzerinden söylenecek son bir söz, en zenginlerle en yoksulların gelirlerinin 1965-1999 arasındaki artışıdır. Nüfusun en yoksul % 20'sinin kişi başına geliri 74 dolardan 283 dolara çıkmış ve 3,82 kat artmıştır. En zengin % 20'nin geliri ise 2.2281 dolardan 17.056 dolara çıkmış ve 7,47 kat artmıştır. 1965'te en zengin % 20 en yoksul % 20'nin son 30 yılda 30,82 katı gelire sahipken, bu oran 1999'da 60,26 kata çıkmıştır (World Bank, 2003: 236-237).

Türkiye'de günde 21,75 dolarla yaşayan bir kişinin yoksul olmaması ise, ancak iktisat disiplininin itirazlarının geçersizliğine bağlı olabilir; ama bu itirazlar hâlâ geçerli gibi görünüyor. Bırakın bir "zengin"i, üst düzey bir bürokrat, yeni yetme bir profesyonel bile bu gelirle yoksulluk sınırının altında buluverir kendini ve iktisat disiplininin itirazları geçerli olduğu sürece, hiçbir biçimde tanımlayamayacağımız bir zenginlik sınırı ve tabii ki zenginler var olur. Theodore Zeldin'in deyimiyle insan uygarlığı zamanla sürdürdüğü savaşında karasinekler kadar başarılı olamamış, bir tür olarak varlığını sürdürmenin tek yolu olarak yok etmeyi bulabilmiştir. Zenginlik, her şeyden önce yok etme araçlarını geliştirecek, güçlendirecek bir birikimi temsil etmektedir. İnsanlık, kaynakları akıl almaz bir savurganlıkla tüketirken, türün devamını güvence altına almak, kendi nesline yönelik bir yok etmenin başlatılmasını zorunlu kılmış gibi görünüyor. Amerika Birleşik Devletleri hükümeti tarafından yasaklandığı söylenen MTV'nin bir tanıtımında, ikiz kulelerin önünde, dünyada 40 milyon HIV'li, 824 milyon aç ve 630 milyon evsiz olduğu söyleniyor. Bunlar sırasıyla dünya nüfusunun % 6,51; % 13,42 ve % 10,26'sıdır. Bu tanıtım filminin hazırlayanların verilerinin kaynağını bilmiyoruz; ama bizim konumuzla da yakından ilgili olan "ev sahibi olmak" kültürel değerlerle de yakından ilişkili olduğundan, muhtemelen günlük gelirleri 21,75 doların üzerinde olan bu reklamcıların "ev" olarak değerlendiremeyeceği barınaklarda yaşayanlar bu istatistiklerde "ev sahibi" olarak görünmektedir. Oysa Dünya Bankası'nın anılan raporundaki veriler üzerinden hesaplandığında, hakkında veri bulunmayan ve 2 doların altında yaşayan nüfus olmayan ülkeler de dahil olmak üzere 2001 yılı itibariyle toplam dünya

nüfusunun, 1990-2000 yılları arasındaki araştırmalarla elde edilen verilere göre % 42'sinden fazlasının günde 2 doların altında bir gelirle yaşadığı görülmektedir. Uluslararası bazı istatistikler "aç" oranını % 13,42 ve "evsiz" oranını % 10,26 olarak veriyorsa, bunun ardında ya aptallık, ya kötü niyet ya da cehalet vardır. Konumuzla da biraz ilgisi olması nedeniyle, ev konusunda da istatistiksel bir bilgiyi aktarmak yararlı olabilir. Kişi başına yıllık inşaat harcaması Etiyopya'da 5,- dolar ve Japonya'da 5.000,- dolar düzeyindedir (FIEC, 2004).

2003 yılı verilerine göre dünya inşaat pazarının parasal büyüklüğü 3,5 trilyon dolara ulaşmıştır (FIEC, 2004). Tahmin edilebileceği gibi bu pazarın % 30'unu Avrupa'nın yüksek gelirli ülkeleri, % 21'ini ABD ve %20'sini Japonya oluşturuyor; dünyanın hızla büyüyen iki ekonomisi, sadece ekonomisi ile değil nüfusunun da etkisiyle sıralamaya girmiş durumda; Çin % 6'sına ulaşmış ve nüfusu Çin'i geçmek üzere olan Hindistan ise sadece % 1,7'sini oluşturmakta.[3] 3,5 trilyon dolar, dünya gayri safi hasılasının % 11'inden fazlasını inşaat sektörünün oluşturduğunu göstermekte. Türkiye'de zenginlik-müteahhitlik ilişkisine dair buradan çıkarabileceğimiz sonuç, müteahhitlik yoluyla zenginleşme süreçlerini besleyen kamu kaynaklarının giderek daraldığı ve bir zamanlar Libya'da başlayan dünya pazarına açılma olanaklarının sonuna kadar kullanılmasına yönelik alt yapının oluşturulması gerektiğidir; yoksa, kalkınma ve refah ideolojisinin çerçevesinden bir türlü çıkamayan siyasal iktidarlar açısından "ülkenin giderek zenginleştiği" efsanesini sürdürebilmelerini sağlayan kişisel zenginleşmeler de giderek azalacak gibi görünmektedir. Gayri safi hasılada inşaat işlerinin payının dünya ortalaması % 11'in üzerine çıkmış ve yavaş da olsa artarken, son yıllarda Türkiye'de bu oran hızlı bir düşüş eğilimi göstermektedir. Büyüme dönemlerinde genel olarak % 8-9'lar seviyesinde seyreden ve 1992'de % 6,4 olan pay sırasıyla 2000 yılında % 5,1; 2001 yılında % 5,2; 2002 yılında % 4,6; 2003 yılında % 4; ve 2004'ün ilk üç ayında % 3,3 olarak gerçekleşmiştir (Türk Yapı Sektörü Raporu, 2004: 15-16).

Taçlı başarı: Demiryolu

"Başlangıç devresindeki endüstriyel ekonomi, –büyük oranda kâr arayışındaki sermaye birikiminin yarattığı baskı sayesinde– Marx'ın 'taçlı başarı' dediği şeyi keşfetti, yani demiryolunu" (Hobsbawm, 1998: 47). 19. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuran olaylardan biri olan demiryolları yapımı, müteahhitlik işinden zengin olmanın ilk büyük örneklerini de yarattı; ama Hobsbawm'ın, "ellerini attıkları diğer her şey gibi demiryollarını sadece satın alıp yağmalayan hırsız baronlar" olarak tanımladığı ve Howard Zinn'in uzun uzun anlattığı Jim Fisk, Jay Gould ve Commodore Vanderbilt gibileri bir yana bırakılırsa, William

3 http://www.ilo.org/public/english/dialogue/sector/sectors/constr/global.htm

Pattison ve Thomas Brassey gibi iş adamları sadece kazandıkları parayla değil, yaptıkları işlerle de ünlenmişlerdi (Hobsbawm, 1998: 69-70). Yine de ABD'de demiryolları yapımı işi, iş adamları ve politikacıların hızla zenginleşmelerinin etkili araçlarından biri oldu.

ABD'de inşa edilen demiryolu hatları, 1900'lü yılların başına gelindiğinde 193 bin mile (yaklaşık 120 bin kilometre) ulaşmıştı (Zinn, 2005: 269). Howard Zinn'in verdiği bazı rakamlar, bu "hırsız baronlar"ın nasıl zenginleştiğine iyi bir örnektir.

> Kıtayı baştan başa geçen ilk demiryolları, Birleşik Pasifik ve Merkezi Pasifik demiryollarının birleştirilmesiyle kan, ter, siyaset ve hırsızlıkla inşa edilmişti. Merkezi Pasifik demiryolları, batı kıyısından başlayarak doğuya giderken 9 milyon akrelik [yaklaşık 36.500 kilometre kare] boş hazine arazisini ele geçirebilmek için Washington'da 200.000 dolar rüşvet dağıtmış; aslında kendisinin olan bir inşaat şirketinin 24 milyon dolarlık hisse senetlerini alırken 36 milyon dolarlık fazla bir ödeme yaparak 79 milyon dolar harcamıştı. Bu demiryolları inşaatı 3.000 İrlandalı ve 10.000 Çinli çalıştırılarak, günlük bir ya da iki dolarlık bir ücretle, dört yıl süren bir çalışma sonunda tamamlanabilmişti (Zinn, 2005: 271).

Bu olağanüstü bir faaliyetin hikâyesidir:

> Endüstrileşmenin, bütün bunları gerçekleştiren hücum kıtalarına; yani, çoğu zaman ekipler halinde örgütlenmiş, kazma kürekle hayal bile edilemez sayıda dağa taşa şekil vermiş köylü ordularına; doğdukları topraklardan çok uzak diyarlara hat çeken demiryolu işçilerine, ustalara; Arjantin'de ya da Yeni Güney Galler'de canla başla yeni demiryolları kuran Newcastle'lı ya da Bolton'lu mühendislere, teknisyenlere hayranlık duymamak mümkün mü? Hemen her kilometrede kemiklerini bırakan hamallar ordusuna acımamak mümkün mü? (Hobsbawm, 1998: 69-70)

Demiryolları yapımı, Türkiye için de bu olağanüstü çabanın ve zenginliğin hikâyelerini barındıran bir süreç olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ilk demiryolu inşaatı 130 kilometrelik İzmir-Aydın hattında 1856 yılında başlamış ve bugüne kadar yapılan hatların toplam uzunluğu 15.606 kilometreye ulaşmıştır. Bugün bu hattın toplam 10.987 kilometrelik kısmı Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmakta olup, 6.987 kilometrelik kısmı Cumhuriyet döneminde inşa edilmiştir. Türkiye'de demiryolları inşaatlarından zenginleşme de, ancak bu ölçeklerde mümkün olabilmiştir; ancak, Osmanlı Dönemi'nin ilk demiryolu inşaatlarından biri olan Rumeli Demiryolu hattı, Amerikalı "hırsız baronlar"ı bile kıskandıracak ölçüde bir zenginleşmenin aracı olarak tarihte önemli bir yer tutmaktadır.

130 kilometrelik Aydın-İzmir hattının işletmeye açılmasından 3 yıl sonra, dönemin Nafıa Nazırı Davud Paşa, elinde bir sözleşmenin taslaklarıyla Avrupa'dan İstanbul'a döndü:

> Nâfi'a nâzırı Davud Paşa Avrupa'ya gidip Hirsch ile Rumeli demir-yolu mukaavelesinin müsveddesini getirdi. Bunun kanûnen Şûray-i devlet'e havâlesi lâzım gelirken hemen tasdîki fevka'l-âde mültezem olduğuna ve Şûray-i devlet'de ilişilir mutâla'asına mebnî oraya uğratılmayıp Şirvânî-zâde ve Sadık ve Kabulî Paşa'lardan mürekkeb bir komisyona havâle olundu ve komisyon mazbatası doğru meclis-i mahsûs-ı vükelâda kırâat kılındı. İştibâh olunan ba'z-ı mevâddı hakkında Davud Paşa'dan îzâhât istenildi. Davud Paşa ise bunu bir avukata yaptırmış olup hakaayıkından gaafil bulunduğu anlaşıldı. Sathîce mukaavele-nâme müsveddesi gözden geçirilerek başlıca altı yerine îtirâz ettim. Def'ine muktedir olamadılar: 'Davud Paşa Avrupa'ya gidip de bunları düzeltsin' dediler. Bir iki gün sonra Davud Paşa Avrupa'ya gitti. Telgraf ile muhâbereye mübâşeret etti. Yapayım derken bozmakta olduğu anlaşıldı (Ahmet Cevdet Paşa, 1991: 94-95).

Ahmed Cevdet Paşa'nın anlatısından alelacele hazırlandığı anlaşılan Rumeli Demiryolu Sözleşmesi imzalandığında 38 yaşında iflas etmiş bir iş adamı olan Baron Freiherr von Auf Gereuth Moritz Hirsch, özellikle yoksul Yahudilere yardım etmekle ünlenmiş "hayırsever" bir bankerdi. Öyle ki, Rumeli Demiryolu yapımı sırasında "yoksulluklarından çok etkilendiği Doğulu Yahudiler Birliği'ne 1 milyon frank bağışta bulundu."[4] Oysa imzaladığı sözleşme ile sahip olduğu imtiyazları devrederek demiryolu ancak 19 yılda tamamlanabilmiş, kendisi bu işten yaklaşık 350 milyon franklık bir servet kazanmış ve Hirsch'e ödenmesi taahhüt edilen paranın temini için Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı borçlanmanın ana para ve faizlerinin ödenmesi ancak 1954 yılında tamamlanabilmiştir.

Kısa yoldan muazzam servet sahibi olmanın çarpıcı örneklerinden biri olan Baron Hirsch, aynı zamanda, uluslararası bir yolsuzluk hikâyesinin de baş kahramanı olmuştu. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Hirsch, Davud Paşa'ya, Avusturya Başvekili Beust'a, Avusturya prenslerine, Fransız Sefareti baş tercümanına, Alî ve Kabulî paşaların efradına, Hümayun başkatipliğine yüklü miktarlarda rüşvet dağıtmıştı (Engin, 1999: 133-139). 1869 yılında imzalanan sözleşmeden sonra, İstanbul'dan Viyana'ya ilk tren 14 Ağustos 1888'de hareket etti (Aslantepe, 1993: 90).

Ancak Cumhuriyet Dönemi'nde bu denli büyük parasal değerleri olan demiryolu inşaatları yapılmadı; hatlar bölümler halinde dağıtıldı ve örneğin 1925 yılında yapılan Samsun-Sivas hattındaki 7 kilometrelik bölüm işinin bedeli 210 bin liraydı (Demirağ, 1957: 15-16). Bu tutar yaklaşık olarak 113 bin dolardır; ancak bu gibi küçük çaplı işler bile kısa sürede önemli bir zenginleşmeyi sağlayabiliyordu. Nuri Demirağ'ın yaşamı bu hızlı zenginleşmenin çarpıcı örneklerinden biridir. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bayındırlık hamlelerini sadece bir zenginleşme aracı olarak müteahhitlik işlerinin hızlandırılması şeklinde görmek bir haksızlık olacaktır; Cumhuriyet'in yönetici kadrosu ve özellikle 1934

4 Ana Britannica, Cilt 11, 114.

yılında Nafıa Vekilliği görevine gelen, ünlü İstiklâl Mahkemesi Reisi Ali Çetinkaya, zaman zaman "yoksullaşmalara" bile neden olacak kararlar alabiliyordu. Sertliğiyle tanınan Ali Çetinkaya'nın karakteri, devlet müteahhit ilişkilerine de yansımıştı. Örneğin, 300 kilometreden fazla tutan ve 64 milyon lira bedelle, bir tür Türk müteahhitler konsorsiyumu (Tekeli ve İlkin, 2004: 464) olan Simeryol firmasına ihale edilen Sivas-Erzurum ve Malatya iltisak hatları ihale bedeline 11 milyon lira daha eklenmişti. "Hat Erzurum'a girmek üzereyken 3 milyon lira daha istendi. O zamanki vekil, mukavele tatbikatını gereğinde elindeki bastonuyla yapan Ali Çetinkaya dehşetli kızıyor, 'Vaktinde neden 14 demediniz? Ben tekrar meclis huzuruna nasıl çıkarım? Hattı Erzurum'a bağlayın, o zaman paranızı alırsınız' diyor... Çetinkaya'nın bu tutumu karşısında, Simeryol bütün müteahhitlerini topladı. İdarenin kendilerine yakınlığına mukabele olarak, bütün kredilerini kullanmak ve hiç para almadan hattı Erzurum'a ulaştırmak kararını aldı ve sözünü yerine de getirdi. 1939'da İkinci Dünya Savaşı başladığı günlerde, hat Erzurum'a girmişti" (Akkaya, 1989: 78). Aynı şekilde, Simeryol'un en büyük rakibi olan Abdurrahman Naci Bey de, Ankara Garı'nın yapımında Ali Çetinkaya'nın hışmına uğramıştı. "Ankara Garı'nın da müteahhidi Abdurrahman Naci ağabeyimizdi. Garın inşaatı sırasında zamanın Nafıa Vekili Ali Çetinkaya ile biraz ters düştüler. Bütün inşaatı hiç istihkak almadan tamamlayıp teslim etti" (Ergüvenç).

Her mahallede bir zengin

Demokrat Parti'nin hedeflerinde biri olduğu söylenen "her mahallede bir zengin yaratma", Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki demiryolu ağırlıklı bayındırlık programının 1940'lardan itibaren karayolu ve sulama sistemleri ağırlıklı bir bayındırlık programına geçmesine denk gelmektedir. Zenginleşmenin ekonomik ve siyasal arka planı açısından son derece önemli olan bu bayındırlık programının ayrıntıları İlhan Tekeli ve Selim İlkin tarafından verilmiştir. Ancak, bu konuda yapılan çalışmalarda, kaynak ve bilgi yetersizliği nedeniyle ihmal edilmek zorunda kalan bir başka program vardır ki, Türkiye'de son 50-60 yılda kurulup büyüyen büyük müteahhitlik firmalarının sermaye birikiminde bu programın asli rollerden birini üstlendiği anlaşılmaktadır. Bu programın resmî olarak başlangıcı 20 Eylül 1951'de Türkiye'nin NATO üyeliğine kabul edilmesidir.

Türkiye'nin NATO üyeliği karşılığında ödenen ilk bedel, bir tugay askerin binlerce kilometre uzakta Kuzey Kore ve Çin birliklerine karşı savaşmaya gönderilmesi olmuştu; ama bu yazının konusu Türkiye'nin NATO üyeliğinin siyasal sonuçları değil, yarattığı zenginliktir. Bu zenginlik, müteahhitlik tarihinin en az araştırılmış ve en az bilgi sunan alanıdır. 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de NATO projeleri olarak onlarca havaalanı, boru hattı, yüzlerce sığınak, üs

ve sayısız bina inşa edildi. Bu süreç birçok açıdan zenginleşmeyi de beraberinde getirdi; bunlardan ilki tabii ki yüksek kazanç oranlarıyla sağlanan parasal zenginlikti. Bu zenginliğe ilaveten, kısa sayılabilecek bir süre içinde, yine kısa sayılabilecek bir sürede parasal zenginliğe dönüştürülebilen bilgi ve teknoloji birikimi sağlandı. "Bütün bu şirketlerin bir çoğu NATO'ya da iş yaptıkları için dünya teknolojisini en iyi şekilde kullanıyorlardı. Bir dozer, bir finisher, bir greyder, bir scraper vs'nin ne olduğunu öğrenmiştik. 1950'ye kadar biz yalnız ve yalnız 250 lt.lik bir betonyerle el arabasını biliyorduk" (Tara, 2003: 7). Ancak ne yazık ki elimizde kaynaklar bu sürece ilişkin olarak aktarılabilecek daha fazla bilgi sunmamaktadır.

1940'lı yılların sonundan başlayarak Türkiye, 1950 ve 1960'lı yıllarda, AID ve Marshall yardımları, Dünya Bankası kredileri, NATO kaynakları ve yurtiçi kaynaklarla finanse edilen büyük bir bayındırlık hamlesine tanık oldu:

> Seyhan Barajı Türkiye için, o gün için çok parlak bir projeydi. Çünkü gurur duyulacak bir projeydi. Dünya Bankası bize 50 milyon dolar para vermişti. Bu 50 milyon dolar da, aslında bizim ödeme gücümüz olarak verilmişti, bundan daha fazlasını veremeyiz demişlerdi. Bunun 12,5 milyon doları limanlar, demiryolları için kullanılmıştır. 25 milyon doları ise Seyhan Barajı için kullanılmıştır. Geriye kalan 12,5 milyon doları silolar, alt yapı tesisleri için kullanılmıştır... 4,5 milyon dolar arttı. İnşaatı çok iyi yaptık, siparişlerini gayet iyi yaptık (Demirel, 2003: 78).

En çarpıcı örneklerini Karayolları (TCK) ve Devlet Su İşleri'nin (DSİ) oluşturduğu yatırımcı kuruluşlar 1950 ve 1960'lı yıllarda, oldukça geniş kadrolar istihdam ederek ve ciddiye alınabilecek şaibelerden epeyce uzak kalarak büyük bir inşaat faaliyetine girişmişlerdi. 1954 yılında, DSİ'nin maaşlı 48, ücretli 22 ve yevmiyeli 118 yüksek mühendis; maaşlı 24, ücretli 7 ve yevmiyeli 40 mühendis; maaşlı 23, ücretli 6 ve yevmiyeli 25 fen memurundan oluşan 313 kişilik bir teknik kadrosu mevcuttu. Bunun yanında, 9 takım semi treyler, 2 adet çekici ve seyyar tamirhane, 25 adet kamyon, 14 adet pikap, 32 adet kaptı kaçtı, 85 adet arazi jipi, 89 adet ekskavatör, 5 adet buldozer-skreyper, 9 adet traktör, 2 adet enjeksiyon makinesi, 3 adet kanal temizleme makinesi ve 3 adet sondaj makinesinden oluşan bir makine parkı vardı (Demir: 93).

Bu hamlenin ilk yıllarında önemli aksamalar da yaşanmıştı. Karayolları Genel Müdürlüğü 1946 yılında 594 personel, 214 kamyon ve makine ve 9 milyon TL bütçe ile 43733 kilometre yol çalışmasını ele almışken, 1950'de, 4316 personel, 2874 kamyon ve makine ve 71 milyon TL bütçeyle ancak 23054 kilometre yol çalışmasını ele alabilmişti (Berksan, 1951: 206).

Ancak bu dönemde Türkiye, inşaat sektöründe daha önceden az sayıda tekil ya da küçük örneklerin yaşandığı yolsuzluk kavramıyla daha yakından tanıştı. Elimizde daha eski dönemlere ilişkin az sayıda bilgi ve belge vardır; bunlar ara-

sında cereyan hırsızlığı yapan bir müteahhidin müteahhitler listesinden çıkarıldığına dair Nafıa Vekâleti'nin bir yazısıyla,[5] sonuçlanmamış bir şikâyet dilekçesi zikredilebilir.

Diğer bir yolsuzluk iması ise 2 Nisan 1954 tarihinde, Hollanda Kraliyet Liman İnşaat Şirketi'ne (Koninklijke Nederlandsche Maatschppij Voor Havenwerker) 70 milyon liraya ihale edilen Mersin Limanı ihalesine ilişkin bir şikâyet mektubudur. İhalede 64 milyon 272 bin 537 lira teklif veren Fransız Travaux Publics Entreprises Léon Ballet ve C.O.D.E.C. ile Yugoslav Entreprises de Travaux Maritimes ve Pad firmalarından oluşan konsorsiyumun temsilcisi Muzaffer K. Gürsel'in, dönemin cumhurbaşkanı Celâl Bayar'a yazdığı şikâyet mektubuna karşılık kendisine Hollanda firmasının yapmış olduğu teklifin her bakımdan elverişli olduğu cevabı verilmiştir.[6]

1960'lı yıllarda ortaya çıkan ilk olaylardan biri, Necmettin Erbakan'ın kurduğu Gümüş Motor'un 4 milyon 750 bin lira (yaklaşık 527 bin dolar) bedelle DSİ'ye teklif ettiği ve DSİ'nin mühendisleri tarafından 65 farklı kusur tespit edilen 90 adet derin kuyu pompasının satın alınması ve hiç kullanılmaması olmuştur (Özkan, 1997).

İkinci örneğimiz ise bir zenginleşmenin değil, bir yoksullaşmanın örneği olacaktır. 1966 yılında inşaatına başlanan Porsuk Barajı hak edişlerinde, inşaatın bütün çimentosunu devletten peşin parayla almak zorunda kalan dönemin ünlü müteahhidi Hazık Ziyal devlet tarafından iflasa sürüklenmiş, projenin kontrol mühendisi Faruk Bey de hapis cezasına çarptırılmıştır; ancak ilginç olan, ortada haksız bir kazancın bulunmayışı, ödemelerin bir centilmenlik geleneği çerçevesinde işin tamamlanabilmesine yönelik yapılmış olmasıdır (Akkaya, 1989: 124-125).

Müteahhit ve zenginlik

Müteahhit ve zenginlik kavramları üzerinde bir şeyler söylemeden önce, bir müteahhidin gözüyle zenginliğin nasıl algılandığına bakmak yararlı olabilir. Bu değerlendirme aynı zamanda, "müteahhitlik" ve "hırsız baronluk" arasındaki ayrıma ilişkin de ipuçları verebilecek bir değerlendirmedir.

Feyzi Akkaya kendi yaşamını anlatırken işe bir formülle başlar: "Konfor + Bahtiyarlık = Sabit" ve bu formülü ikinci bir formüle bağlayarak zenginlik ve müteahhitlik ilişkisini tanımlar:

> Paranın fazlası lüks tür, çünkü lükse sarfedilir. Buradaki paradan kasıt, tabii ki şirket sermayesi değil; şahsî servettir. Şirket sermayeleri devlet kontrolü altındadır. Resmî hesaplar arasında 'Patrona bir paket Bafra sigarası' kaydına dahi rastlansa suçtur.

5 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 34E235 230.0.0.0 28.24.14.

6 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 15630 30.10.0.0 154.85.33.0

> Şahsi servete gelince... Size bir müteahhidin genel tarifini yapayım, daha kolay anlaşılır:
> Bütün parasını işe yatırır. Yetiştiremez, aranır.
> Yelek cebinden 2,5 lira çıkar, onu da işe yatırır.
> İşte bu adam müteahhittir.
> Bizleri mülti-milyoner, sonraları mülti-milyarder, daha sonraları deo-bio-mülti trilyoner ilan edenlere inanmak, hoşunuza gidiyorsa, inanınız (Akkaya, 1989: 16-17).

Kendisini bir müteahhitten çok bir mühendis olarak tanımladığı açık olan Feyzi Akkaya, kendisi için biraz da "hayal ettiği müteahhit tipi"ni anlattıktan sonra, "hırsız baronlar" hakkında da küçük bilgiler vermektedir:

> Fakat maalesef bizim memlekette de bir hayli kalpazanlar vardı. 20'şer metre derin kum ve çakıl tabakaları olarak gösterilen yerlerin, 30 santiminin dışında, baştan sona kaya bulunduğu sondajlar gördük. Karayolları, memleket sathında inşa edeceği kalabalık bir seri köprünün sondajlarını, daha ilk denemede rafa kaldırmak mecburiyetinde kalmıştı (Akkaya, 1989: 135).

30 santiminin dışı baştan sona kayalık olan zemini kum ve çakıl tabakaları olarak gösteren müteahhit ile bu raporları kabul eden idareden kimlerin ne kadar kazanç sağladığını bilmiyoruz; ama daha yakın tarihlere ilişkin bir rapor, sadece bu gibi yolsuzluklarla kazanılıp bölüşülen paraların miktarları hakkında değil, mekanizma hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bu mekanizma kısaca müteahhitlik-bürokrasi-siyaset ilişkisidir. "Böylece, siyasetçi-bürokrat-müteahhit üçlüsünün kamu fonlarını çevrelemek için birlikte oluşturdukları çember tamamlanmış olmaktadır. Çember hep bu üçlünün yararına, kamunun zararına dönüp durur" (Deveci, 1998: 7).

Devlet Denetleme Kurumu'nun 1988 yılında üç örnek olay üzerinden yaptırdığı araştırma sonuçlarına göre Kınalı-Sakarya Otoyol Projesi'nde, 2 yıl 2 ay süre uzatımı, toplam 394.056.270 dolar savurganlık; Derbent Barajı İnşaatı'nda DSİ'nin gecikmesinden kaynaklanan 13.060.000.000 lira savurganlık; Altınkaya Barajı'nda 2 yıl 3 ay gecikme ve Mayıs 1985 fiyatlarıyla DSİ'den kaynaklanan 67.800.000.000 dolar savurganlık tespit edilmiş (Sargıç, 1999: 11) ve bu savurganlıkların görevi ihmal niteliğinde olduğu sonucuna varılmıştır. Örneğin bütçenin üç katını bulan yatırımlar sonucu DSİ'nin girdiği darboğaz, bizzat başbakanın verdiği emirlerden kaynaklanmıştır (Sargıç, 1999: 11). Birleşmiş Milletler Endüstriyel Kalkınma Örgütü, Türk yatırım uygulamalarında en zayıf yerin fizibilite olduğunu belirtmektedir. Kınalı-Sakarya Otoyol Projesi Birleşmiş Milletler Endüstriyel Kalkınma Örgütü'nün tespit ettiği zayıflığı da göstermektedir. Fizibilite raporunda azami yatırım 378.302.430 dolar olarak kabul edilmişken, gerçekleşen değer 886.524.008 dolara ulaşmıştır (Sargıç, 1999: 13). Ayrıca bu ihmaller kimi zaman fizibilite çalışmalarındaki mühendislik hatalarını aşarak, siyasal ve ekonomik çıkar boyutlarında ihmallere varmaktadır. Edirne-Kınalı

Otoyol Projesi'nde müteahhit, sözleşmenin imzalanmasından en geç 30 gün içinde idareye sunmakla yükümlü olduğu "ağ diyagramları"nı 23 ay boyunca vermemiş; ancak avansları ödenmeye devam etmiş ve bu duruma karşı çıkan kontrol teşkilatı uzmanının da görevine son verilmiştir (Sargıç, 1999: 15).

Bu üç örnek, zenginlik ve müteahhitlik ilişkisini incelerken bürokrasi ve siyasetin de denklemin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Müteahhitlikten sanayiciliğe

Türkiye'de müteahhitlik hizmetleri ilk defa STFA şirketinin iki ortağı olan Feyzi Akkaya ve Sezai Türkeş'in kişisel girişimleriyle yurt dışına açıldı. Feyzi Akkaya'nın anılarını anlattığı "Ömrümüzün Kilometre Taşları" adlı kitap, sadece Cumhuriyet döneminin modernleşme serüveniyle ilgili değil, bir sermaye birikimi ve zenginleşme aracı olarak müteahhitliğin veçheleri ile ilgili de en önemli kaynaklardan biridir. STFA'nın başlattığı yurt dışı müteahhitlik hizmetlerinin ve büyük müteahhitlik tanımının temel öğelerinden olan "anonim ilişki biçimleri" ve "mühendislik bilgisi"nin, Libya deneyiminde "vurguncular" ve özellikle banka sistemi aracılığıyla nasıl yerle bir olduğunun örnekleriyle dolu olan bu kitap, "girişimcilik" ve "vurgunculuk" arasındaki ayrımı da çarpıcı biçimde resmeder. "Libya, ... Türk inşaatçı firmaları, hatta sertifikalı, sertifikasız apartmancı inşaat müteahhitleriyle dolmaya başladı. Bunların arasında, Libyalılar'a epeyce sürpriz yapanlar ve rahatsızlık verenler" de çıkmıştı (Akkaya, 1989: 309).

Türkiye'deki müteahhitlik firmaları arasında sadece Türkiye Müteahhitler Birliği üyesi firmaların, 1972 yılında başlayan yurt dışı faaliyetlerinde 2003 sonu itibariyle yaptıkları işlerin parasal değeri 38.378.541.676 dolara ulaşmıştır (TMB, 2004: 21). Bu dönem içinde, özellikle Libya'da yaşananlar daha ayrıntılı ve geniş bir araştırmanın konusu olmaya layıktır; iki ülke arasında kriz boyutlarına varan ilişkiler, tamamlanmış işlerin parasını alamayan müteahhitler ve açlıkla yüz yüze kalan işçiler, konunun farklı boyutlarını oluşturmaktadır. Ancak kısaca söylemek gerekirse, yurt dışı pazarlar, göz açıp kapayıncaya kadar sürede gerçekleşen vurgunların alanı oldu: "Birçok firma avanslarını alıp kaçtılar; herkes biliyor bunu. Türk müteahhitlerinin yurt dışındaki itibarına büyük zararlar verdiler" (Ergüvenç). Şantiyeler kuruldu, işçiler barakalarına yerleşti ve bir günde müteahhitler kayboldu.

Tarih Vakfı'nın çalışmasında görüştüğümüz 20 büyük müteahhitten 19'u sektördeki çalışmalarını sürdürmektedir. Aralarından çok azının çocukları işleri devralmış durumdadır; çünkü bütün görüşmelerde sık sık tekrarlandığı gibi deneyim ve yüz yüze ilişkiler hâlâ belirleyici bir öneme sahip görünmektedir. 1990'lı yıllardan itibaren işletmecilik bilgisi firmalarda mühendislik bilgisi kadar önemli bir yere sahip olmaya başlamıştır; bu konuda kabaca da ol-

sa, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi ayrımı izlenebilmektedir.

Sektörde elde edilen birikimin aktarılmaya başlandığı ilk önemli alan 1980'lerin ikinci yarısından itibaren turizm olmuştur; bugün turizm alanında yatırım yapmamış az sayıda büyük müteahhitlik firması bulunmaktadır. Elbette ki inşaat sektöründeki deneyim turizm alanında daha çok otel işletmeciliğine olanak tanımışsa da, sektörün diğer alanlarına da girişler olmuştur.

Özellikle yurt dışı müteahhitlik hizmeti veren firmalarda sanayi yatırımları ve ticaret ikinci sıradaki alan olarak göze çarpmaktadır. Sektörün büyük kuruluşları arasında sayılabilecek olan Tekfen, Doğuş, Gama, Gür-iş gibi firmaların önemli sanayi yatırımları olduğu bilinmektedir. Sektörde bankacılıktan turizme, genellikle inşaat yan sanayii niteliğinde olan imalat sanayiinden nakliyeciliğe, medyadan enerjiye bir dizi sektörde büyük yatırımlar yapan çok sayıda firma mevcuttur; ancak inşaat müteahhitliği, bu firmaların ana faaliyet alanı olmaya devam etmektedir.

Zenginliğin tezahürleri

Elbette ki zenginliğin tezahürleri harcamalarda izlenebilecektir. Basında izlediğimiz müteahhit tipi, lüks otomobiller, havada para ve altınların savrulduğu düğün törenleri, güzel giyimli kadınlar, büyük yatlar gibi savurganlık görüntüleriyle birlikte kafamızda yer etmiştir; ancak bunlar zenginliğin tezahürü olmaktan çok sonradan görmeliğin tezahürleri sayılabilir. Şükür Genç "Mütaitliğin 3 M'si: Mütatit, Mercedes, Metres" başlıklı yazısında, mütaehhitlik tarafından zenginlik tezahürünü şöyle yorumlar.

> Pırıltılıdır mütaitlik. Hem sektördeki para, hem mütaitin güçlü görünmek üzerine kurulmak zorunda olan yaşamı, milletin ağzını sulandırır. Terzisi, bakkalı, çakkalı; bileni bilmeyeni mütait olmak için can atar. Sanılır ki böyle bir yaşantı, çekilen strese değecektir. Mütaitliğin içi mütaiti, dışı milleti yakar.
> Magazin gazetelerinde pahalı güzel kadınların masasında görülen mütaitin sandalyesine oturmak hayalleri kurulur. Mütait biraz gıpta, biraz da kıskançlıkla izlenir. O ne paradır, o ne güçtür, o ne hayattır, of be! (Genç, 1992: 15).

Halbuki, son derece pahalı yatlarda başbakanlarla, cumhurbaşkanlarıyla tatil yapan, turizm yatırımlarından sorumlu bürokratlarla Akdeniz koylarında bakir alanlar keşfeden müteahhit görüntüsü zaman zaman milletin canını gerçekten yakabilmektedir.

Bir de lüks yaşamdan uzak duran müteahhit tipi vardır; bunların M'leri 3 değil, 5'tir: Method, Money, Machine, Material, Men. Bu 5M'i sıralayan Feyzi Akkaya için bunlar "ister büyük olsun ister küçük, şantiyelerin topallamadan sağ-

lam tempolarla yürütülebilmeleri için ana formül"dür (Akkaya, 1984: 118).

Ortasında müteahhidin, iki yanında ise metresle mercedesin durduğu formül ise, zenginlikten çok sonradan görmeliğin ve Dadaloğlu'nun "terlemeden mal kazanan zalimler/can verirken soluması güç imiş" deyişindeki nefret nesnesinin tezahürünü işaret ediyor olsa gerektir. Zenginliğin tezahürleri ancak harcama biçimleriyle izlenebilir; diğer zenginlik biçimlerinde olduğu gibi müteahhitlikte de bu tezahürleri, sonradan görmeliği bir yana bırakırsak, geleneksel ve modern biçimleriyle ikiye ayırabiliriz.

Geleneksel biçimler, sermaye birimini servete dönüştürerek güven altına almayı hedefler; gayri menkul mülkiyeti bunun en önemli biçimlerinden biridir. Modern biçim ise, sermaye birikimini yatırımlara kanalize etmektir. Müteahhitlikle sermaye birikimi sağlayanların, özellikle 1980'lerden itibaren bu ikinci biçime daha çok itibar ettiklerini izlemek mümkündür. Bunlar müteahhitlikle elde edilen birikimin en temel harcama biçimleridir; kişisel tercihlere göre belirlenen harcamalar ise ikinci sırada gelmektedir.

Futbol, müteahhitler arasında en yaygın ilgi gören spor dalıdır; ama bunda iş ilişkilerinin önemli bir etkisi olduğu izlenmiştir. İş ilişkilerinin belirleyiciliği dışında başta gelen ilgi alanı deniz ve otomobil sporları gibi görünmektedir; özellikle genç kuşakta bu ilgiler çevrecilik gibi modalarla da iç içe geçmiş gibi görünmektedir.

Zenginliğin paylaşılması/dağıtılmasında da geleneksel ve modern biçimler iç içe geçmiş durumdadır; memleketine (doğup büyüdüğü şehre) ve akrabalarına karşı hissedilen sorumluluktan toplumun geneline doğru yayılan bir sorumluluğa geçiş vardır. 1984'te kurulan İTÜ Vakfı bunun ilginç örneklerinden biridir. Çoğunluğunu müteahhitlerin oluşturduğu bir grup İTÜ mezunu iş adamı, bir seferde üniversiteye tam yetmiş milyon dolar bağışlamışlardır. Bu gibi bağışlar arasında eğitim amaçlı bağışlar ilk sırayı tutmaktadır; İTÜ örneğindeki bağışlar gibi, çok sayıda "memleketine okul yaptırma" hikâyesi de bu araştırma sırasında kaydedilmiştir.

Burjuva anlamda ilgilerin, özellikle sanat ilgisinin, toplumsal yaygınlaşmaya paralel olarak arttığı görülmektedir. Görüşülen yirmi müteahhit içinde resim, heykel ve antik eser koleksiyoncularının varlığı ve hatta bu koleksiyonları bir müzeye dönüştürme eğilimleri tespit edilmiştir.

Araştırmanın en önemli sonuçlarından biri de, büyük müteahhitlerde, toplumda yaygın olan "sonradan görme müteahhit" algısının değiştirilmesine ve bunun yerine üretici bir faaliyet ve bir mühendislik işi olarak müteahhitlik algısının yerleştirilmesine yönelik güçlü bir çabanın mevcut oluşudur.

Müteahhitlik ve zenginlik ilişkisinin Cumhuriyet dönemindeki seyri ise, devlet tarafından desteklenen kapitalistleşme sürecinin önemli sermaye birikimi araçlarından biri olan müteahhitlik sektörünün bir bölümünün, kurucu bürokratik kadroların yüksek eğitim almış çocukları tarafından üstlenilmesi; önce Na-

fia Vekaleti, ardından TCK ve DSİ gibi yatırımcı kuruluşlarda ve yabancı inşaat firmalarında sağlanan mühendislik bilgisi ve teknolojinin etkin biçimde kullanılarak özellikle 1950'lerden başlayan bir süreçte büyük bir sermaye birikimi sağlanmasıdır. Bu değerlendirme, daha çok olgusal bilgiye ihtiyaç hissetmektedir ve 1960 ve 1970'li yıllardan itibaren yüksek fiyat indirimleriyle alınıp malzeme hırsızlığıyla tamamlanan sayısız kamu ihalesi aracılığıyla olağanüstü servet kazanmış kamu müteahhitleriyle, kat karşılığı konut yaparak servet kazanan asgari mühendislik bilgisinden yoksun müteahhitleri dışarıda bırakmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa (1991) *Tezakir*, haz. Cavid Baysun, Ankara: TTK Yayınları.

Akkaya, Fevzi (1989) *Ömrümüzün Kilometre Taşları*, İstanbul:

Akkaya, Feyzi (1984) *Şantiye Elkitabı*, İstanbul: STFA İnşaat A.Ş.

Aslantepe, Cengiz (1993) *Nostalgia for Ottoman Bonds & Shares*, İstanbul: Alfa Securities.

Berksan, M. Nazım (1951) *Yol Davamız*, Ankara: Akın Matbaası.

Demir Abdullah (tarihsiz) *Su ve DSİ Tarihi*, Ankara: Devlet Su İşleri Vakfı.

Demirağ, Nuri (1957) *Nuri Demirağ'ın Hayat ve Mücadelesi*, İstanbul: Nu. D. Matbaası.

Demirel, Süleyman (2003) *Suyun Miladı, Süleyman Demirel ile Röportaj*, İNTES İnşaat Sanayii, Temmuz-Ağustos 2003, Sayı: 78.

Deveci Hıfzı (1998) "Dürüst İhale Olabilir mi, Yoksa Bir Düş mü?", *Denetim*, Ağustos 1998, Cilt: 3, Sayı: 7.

Engin, Vahdettin (1999) *Rumeli Demiryollarında İhale Yolsuzluğu, Kamu Kaynaklarının İsrafı ve Yolsuzluk*, Kamu Yatırımlarında Kaynak Kullanımı Kongresi, İzmir: İnşaat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi, İMO İş Yayınları.

Ergüvenç, Mebus (tarihsiz) *Yayınlanmamış Anılar*.

FIEC (2004) *European Construction Industry Federation Press Relase*, Paris.

Genç, Şükür (1992) *Mütait: Gönüllü Mahkum - Siyasetçinin, Bürokratın ve Müteahhidin El Kitabı*, Ankara: Memleket Yayınları.

Hobsbawm, Eric (1998) *Sermaye Çağı*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Yayınları.

Özkan, Yaşar (1997) *Abdullah Demir'e Mektup*, 16 Eylül 1997, Yaşar Özkan Mühendislik ve Müteahhitlik A.Ş. Arşivi.

Sargıç, Doğan (1999) *Kamu Altyapı Projelerinde Kaynak Kullanımı Sorunu*, Kamu Yatırımlarında Kaynak Kullanımı Kongresi, İzmir: İnşaat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi, İMO İş Yayınları.

Tara, Şarık (2003) *Mühendis Şarık Tara, Şarık Tara ile Röpörtaj*, İNTES İnşaat Sanayii, Temmuz-Ağustos 2003, Sayı: 78.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (2004) *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TMB (2004) Directory of Turkish Contractors, Ankara.

Türk Yapı Sektörü Raporu (2004) İstanbul: Yapı Mimarlık Kültür Sanat Dergisi Eki.

Worl Bank (2003) *Worl Development Report: Sustainable Development in a Dynamic World, Transforming Institutions, Growth, and Quality of Life*, Washington: Worl Bank & Oxford University Press.

Yeldan, Erinç (2003) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Zinn, Howard (2005) *ABD Halklarının Tarihi*, çev. Sevinç Sayan Özer, Ankara: İmge Yayınları.

Modern beden kültüründe güzellik salonlarının yeri: Ankara örneği*

*Sevim Odabaş***

Giriş

Toplumsal yapıdaki çeşitli değerlerin, değişmelerin, taleplerin ve arzuların tezahür ettiği mahallerden biri de bedendir. Parmak izi, boyu posu, oturup kalkması, duruşu, yürüyüşü, tutkuları, giyinişi, süslenmesi vb. farklı ve bu anlamda her daim biricik fail olan bedenler, özelde de kadın bedenleri her toplumsal dönemde çeşitli algı, söylem, kurum, mekân ve pratiklere muhatap olmuştur. Modern toplumda bedenlerin, bilhassa da kadın bedenlerinin muhatap olduğu algı, söylem, kurum, mekân, pratik ve deneyimler farklılaşmakta ve çeşitlenmektedir. Toplumsal yapıdaki değişmeleri yansıtan bu söylem, kurum, mekân ve pratiklere (sağlık, spor, güzellik, diyet vb.) özneler, özelde de kadınlar değişik algı, ihtiyaç ve beklentilerle dahil olabilmektedirler.

Türkiye'de de son yıllarda farklı yaşam tarzına sahip öznelerin, bilhassa da kadınların modern beden kültürüne ve bu kültürü oluşturan söylem, kurum, mekân ve pratiklere kimi zaman tebessüm ederek, kimi zaman da isyan ederek daha çok bel bağladığına, bedenlerini düzenlemeyi ve dönüştürmeyi ciddi bir uğraş alanı olarak görmeye başladıklarına tanık olmaktayız. Evde, işte, okulda, sokakta, çarşıda, pazarda, alışveriş merkezlerinde, zayıflama ve fitness merkezlerinde, hastanelerde, güzellik salonlarında farklı muamele gören bedenler,

(*) Kapılarını açarak bu çalışmayı mümkün kılan güzellik uzmanlarına ve açık yüreklilikle düşüncelerini aktaran güzellik salonlarına giden tüm kadınlara düşünce ufuklarımı genişlettiklerinden ve bu çalışmaya yaptıkları katkılardan dolayı şükran borçluyum. Ayrıca, yürüttüğümüz fikir tartışmalarında bana sabırla, zarafetle tahammül eden ve zihin açıcı sorgulamalarıyla konumla yüzleşmemi sağlayan hocam Abdulkerim Sönmez'e teşekkür ederim. Bu çalışmanın taslağını okuyan ve kör kaldığım noktaları aydınlatan Sibel Odabaş'a da müteşekkirim.

(**) Mersin Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

adeta toplumsal yapıda hasıl olan değişmelerden nasiplendiğini ve bu değişmeler karşısında bir duruş sergilediklerini bizlere haykırmaktadır.

1980'lerden günümüze Türkiye'nin toplumsal-iktisadi ve kültürel hayatında meydana gelen değişmelerin ve dönüşümlerin yansımalarını bedenleri kuşatan toplumsal değerlerde, bedensel alışkanlıklarda ve bedene yönelik hizmetlerin sunulduğu mekânlarda görmek mümkündür. Küresel kapitalizm, kentleşme ve toplumsal hareketlik, göreli olarak eğitimli erkek ve kadın nüfustaki artış, mesleklerdeki farklılaşma, kitle iletişim araçlarındaki ve kozmetik sektöründeki gelişmeler beden kültüründe ve dolayısıyla beden ile ilgili ürünlerde, hizmetlerde ve mekânlarda bir farklılaşmaya ve çeşitlenmeye yol açmaktadır. Son yıllarda, kentsel alanlarda, küresel kozmetik piyasalarındaki seçkin kişisel bakım ürünlerinin yer aldığı kozmetik alışveriş merkezlerinin (Tekin Acar gibi) çoğaldığına ve bu merkezlerde cilt bakımı ve makyaj gösterilerinin düzenlendiğine, bir dönem evlerde ve kuaförlerde yapılan vücut bakım hizmetlerinin (ağda, kaş alımı, manikür, pedikür, makyaj vb.) güzellik salonlarına ve güzellik uzmanlarına doğru kaydığına ve kadınların da bu değişmelere yüz çevirmediğine şahit olmaktayız.

Bu çalışma, modern beden kültürü ile etkileşim içinde olan ve güzellik salonlarından hizmet alan kadınların, kendi bedenlerini ve güzellik salonlarını nasıl algıladıklarını incelemeyi ve tartışmayı hedeflemektedir. Bu çalışmanın ampirik tabanı, 20 Nisan 2002-31 Ağustos 2002 tarihlerinde Ankara'nın Dikmen, Kızılay, Sincan, Aydınlıkevler, Batıkent, Bahçelievler, Küçükesat, Tunalı Hilmi, Etlik, Emek, Balgat, Gaziosmanpaşa, Demetevler, Çankaya, Keçiören, Aşağı Ayrancı semtlerindeki güzellik merkezi ve salonlarından hizmet alan ve farklı toplumsal konumda bulunan kadınlarla gerçekleştirilen niteliksel bir alan araştırmasından elde edilen verilerin bir bölümüne dayanmaktadır.[1]

Beden araştırmalarında gövdesel öznelerin, özellikle de kadınların modern beden kültürü ile etkileşimini ele alan ve yorumlayan incelemelerde esas olarak iki yaklaşımın veya eğilimin ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi, gövdesel öznelerin toplumsal kurumlar ve iktidar mekanizmaları tarafından kurulduğunu, üretildiğini ve kolonize edildiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşıma göre bilhassa kadın bedenine yönelik (güzellik, moda, diyet, estetik cerrahi vb.) söylem ve pratikler ve bunların cisimleştiği beden odaklı mekânlar ataerkil ve kapitalist sistemin işlemesine katkıda bulunmaktadır. Kadınlar, kayıtsız şartsız beden kültürünün normlarına dahil olmaktadırlar. Beden kültürü, gövdesel özneleri imaj, görüntü ve tüketim düşkünü kılarak tâbileştirmekte, baskı altına almaktadır. Gövdesel özneler diyet ve estetik cerrahi terörüne maruz kalmaktadır (Barkty, 1982; Wolf, 1991; Bordo, 1993; Morgan, 1998).

1 Bu veriler, "Modernlik ve Kadın Bedenine Yönelik Söylem ve Pratikler: Ankara'da Güzellik Merkezi ve Salonlarına Giden Kadınlar Üzerine Bir İnceleme" adlı doktora çalışmamın alan araştırmasından elde edilmiştir.

İkincisi ise gövdesel öznelerin, bilhassa da kadınların modern beden kültürüne ve bu kültürü oluşturan çeşitli kurum, söylem ve pratiklere kayıtsız şartsız ve gözleri kapalı bir biçimde dahil olmadıklarını, kendi niyet ve meşru gerekçeleri doğrultusunda bu kültür ile etkileşime girdiklerini, çeşitli söylem ve pratikleri işe koştuklarını iddia etmektedir (Davis, 1995; Beausoleil, 1994).

Bu çalışmanın niyeti, modern toplumda bedenlerin konumunu ve dolayısıyla kültürünü anlamaya ve kavramsallaştırmaya yönelik birbiriyle muhabere eden bu farklı teorik eğilimleri veya sesleri, Öncü'nün tabiriyle "bavul turizmi" (1998: 50) yaparak, Türkiye gündemine taşımak ve modern beden kültürünü yapı/fail veya eyleyen kutuplaşmasından beslenen bu farklı teorik kabullerin ve eğilimlerin kör döğüşüne kurban etmek değildir. Aksine, bu çalışma, 20 Nisan-31 Ağustos 2002 yılında Ankara'daki güzellik salonlarından hizmet alan ve farklı toplumsal konumda bulunan 100 kadın ile yapılan mülâkatlar ve alandan elde edilen verilerin imkânları dahilinde, kadınların kendi bedenlerini nasıl algıladıklarını ve modern beden kültürünün icra edildiği mekânlardan biri olan güzellik salonları ile hangi niyetler eşliğinde etkileşime girdiklerini keşfetmeye ve tartışmaya gayret edecektir. Böyle bir çabanın, hem modern toplumda beden kültürünün yapısını ve bu yapı ile etkileşime giren gövdesel öznelerin konumunu anlamamıza hem de beden araştırmalarında kabul gören ve hâkim olan yaklaşım ve eğilimleri sorgulamamıza yardımcı olacağını ümid ediyorum.

Bu noktada, Ankara'nın farklı semtlerindeki güzellik merkezi ve salonlarından hizmet alan 100 kadın ile yaptığımız mülâkatlardan elde ettiğimiz verilerin analizine geçmeden önce, genel bir çerçeve çizmek maksadıyla öncelikle alan araştırmasının tasarımı ve yöntemi, akabinde modern toplumda beden kültürünün ve bu kültür içinde yer alan güzellik salonlarının temel karakteri sunulmaya çalışılacaktır. Daha sonra, kendileri ile mülâkat yaptığımız güzellik merkezi ve salonlarına giden kadınların sosyo-ekonomik profili, kendi bedenlerine ve güzellik salonlarına ilişkin algıları ele alınacak ve tartışılacaktır.

Araştırmanın tasarımı ve yöntemi

Türkiye'de baş döndürücü bir hızla yaşanan toplumsal değişmeye bağlı olarak, sayıları her geçen gün mantar gibi çoğalan güzellik salonlarının araştırma nesnesi olarak tercih edilmesinde birçok faktör etkili oldu. Bunlar; güzellik salonlarının kentsel ortamlarda modern beden kültürünün icra edildiği mekânlardan biri olması, uzman bilgisi, modern güzellik teknolojileri, zayıflama üniteleri (pasif jimnastik, yosun ve parafin ile zayıflama vb.) ve diğer üniteler (epilasyon, manikür, pedikür, cilt bakımı, solarium vb.) vasıtasıyla bedenleri düzenlemesi, yapılandırması ve yeniden inşa etmesidir.

Araştırmanın ampirik verilerinin güzellik salonlarından derleneceği belirlen-

dikten sonra, Ankara'da faaliyet gösteren güzellik salonlarının isim ve adreslerinin bir listesi oluşturulmuştur.[2] Bunun ardından, listede yer alan güzellik salonlarını işleten kişiler ile telefonla görüşülerek randevu alınmıştır. İşletme sahibi ile yapılan ilk görüşmelerde araştırmanın amacı ve uygulayacağımız mülâkatın içeriği hakkında bilgiler aktarılmıştır. Uzun süren bu görüşmeler sonunda bazı işletme sahipleri, araştırmaya sıcak bakmış ve bu konuda ellerinden geleni esirgemeyeceklerini dile getirmiştir. Bazı işletme sahipleri de araştırmanın amacını dahi anlatmama müsaade etmeden, bu çalışmaya ayıracak vakitlerinin olmadığını belirterek, işbirliği yapmayı reddetmişlerdir.

Bu çalışmaya başlamadan önce, güzellik salonlarında hiç bulunmamıştım. Dolayısıyla bu mekânların tabiâtı hakkında, literatürdeki okumalarım dışında herhangi bir bilgim yoktu. Alan çalışmasının örgütlenmesine devam ederken ve güzellik uzmanları ile sosyal ilişki ağları tesis edilirken, hazırladığım mülâkat cetvelinin işleyip işlemediğini sınamak ve güzellik salonlarındaki havayı solumak amacıyla, 2002 yılının Nisan başlarında, Dikmen'deki bir güzellik salonunda alan araştırmasının ön uygulamasına başladım. Sosyolojik tahayyülümün, basiretimin teorik okumalarla kalıplandığı ve modern toplumda beden kültürünü oluşturan çeşitli söylem, pratik (sağlıklı olmak, zayıflamak, diyet yapmak, güzellik, estetik cerrahi vb.) ve bu söylem ve pratiklerin cisimleştiği beden odaklı mekânlara, özellikle de güzellik salonlarına dair zihnimde birbiriyle muhârebe eden farklı teorik seslerin uğultusunun had safhada olduğu bir halde ve daha önceden güzellik salonlarına ilişkin hiçbir tecrübesi olmayan, doktora çalışması yapan bir kadın kimliğiyle bu güzellik salonunun kapısından içeriye girdim. Bir hafta boyunca sabahtan akşama kadar bu salonda bulundum. Bu süre zarfında, sadece yarı yapılandırılmış açık uçlu sorulardan oluşan mülâkat cetvelinin anlaşılırlığı ve işlerliği test edilmemiş; aynı zamanda güzellik salonlarının örgütlenme biçimi, tefrişi hakkında genel bilgiler elde edilmiş, güzellik salonunun havası solunmuş, bu mekânlarda yapılan işlemler, kullanılan güzellik teknolojileri ve güzellik uzmanlarının kullandığı jargon (paket, pasif jimnastik, parafin ve yosun ile zayıflama, kalıcı makyaj) hakkında da malûmat sahibi olunmuştur. Böylece, bu salonda araştırma için hayati olacak noktaların yakalanmasına özen gösterilmiştir.

Alan araştırmasının asıl veri toplama safhasına ise 20 Nisan 2002 tarihinde başlanmış ve işlemler 31 Ağustos 2002 tarihinde tamamlanmıştır. Bu süre zarfında Dikmen (5 kişi), Kızılay (10 kişi), Sincan (7 kişi), Aydınlıkevler (4 kişi), Batıkent (4 kişi), Bahçelievler (6 kişi), Küçükesat (7 kişi), Tunalı Hilmi (9 kişi), Etlik (5 kişi), Emek (4 kişi), Balgat (5 kişi), Gaziosmanpaşa (8 kişi), Demetevler (5 kişi), Çankaya (5 kişi), Keçiören (9 kişi), Aşağı Ayrancı (7 kişi) ol-

2 Bu liste oluşturma işleminde Ankara Kuaförler Odasının kayıtlarına, Abdulkerim Sönmez ve diyetisyen Dr. Funda Şensoy'un bireysel olarak tanıdıkları güzellik uzmanlarının yardımlarına başvurulmuştur.

mak üzere güzellik merkezi ve salonlarından hizmet alan 100 kadınla ve bu mekânlarda hizmet sunan 16 güzellik uzmanıyla mülâkat yapılmıştır.[3]

Bu alan araştırmasına gönüllü olarak katılan kadınlarla yapılan mülâkatlar ortalama 2,5 saat sürmüştür. Mülâkat cetvelindeki yarı yapılandırılmış açık uçlu sorulara kadınların verdikleri yanıtlar, düşünceler ve yorumlar araştırmacı tarafından mülâkat cetveline kaydedilmiştir. Kadınlar ile yüz yüze gerçekleştirdiğim mülâkatlar, kadınların yosun, parafin battaniyelerine ve zayıflama makinelerine bağlandıkları vakit uygulanmaya başlanmış, kadınların bu ünitelerdeki işlemleri bittikten sonra, mülâkatlar bekleme odasında tamamlanmıştır. Bununla birlikte, kadınlar ile geçirdiğim zamanlar sadece mülâkat süreleri ile sınırlı kalmamıştır. Kadınlarla diğer vücut bakım seanslarına geldikleri zamanlarda da görüşme ve konuşma imkânım olmuştur.

Bu çalışmanın ampirik tabanı, Ankara'daki güzellik salonlarına giden kadınların tümünü temsil etme iddiasında bulunmadığı gibi, Ankara'nın farklı semtlerindeki güzellik salonlarını ve bu salonlardan hizmet alan kadınları da karşılaştırmalı bir analize tâbi tutmamaktadır. Alandan elde ettiğimiz veriler temsilî olmaktan çok, modern beden kültüründe güzellik salonlarının tabiâtı ve kadınların hangi niyetler eşliğinde güzellik salonları ile etkileşime girdikleri konusunda bazı eğilimleri ortaya çıkarmaya elverişlidir. Niteliksel bir araştırma stratejisine dayanan bu araştırma boyunca, mülâkat cetvelinin yanı sıra, katılımcı gözlem tekniğine de başvurulmuştur. Bu gözlemler, araştırmacı tarafından düzenli olarak "alan günlüğüne" aktarılmıştır. Ayrıca, ileriki sayfalarda görüşlerinden alıntı yaptığım güzellik merkezi ve salonlarına giden kadınlara gerçek adları ile değil, takma adlarla atıfta bulunulmuştur.

Beden(ler): Sosyal gerçekliğin mikrokozmosu

Beden(ler) toplumsal gerçekliğin mikrokozmosudur. Beden soluk aldığı zamanın, kültürün tanığı ve simgesidir. Zamanın, kültürün ve toplumsal yapının belleği bedenlerde kayıtlıdır. Zamanın bedenleri, bedensel hâlleri ve tecrübeleri (doğum, cinsellik, acı, haz, korku, sağlık, hastalık, sakatlık, güzellik, çirkinlik,

3 Şüphesiz ki, güzellik salonları mahremiyet ilkesi temelinde hizmet veren kurumlar olmaları nedeniyle, güzellik uzmanları ve müşterilerinin dışarıdan gelen "yabancı" ve üstüne üstlük araştırmacı olan birisini her zaman hoş gözle karşılamaları beklenemezdi. Bu noktada, araştırmacı öncelikle, güzellik uzmanları ile diyalog kurmuştur. Bu görüşmelerde güzellik uzmanları, müşterileriyle olan mahremiyet ilişkisine bir halel getirmemek için öncelikle araştırmaya sıcak bakacak, kabul edecek kişileri araştırmacıya önerebileceğini ve her müşterinin de araştırmaya katılmaya yanaşmayacağını peşinen belirtmiştir. Bu nedenle, güzellik uzmanları ilk başta araştırmaya katılmayı kabul edecek kişilerin randevu saatlerini araştırmacıya iletmiştir. Ardından araştırmacı, kadınlara kendi amacını ifade etmiş ve kabul edenler ile mülâkat yapmaya başlamıştır. Güzellik merkezi ve salonlarında bulunan süre zarfında araştırmacının müşteriler tarafından kabul görmesi ve niyetinin iyice anlaşılması ile önceden araştırmaya katılmayı kabul etmeyen kadınlar da kendiliğinden araştırmaya katılmaya istekli olmuşlardır.

temizlik, çocukluk, gençlik, yaşlılık ve ölüm vb.), insanların bedenlerinden yararlanma bilgisini ihtiva eden beden teknikleri (Mauss, 1973: 70'den akt. Williams ve Bendelow, 1998: 49), beden imajları ve algıları (Grogan, 1999) da bireylerin ve toplumsal sistemlerin değerlerinden, beklentilerinden ve tahayyüllerinden öte değildir. Örneğin, farklı toplumlarda sağ ve sol ele yüklenen ahlâki ve kültürel anlamlar ekseninde yapılan iyi ve kötü gibi asimetrik sınıflandırmalar aracılığıyla sağ el, kutsal addedilmekte ve "insan değerlerinin merkezî bir sembolü" olmakta; sol el, hor görülmekte ve aşağılanmaktadır. Robert Hertz'in *Ölüm ve Sağ El* (1909) çalışmasında dikkat çektiği gibi esasen iki el arasında fark bulunmamakla birlikte, toplumun nazarında bu iki ele farklı semboller, anlamlar atfedilerek farklılık yaratılmakta ve pekiştirilmektedir (O'Neill, 1986: 50). Böylece, beden sadece biyolojik ve bireysel bir bütün değil, aynı zamanda toplumsal kolektif bir bütündür de. Ancak, bedenler toplumsal hayatta sadece zamanın, kültürün, kurumların, söylemlerin ve pratiklerin bir uzantısı ve işlevi olan nesneler olarak değil, aynı zamanda zamanı, kültürü, kurumları ve pratikleri üreten, dönüştüren failler olarak da bir duruş sergilerler. Klasik sosyologlardan Durkheim'ın da dikkat çektiği gibi, toplumsal pratikler içimize dışarıdan işlemelerine rağmen, bundan onları pasif bir biçimde alımladığımız ve değişmelerine yol açmadığımız sonucu çıkmaz. Kolektif kurumlar hakkında düşünürken, kendimizi onlara asimile ederken veya onlar tarafından asimile olurken, onları bireyselleştiririz ve onlara az çok kendi kişisel damgamızı vururuz (Durkheim, 1985: 37). Böylece, her birimiz kendi bedenlerimize, kendi yolumuzla kendi renklerimizi nakşederiz. Bedenler, bir yandan "öteki" bedenlerle belirli ortaklıkları teneffüs ederek toplumsal yapının, diğer yandan kendi istenç ve eylemlerinin sathı üzerinde hareket eder.

Toplumsal hayatta, her türlü eylemimizi muktedir kılan ve kısıtlayan bedenlerimizdir. Bedenlerimiz ile dünyaya açılırız. Kendi bedenlerimiz ile öteki bedenlere yöneliriz. Bedenlerimiz, kendi biricikliği içinde toplumsal yapıyı algılar ve toplumsal yapının algısı da bedenlerimize eklemlenir. Böylece, bedenlerimizden ayrı değerlendirebileceğimiz herhangi bir toplumsal zaman, mekân ve eylem alanı yoktur. Merlau-Ponty'nin de belirttiği gibi, beden dünyada olmanın, dünya ile iletişim kurmanın bir aracıdır. Bir bedene sahip olmak, belirli bir ortama katılmak, bazı projelere sahip olmak ve bunları gerçekleştirmeye çalışmaktır (1992: 82).

Bedenler cinsiyet, yaş, etnik, uhrevî, dünyevî, yoksulluk, zenginlik, temizlik, kirlilik, sağlık, hastalık, suçluluk, huzursuzluk, huzur vb. birçok toplumsal değerin cisimleştiği ve ikâmet ettiği bir sitedir. Bedenler, her dönemde bu temel toplumsal değerler çerçevesinde şekillenen hiyerarşik yapı, güç ve mücadele alanlarının odağında yer almakta; çeşitli kurumlar, mekânlar, söylemler, pratikler ve uzmanlar eşliğinde kodlanmakta, düzenlenmekte ve disipline edilmektedir (Foucault, 1993; Turner, 1996). Beden ve bedensel pratikler alanın-

daki çeşitli düzenlemeler, mücadeleler ise dönemin "meşru bedenini ve bedenin meşru kullanımını" belirlemektedir (Bourdieu, 1978: 826'dan akt. Horne, 2000: 79).

Modern beden kültürü: Rasyonellik ve hedonizm sarkacında salın˙r bedenler

Modernlik, kendinden önceki dönemlerdeki anlayışları, bireyleri eyleme yönelten bilgi stoklarını veya habitusları farklılaştıran, yerinden çıkaran, yeniden yerleştiren veya yeniden icat eden toplumsal örgütlenme ve değişim projesidir (Giddens, 1994). Her toplumsal form gibi modernlik de özgürlük ve özerliklere ulaşmayı bir yandan muktedir kılan, diğer yandan da tahakküm altına alan, disipline eden örüntüleri ve pratikleri ihtiva etmektedir (Touraine, 1995; Taylor, 1995).

Modernliğin el ele giden ve birlikte hareket eden hem muktedir kılan hem baskı altına alan bu çift değerli yapısının yansımalarını beden kültüründe de görmek mümkündür. Modern toplumda bedenlerin deneyimleri, düzenlemesi ve örgütlenmesi farklılaşmaktadır. Modernliğin örgütlenme tarzı, "nasıl yaşanması" gerektiği konusundaki seçenekler yelpazesini ihtiva eden yaşam politikaları (Giddens, 1991) ve yaşam tarzları (Chaney, 1996) ile gövdesel öznelerin dünyasını fethetmekte ve bedenleri, üzerinde bir ömür boyu çalışılması gereken bir "proje" ve performans alanına dönüştürmektedir. Bedenlerde hem bireylerin hem de toplumsal sistemlerin sosyal, ekonomik ve kültürel sermayeleri cisimleşmektedir (Bourdieu, 1984; Shilling, 1993). Featherstone'un da işaret ettiği üzere, bir kimsenin kökenlerini, hayatının yörüngesini ifşa eden işaretleri ve sınıflandırma şemalarını; vücut şeklinde, ölçüsünde, kilosunda, duruşunda, yürüyüşünde, hal ve tavırlarında, ses tonu ve konuşma üslubunda ve bedeninde duyduğu huzurda ya da huzursuzlukta görmek mümkündür (Featherstone, 1996: 47). Bu yüzden, hangi yiyeceklerin yenmesi, hangi sporların yapılması, nasıl giyinilmesi ve süslenilmesi gerektiği bireysel ve toplumsal kimlik politikalarında merkezî bir konumdadır.

Her toplumsal dönemde olduğu gibi modern toplumda da toplumsal sınıflar farklı bedensel tarzlar, beğeniler ve eğilimler üretebilmekte ve geliştirebilmektedir. Bourdieu'ye göre, halk sınıflarının beslenme rejiminden sağlık, güzellik bakımına ve spora kadar uzanan alanlarda bedenleriyle olan ilişkilerinde "araçsal bir ilişki" (*instrumental relation*) söz konusudur. Farklı bir anlatımla, halk sınıfları, zorunluluklar dışında bedenlerine daha az zaman ayırır ve daha az yatırım yapar. Bunun aksine, seçkin sınıflar bedenlerini başkalarına yönelik bir gösterge olarak algıladıkları için bir amaç gibi görürler. Bu yüzden, bedenlerini korumak adına sağlıklı beslenmeden tutun da spor ve egzersiz programlarına, jimnastiğe, diyet ve güzellik merkezlerine daha fazla za-

man ayırır ve daha fazla yatırım yaparlar (Bourdieu, 1984; Shilling, 1993). Böylece, farklı toplumsal kesimler bizzat bedenlerinden bekledikleri kârlara göre bedenlerine yatırım yaparlar. Ne var ki, modernliğin örgütlenme tarzı, yaşam politikaları ve yaşam tarzları ile farklı toplumsal kesimlere ait habitus ve beğenilerin hareketliliğine ve dolayısıyla bu habitus ve beğenilerin "melez desenler" (Göle, 2000) oluşturmasına yol açmakta, farklı toplumsal kesimlerin bedenleri ile olan ilişkisini de bir araç ilişkisinden ziyade bir "amaç' ilişkisine dönüştürebilmektedir.

Beden kültürü, modern toplumda bir endüstri ve sektöre dönüşmektedir. "İradesizlik", "kontrol eksikliği" ve "irrasyonel" bir unsur olarak algılanan şişmanlıkla mücadeleden tutun da birçok ayrıntıya kadar kendi görünüşünden, beden bakımından sorumlu tutulan bireyler, hayat sahnesinde yaşam kalitesini yükseltmek, bedeninin formunu korumak ve sağlıklı yaşamak için beden endüstrisi ya da sektörünün sunduğu sağlık, estetik, kozmetik, güzellik, diyet ve fitness gibi hizmetlerden faydalanmaktadır. Modern beden kültürünü oluşturan diyet, güzellik, fitness vs. gibi beden odaklı söylem, mekân ve pratikler, *Sağlıklı Zayıflamak*, *Kendin Olmak*, *Özgüven*, *Kilo Almadan Sigara Bırakmak*, *Formunuzu Korumak*, *Beden Dili*, *Diyet Zamanı*, *Kilolarım Diyetlerim ve Ben*, *Sağlıklı Beslenmek*, *Ayna Ayna Söyle Bana*, *Etkili Güzellik Bakımı* gibi sayısız el kitabı ve broşürler, modern hayat tarzının meşru bedenini ve bedenin meşru kullanımını yapılandırır. Böylece, modern beden kültürü sağlık, gençlik, güzellik, çekicilik, bedensel zindelik, uzun yaşam ve "ölümsüzlük" (Bauman, 2000) gibi söylemler, hayat stratejileri ve çeşitli uzmanlarla bedenleri hem rasyonelleştirir hem de haz nesnesine dönüştürür.

Modern toplumda kadınların eyvânı: Güzellik salonları

Modern toplumda bedenlere ilişkin çeşitli söylem ve pratiklerin icra edildiği mikrokozmoslardan biri de güzellik salonlarıdır. Modern toplumda beden kültürünün ve endüstrisinin bir kolunu oluşturan, kadın bedenlerinin ve dolayısıyla kimliklerinin inşasında merkezî konumda bulunan, "kadınların teritoryası" (Furman, 1997: 20) veya kadınların eyvânı[4] olan güzellik salonları, güzellik uzmanları ve güzellik teknolojilerinin rehberliğinde çeşitli siyasa ve stratejilerle bireylerin, özellikle de kadınların bedenlerine yönelik ilgilerini sistematik olarak örgütlemektedir. Modern beden kültürü ve güzellik sisteminin normları (MacCannel ve MacCannell, 1987) salonlarda vücut bulmaktadır. Bu mekânlarda beden kültürünün değişen niteliğini görmek mümkündür. Bir zamanların ev, berber ya da kuaför odaklı vücut bakım işlemleri, modern toplumun uzmanlaşma, işbölümü ve düşünümselliğe dayalı kapitalist örgütlenme mantığı-

4 Bu kavramı Abdulkerim Sönmez'e borçluyum.

na bağlı olarak güzellik salonlarına doğru kayma eğilimindedir. Fön makinelerinin çıkardığı ses ve kimi zaman yüksek sesli müzik eşliğinde saç bakım hizmeti sunulan kuaförlerden farklı olarak dingin ve huzurlu bir atmosferi olan güzellik salonlarında, estetik ve sağlık paradigmaları çerçevesinde yalnızca vücut bakım işlemleri yapılabilmektedir.

Kadınları hayat sahnesine[5] hazırlayan bir kulis olarak güzellik salonlarında, kozmetoloji bilgisine ve modern güzellik teknolojilerini kullanabilme yeteneğine sahip güzellik uzmanları ve yardımcıları tarafından profesyonel vücut bakım işlemleri ve hizmetleri verilmektedir. Bu mekânlarda uzmanlık bilgisi ve modern güzellik teknolojileri aracılığıyla sunulan vücut bakım işlemleri ile kadınlara, kadınlık performanslarını muhafaza etmelerini mümkün kılan çeşitli stratejiler takdim edilmektedir. Bununla birlikte, bu mekânlar sadece, kadın bedenlerinin kapitalist toplumun kültürel kurbanlarına dönüştüğü, nesneleştiği, kolonize olduğu ve illâki bir güzellik kalıbına girmeye çalıştığı, kadınların aile, iş gibi toplumsal çevrelerinden bir süreliğine kaçtıkları, güzellik uzmanlarına ve güzellik teknolojilerine kayıtsız şartsız teslim oldukları muhteris mekânlar değildir. Aksine, kadınların bedenleri ile benlikleri arasındaki ilişkiyi müzakere ettikleri, beden imgelerini, yaşam tarzlarını yeniden gözden geçirdikleri, kadınlık kültürünü paylaştıkları, sosyalleştikleri, dedikodu yaptıkları, modern beden kültürü ile yüzleştikleri ve yeni deneyimler edindikleri, kadınlık hâllerini ve performanslarını gözden geçirdikleri, halihazırdaki beden kültürü hakkında ehliyet kazanabildikleri, bedenlerinden elde etmek istedikleri kârlara göre bedenlerine yatırım yaptıkları ve "arınarak, paklanarak, zindeleşerek ve tazelenerek" toplumsal çevrelerine yeniden açılmaya hazırlandıkları bir mekândır da (Furman, 1997; Black, 2002; Odabaş, 2004).

Modern toplumda kadınlar, yaşadıkları toplumsal koşullara ve kendi konumlarına bağlı olarak, farklı niyetlerden hareketle güzellik salonlarına gönül vermektedirler. Kadınlar; vücut bakım işlerinin uzmanlık ve beceri işi olduğuna inanmak, kendisine saygı duymak, beden sağlığını korumak, zayıflamak ve formunu korumak, vücudunun kusurlarını ortadan kaldırmak, daha sağlıklı ve güzel görünmek, aile hayatında ve mesleğinde başarılı olmak ve yaşlanmanın izlerini ortadan kaldırmak, elden ayaktan düşmemek ve kimseye muhtaç olmamak gibi meşru gerekçelerle salonlara gitmektedirler.

Şüphesiz ki, zamanın bedensel görünüm normları ve standartları çerçevesinde, hayat sahnesinde uygun bir "kadınlık" performansı sergilemesi arzu edilen kadınlar, elbette erkekler de, bu sahnede "öteki" bakışların sürekli

5 Bu kavramı, Erving Goffman'dan ödünç alarak kullanıyorum. Hayat ile sahne arasında bir analoji kuran Erving Goffman için birey sahnede rol yapan bir aktördür. Sahneyi, ön bölge ve bu ön bölge için hazırlıkların yapıldığı arka bölge ya da kulis olarak gören Goffman'a göre ön bölge kişinin, görünüşünün ve performansının sürekli gözetlendiği, denetlendiği bir yerdir. Kulis ya da arka bölge ise kaba düzensiz giyim, rahat duruş, oturuş biçimleri gibi bedensel eylemlerin sergilendiği bir yerdir (Goffman, 1959).

kontrolüne, denetimine ve kınamasına maruz kalmaktadırlar. Fakat, kadınların hayat sahnesinin rasyonelleştirilmiş süzme, mercek altına alma ve kısıtlama düzeninden bir süreliğine kaçıp sığındıkları güzellik salonları da hayat sahnesinin değerlerinden tamamıyla muaf değildir. Modernliği hayatlarının farklı kesitlerinde ve farklı biçimlerde soluyor olsalar da farklı toplumsal konumdaki kadınlar, toplumsal yapıdaki değerler ve omuzlarındaki pek çok yük ile güzellik salonlarına gitmektedirler. Kadınların toplumsal konumları, hayatın çeşitli evrelerinde kendileri ve bedenleri ile ilgili olarak toplumsal çevrelerinden edindikleri değerler, arzular, toplumsal yapıda kadın bedeninin nasıl olması gerektiğine ilişkin hüküm süren anlayışlar, bu mekânları tercih etmelerini mümkün kılan koşullar, bakım ünitelerinde yaptırmak istedikleri işlemler, bunlara ödeyecekleri ücret ve bu işlemlerden elde edeceği faydalar ya da zararlar ve daha birçok etken de kadınlarla birlikte salonların kapısından içeri girmektedir.

Salonların özellikleri ise işletme sahibinin, ki genelde işletme sahibi güzellik uzmanlarıdır, maddi imkânlarına, beğenisine, yaşam tarzına, uzmanlık bilgisine, salonların bulunduğu semte ve dolayısıyla bu mekânlara gelen müşterilerin profiline veya sosyo-ekonomik niteliklerine göre farklılaşmaktadır. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, güzellik merkezi ve salonlarının taşıması gereken asgari özellikler de, yani mekânların düzeni, çalışma şartları, işleyişi ve çalışan personelin nitelikleri vb., yasal çerçeveler ile bir hükme bağlanmıştır.[6]

Bu mekânlarda sunulan vücut bakımına yönelik hizmet ve işlemlerden daha ziyade kadınlar faydalanmaktadır. Bununla birlikte, alan çalışmasını yürüttüğümüz Tunalı Hilmi Caddesinde hizmet veren güzellik merkezindeki cilt bakımı ve epilasyon vb. ünitelerinden erkekler de tıbbi ve estetik kaygılarla yararlanmaktadır. Bu merkezde, tıp eğitimi almış bir uzman, cilt bakımı ve diğer vücut bakımı ünitelerindeki işlemlerin tanısında, yönlendirilmesinde ve tatbikinde aktif biçimde yer almaktadır. Bu merkez, multidisipliner bir programla, yani hem hekim hem diyetisyen hem de güzellik uzmanı ile vücut bakım hizmetlerini sunan bir güzellik kliniğidir.

---

6 Bu çerçevede, Sağlık Bakanlığı'nın hazırladığı ve 14 Kasım 2001 tarihli ve 24583 mükerrer sayılı *Resmi Gazete*'de tebliğ edilen *Güzellik ve Estetik Amaçlı Sağlık Kuruluşları Hakkındaki Yönetmelik*, özel ve tüzel kişilerce bağımsız işyerleri olarak veya otel, okul, hipermarket, özel hastane, tatil köyü vb. kuruluşlar bünyesinde açılan güzellik ve estetik amaçlı sağlık kuruluşlarını; faaliyet alanlarına, altyapı özelliklerine ve hizmet veren personelin niteliklerine göre "merkez" ve "salonlar" olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır. Bu yönetmeliğe göre, merkezlerin bünyesinde, konu ile ilgili sertifikası bulunan en az bir tabip, diyetisyen, güzellik uzmanı ve temizlik elemanları yer almaktadır. Salonların bünyesinde ise güzellik uzmanları ve temizlik elemanları bulunmaktadır. Bu yönetmelik çerçevesinde, alan çalışmasını yürüttüğümüz güzellik ve estetik amaçlı 16 "sağlık" kuruluşundan sadece biri, hizmet veren personel açısından, *güzellik merkezinin*, diğerleri ise *güzellik salonunun* özelliklerine sahipti. Fakat, 15 *güzellik salonunun* bulunduğu binanın dışındaki isim tabelasında, yapılan işlemlerin tanıtımın yapıldığı basılı materyallerde ve kartvizitlerde kuruluşun ünvanı *güzellik merkezi* olarak yer almaktaydı. Bu araştırmada ise bu son yönetmelikteki sınıflandırma esas alınarak, güzellik ve estetik amaçlı bu 15 sağlık kuruluşu "güzellik salonu" olarak adlandırılmıştır.

Öte yandan, 15 güzellik salonunda ise sadece güzellik uzmanları ve yardımcıları tarafından vücut bakımına yönelik hizmetler sunulmaktadır. Güzellik salonlarında çalışan personelin hepsi kadındır. Bununla birlikte, Sincan, Etlik, Aydınlıkevler, Balgat ve Küçükesat semtlerindeki güzellik salonlarının vücut bakım ünitelerinden ayrı olarak, farklı odalarda kuaför hizmetleri de sunulmaktadır. Bu salonlar, vücut ve saç bakımı konusunda bağımsız ve ayrı hanelerde örgütlenmemiştir. Fakat, bu salonlarda farklı uzmanlaşma ve işbölümü temelinde ayrışan personel tarafından, ayrı odalarda vücut ve saç bakımı hizmetleri sunulmaktadır. Bu salonlarda, vücut bakım işlemlerinin tamamı güzellik uzmanı ve yardımcıları tarafından yapılmaktadır. Kuaför hizmetleri, kadın ve erkek personel tarafından sunulmaktadır. Sincan'daki salonda tesettürlü kadınlara, kadın personel, saçı açık kadınlara ise erkek personel tarafından kuaför hizmetleri verilmektedir. Balgat'ta da yalnızca kadın personel tarafından kuaför hizmetleri hem tesettürlü hem de saçı açık kadınlara sunulmaktadır. Aydınlıkevler ve Küçükesat'daki güzellik salonunda ise kuaför hizmetlerinin tamamı erkek personel tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunlara ilâve olarak, Kızılay'da mülâkat yaptığımız bir güzellik salonunda daha ziyade kadın müşterilerin bulunmadığı zamanlarda ve belirli bir vakitten sonra (genelde akşam 19.00'dan sonra), yüz bölgesi için epilasyon ve cilt bakımı yaptırmaya gelen erkek müşterilere de hizmet verilmektedir.

Güzellik merkezi ve salonlarında, Pazar hariç, haftanın her günü sabah 9.00'dan akşam 20.00-21.00'e kadar vücut bakım işlemleri yapılmaktadır. Bu mekânlarda iş ve müşteri yoğunluğu hafta içi öğleden sonra, akşamüstü ve Cumartesi sabahtan akşama kadardır. Güzellik merkezi ve salonları randevu esasına dayalı olarak hizmet sunmaktadır. Bununla birlikte, alan araştırması esnasında kadınların randevuları dışında da bu mekânlara çat kapı geldiklerine tanık olduk.

Güzellik merkezi ve salonları, genelde apartman katındaki bir dairede ya da müstakil binalarda hizmet vermektedir. Salonların giriş kapısının üstüne; geçerli olan kredi kartlarının ve güzellik ürünlerinin tanıtım logoları yapıştırılmıştır. Bu mekânların kapısını çaldıktan sonra, kapıyı açan beyaz önlüklü bayan personel, size önce randevunuz var mı diye sormakta, daha sonra, eğer siz dışarıdaki veya içerideki sepetlerde yer alan "temiz" galoşları ayakkabılarınızın üstüne giymemiş iseniz, sizi kibar bir şekilde uyararak "temiz" galoşları giymeye davet etmekte ve bekleme odasına almaktadır. Güzellik salonlarının çoğunun bekleme odası ve diğer ünitelerin (zayıflama, cilt bakımı, epilasyon vs.) yer aldığı birimler adetâ ev havası sıcaklığında; güzellik merkezi ise klinik havasında dekore edilmiştir.

Genellikle her salonun bekleme odasında renkli ve rahat koltuklar, sehpalar ve sehpaların üzerinde *Cosmopolitan*, *Formsante*, *Elele*, *Marie Claire* vb. kadın magazin dergileri bulunmaktadır. Bekleme odasının duvarında güzellik uzma-

nının çeşitli kurumlardan almış olduğu diplomalar ya da sertifikalar ve tablolar asılıdır. Bu tabloların kimisinde narin, kusursuz kadın vücutları, kimisinde doğa manzaraları yer almaktadır. Ayrıca, işletme sahibinin dünya görüşüne göre, duvarda *Atatürk portresi*, *Bereket Duası*, *Veda Hutbesi* gibi levhalar asılıdır. Bunlara ilave olarak, çerçevelenmiş bir camda uğur parasının, nazar boncuklarının yanı sıra, yapılan işlemlerin fiyat tarifesini gösteren bir liste de salonların duvarlarında asılıdır. Her salonun bekleme odasında bir boy aynası bulunmaktadır. Bazı salonların bekleme odası ve diğer ünitelerin tabanları, temizliği kolay olacak şekilde dekore edilmiş, bazısı da halı ile kaplanmıştır. Bekleme ve diğer ünitelerin yer aldığı odalar ise ferahlığın ve temizliğin sembolü olan pastel renkler veya beyaz ile boyanmıştır.

Bekleme odasında müşteriler, işlem ünitelerine alınmadan önce, güzellik uzmanı ve orada yer alan diğer kişiler ile sohbet etmekte, kadınlık hallerini paylaşmakta, günlük olaylar hakkında yorumlar yapmaktadırlar. Bu esnada, salon personeli tarafından müşterilere "sağlıklı" içecekler kategorisinde yer alan su, meyve suyu, bitki çayları ya da zayıflatıcı çaylar ikram edilmektedir. Mesafeye dayalı ilişkilerden ziyade dostça, sıcak ve samimi ilişkilerin daha yoğun olduğu salonlara ise bazı müşteriler, ki daha çok ev kadınları veya emekli kadınlar, pasta, çörek, sarma vb. yiyecekler yapıp, çalışan kadınlar da simit, tahinli çörek vb. hazır yiyecek maddeleri satın alıp getirmektedir. Getirilen yiyecekler ya işlemler yapılmadan ya da yapıldıktan sonra adetâ "kadınlar günü" havasında salonun mutfağında veya bekleme odasında çalışan personel ile birlikte yenmektedir.

Güzellik merkezi ve salonlarında bekleme odası dışında, cilt bakımı, epilasyon, zayıflama, makyaj, manikür, pedikür ve solarium uygulamalarının yapıldığı üniteler ve mutfak, banyo veya duş bölümü de bulunmaktadır.

Salonlarda vücut bakım işlemlerinin yanı sıra seçkin kozmetik firmalarının cilt ve vücut bakım ürünlerinin tanıtımı ve satışı da yapılabilmektedir. Vücut bakımının belirli bir program dahilinde yürütüldüğü bu mekânlarda müşteriler, aldıkları hizmetin ve ürünlerin ücretini kredi kartı, peşin veya taksitle ödeyebilmektedir. Görüştüğümüz güzellik uzmanları, vücut bakım ünitelerinden zayıflama ve bronzlaştırma ünitesine bahar ve yaz döneminde, epilasyon ve cilt bakım ünitesine sonbahar ve kış aylarında daha çok talep olduğunu ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, epilasyon ünitesinde verilen hizmetlerden biri olan sir ve rollon ağda ile istenmeyen tüylerin yok edilmesi, manikür-pedikür ve makyaj işlemlerine ise yılın 12 ayında sürekli bir talep olduğunu dile getirmişlerdir. Güzellik merkezi ve salonlarında kadınların yaptırdıkları vücut bakım işlemleri ve bu işlemler için ödedikleri ücretler seans süresine göre farklılaşmaktadır.

TABLO 1
Güzellik Merkezinde ve Salonlarında Yapılan Vücut Bakım İşlemleri ve Bu İşlemlerin Ücretleri

Vücut Bakım İşlemleri Süresi	*Seans Ücretleri (TL)*	*Ortalama Seans*
Cilt Bakımı	35.000.000	60 dk.
Cilt Bakımı (Problemli)	40.000.000	20 dk.
Kaş Düzeltme	5.000.000	30 dk.
Epilasyon	25.000.000	30 dk.
Lazerli Epilasyon*	100.000.000	30 dk.
Ağda (Komple)	30.000.000	90 dk.
Zayıflama	20.000.000	45 dk.
Masaj	25.000.000	30 dk.
Göğüs Bakımı	15.000.000	20 dk.
Makyaj (Normal)	25.000.000	20 dk.
Makyaj (Gelin)	50.000.000	45 dk.
Kalıcı Makyaj (Kaş)*	300.000.000	90 dk.
Kalıcı Makyaj (Dudak)*	300.000.000	90 dk.
Kalıcı Makyaj (Göz)*	300.000.000	90 dk.
Manikür	10.000.000	20 dk.
Pedikür	10.000.000	20 dk.
Solarium	10.000.000	20 dk.

(*) Bu işlemlerin ücreti döviz kurunda yer alan $'a (dolara) endekslidir.
Kaynak: Bakım ücretleri ve süreleri, araştırmacı tarafından 19.08-31.08.2002 tarihleri arasında güzellik uzmanları ile yapılan görüşmelerden ve Ankara Kuaförler Odası'nın belirlediği ücret tarifesi listesinden derlenerek oluşturulmuştur. Bu belirtilen tarihler arasında 1 dolar, 1.585.000 liradır.

Güzellik salonlarına giden kadınların sosyo-ekonomik profili

Ankara'nın farklı semtlerindeki güzellik merkezi ve salonlarında mülâkat yaptığımız 100 kadından en genci 18, en yaşlısı ise 73 yaşında olup, kadınların yaş ortalaması 36'dır. Kadınların 49'u evlidir. Bu evli kadınlardan sadece biri ikinci kez evlenmiş, yine sadece biri imam nikâhlı, diğerleri ise resmi nikâhlıdır. Bunların dışında, kendileri ile mülâkat yapılan kadınlardan 5'i eşinden boşanmış, 3'ü nişanlı ve 5'i de duldur.

Kadınların toplumsal köken itibari ile %75'i kentte, %25'i ise kasabada doğmuştur. Diğer yandan, Türkiye'deki coğrafi bölgelerin "yaşam kalitesi" düzeylerine göre sınıflandırması (Yener ve Koç, 2001: 121-49) göz önünde bulundurulduğunda, görüştüğümüz kadınların, kendilerinin, eş, nişanlı ve çıktığı erkek arkadaşlarının, anne ve babalarının doğum yeri daha çok orta düzeyde yaşam kalitesine sahip bölgeler kategorisinde yer alan Ankara ilinde yoğunlaşmaktadır. Bunun yanı sıra, kadınların çoğu çocukluk, genç kızlık ve evlilik gibi çeşitli hayat evrelerini, annelerinden farklı olarak, kentsel yerleşim alanlarında geçirmiştir. Ayrıca, kadınlar ekonomik ve kültürel sermayelerinin bir boyutunu oluşturan ve hayat tarzlarının şekillenmesinde etkili olan örgün eğitimlerini de kentsel yerleşim alanlarında tamamlamışlardır.

Yaşam tarzının şekillenmesinde etkili olan unsurlardan biri olan öğrenim düzeylerinin dağılımı dikkate alındığında, mülâkat yaptığımız kadınlar ağırlıklı olarak "üniversite" ve "lise" mezunu kategorisinde yoğunlaşmaktadır. Nitekim, kadınların %44'ü üniversite, %4'ü meslek yüksek okulu ve %27'si ise lise mezunudur. Bunları tıpta uzmanlık (1 kişi), yüksek lisans (9 kişi) ve doktora öğrenimini (3 kişi) tamamlamış kadınlar takip etmektedir. Geriye kalanlardan 1 kişi okuma yazma bilmemekte, 4 kişi ilkokul, 1 kişi ise ortaokul mezunudur. Ayrıca, 4 kişi üniversite öğrenimini, 1 kişi lise öğrenimini, 1 kişi de ortaokul öğrenimini çeşitli nedenler ile yarıda bırakmıştır.

Görüştüğümüz kadınların hayatlarını kazanmak ve geçimlerini sağlamak için uzmanlaştığı meslekî kimliklerinde bir farklılık ve çeşitlilik mevcuttur. Bu meslekî kimliklerin bir kısmı yüksek düzeyde örgün eğitim gerektiren profesyonelliğe, kariyere dayanmakta, bir kısmı da belirli bir örgün eğitimi ve profesyonelliği gerektirmemektedir.[7] Meslek pazarında yer alan kadınların çoğu, hem profesyonel hem de bedensel sunumun önemli olduğu meslekleri icra etmektedirler.

Bununla birlikte, ister ev kadını olarak "evlilik pazarında", isterse de "meslek pazarında" yer alan görüştüğümüz kadınların, "genç kız", "nişanlı", "sevgili", "ev kızı", "işveren", "çalışan", "ev kadını" vb. kimliklerinde ve toplumsal ilişkiler ağında bedensel görünümün her zaman belirleyici ve önemli olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada denilebilir ki, herhangi bir meslekî kimliği olan veya olmayan kadınlar, sırf kadın olmalarından dolayı içinde yaşadıkları dönemin bedensel görünüm normlarını ve politikalarını izlemekten bir türlü elini eteğini çekememektedirler. Ne var ki, modern toplumda kadınların, güzellik salonlarına gidebilmesi ve dolayısıyla beden sermayesine yatırım yapabilmesi için de belirli bir gelire veya ekonomik desteğe sahip olmaları gerekmektedir.

Bu bağlamda, alandan elde ettiğimiz verilere göre mülâkat yaptığımız kadınların şahsi nakdî aylık gelirlerinin en düşüğü 200 milyon, en yükseği 3 milyar olup, ortalama aylık nakdî gelirleri de 673 milyon TL.'dır. 100 kadından 24'nün ise kazandığı şahsi bir aylık geliri yoktur. Kadınların bu aylık gelirleri-

7 Bu meslekleri, araştırma sorunsalıyla bağlantılı olarak bedensel özelliklerin, görünüm ve sunumun önemli olduğu ve olmadığı gibi iki temel kategoride sınıflandırmak mümkündür. Bedensel özelliklerin ve sunumun önemli olduğu iş veya meslekler kategorisinde, görece meslek pazarında hizmet verilen insanların daha çok gözü önünde yer alan, hizmet verdiği insanlar ile yüz yüze ilişkide bulunan ve bunun yanı sıra çeviklik, kusursuzluk, sağlık ve estetik yönden bedensel mükemmeliyetin dikkate alındığı, teşvik edildiği veya prim yaptığı meslekler değerlendirilmiştir. Müşteri ilişkileri yöneticisi, halkla ilişkiler uzmanı, tıbbî satış temsilcisi, spiker, şan sanatçısı, polis, subay, vali, kaymakam, güvenlik görevlisi, avukat, avukat katibi veya sekreter, balerin, güzellik uzmanı, seks işçisi, milletvekili, öğretmen, akademisyen, memur, bankacı, diş hekimi, doktor vb. meslekler bu kategoriye dahil edilmiştir. Gazeteci, tercüman, işçi, mühendis, müteahhit, esnaf, mimar, santral memuru, muhasebeci, badanacı, boyacı, konfeksiyon işçisi, teknisyen, temizlik işçisi, terzi, grafiker, kimyager, çiftçi, laborant vb. öncekilere kıyasla görece bedensel sunum ve görünümün önemli olmadığı meslekler kategorisinde değerlendirilmiştir.

nin yanı sıra başka kaynaklardan (kira, faiz vb.) elde ettiği nakdî aylık gelirleri de var. Bu gelirlerin en düşüğü 150 milyon TL., en yükseği 10 milyar TL ve ortalaması da 950 milyon TL.'dır.

Bedene atfettikleri anlamlar

Görüştüğümüz kadınların yarı yapılandırılmış sorulardan oluşan mülâkat cetveline verdikleri cevapların dağılımı dikkate alındığında, onlar bedeni, "dünya hayatında veya yolculuğunda Tanrı tarafından verilmiş bir emanet" olarak telâkki etmekle birlikte (50 kişi), daha ziyade kişinin kimliği, imajı ve sosyo-ekonomik düzeyi hakkında bilgi veren bir vitrin olarak görmektedirler. Kadınlara göre dünya hayatında bedeni düşüncelerinizi sakladığınız gibi saklayamazsınız, beden vitrininizdir; bu vitrin siz konuşmadan önce kimliğiniz, imajınız ve sosyo-ekonomik düzeyiniz hakkında bilgi vermektedir. İkincisi ise kadınlar dünya hayatında emanet olarak verili veya servet olan bedenin güzelliğine, sağlığına sürekli itina edilmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Kadınlara göre bedeni bir kenara bırakmazsınız, onu ihmal edemezsiniz, ettiğiniz takdirde beden bunun öcünü sizden çıkarır ve çevrenizdeki insanlar da bunun hesabını iğneleyici sözler ile sizden sorar ve dünya hayatında beden bakımı, bedenden hoşnut olmak veya olmamak, bedeni "başı boş bırakmama" ya da disipline etmede sorumluluk tamamıyla kişinin elindedir.

Mülâkat yaptığımız kadınların anlam dünyasında "emanet veya verili" bedenin kaynağı "uhrevî" daireye aittir. Ancak, "dünya hayatında ya da yolculuğunda" bedenin sınırlarını ve imkânlarını ya da eylemlerini yönlendiren, inşa eden söylem ve pratikler ise daha ziyade "toplumsal itibar, estetik ve sağlık " dairesinde bulunmaktadır. Ayrıca, kadınların büyük bir kısmı da "dünya hayatında ölene kadar bedene karşı vazifelerimiz vardır. Bu vazifeleri yerine getirmek boynumuzun borcudur. Bedene karşı vazifelerimizi yerine getirdiğimizde hem kendimizden hoşnut oluruz hem de çevremizdeki insanları hoşnut ederiz" diyerek, bedeni dünya hayatında hep üzerinde çalışılması, iyileştirilmesi ve inşa edilmesi gereken bir varlık olarak görmektedirler. Diğer bir deyişle, kadınlar fiziksel bir sermaye (Bourdieu, 1984; Shilling, 1993) ya da servet olarak bedene sahip çıkılması ve yatırım yapılması gerektiğine inanmaktadırlar.

Dikmen semtindeki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız 58 yaşında, evli, 1 çocuk sahibi ve polis başmüfettişi olarak çalışan Ravza'ya göre beden:

> Tanrı'nın insanlara bahşettiği bir hırkadır. Beden mezara gidene kadar ruhu saran, ölünce ruhtan çıkacak olan bir hırkadır. Bu yüzden bedenimizin bekçisi olmalıyız. O, bir emanettir. Bu emanet sağlıklı olmadığı zaman ne cinselliği, ne güzelliğinizi, ne de gençliğinizi gözünüz görür.

Ravza, bedene atfettiği anlamı izah ederken kendi meslekî kimliği ile örtüşür bir biçimde "bedenimizin bekçisi olmalıyız" tabirini kullanmaktadır. Ravza gibi kadınların büyük bir kısmı da, ki yaşı, sınıfsal ve meslekî konumu ne olursa olsun, bedeni "saldım çayıra, mevlâm kayıra" zihniyetiyle başı boş bırakılmaması; aksine sağlık ve estetik gerekçelerle hayatın her döneminde üzerine titrenmesi ve bakım yapılması gereken bir varlık yahut "düşünümsel bir proje" (Giddens 1991; Shilling 1993) olarak görmektedir.

Bedeni bir sermaye olarak algılayan ve Kızılay semtindeki güzellik salonundan hizmet alan, 29 yaşında ve "seks işçisi" olan Akile'ye göre:

> Kadınların bedeni sermayedir. Erkekler de bu sermayeyi haram ve helâl diye ikiye böler. Erkek her iki sermayeyi de kendi iktidarında temellük etmek ister. Erkeğin gözünde helâl kadın bedeni kıymetlidir kardeşim. Çünkü, bu sermayenin kullanımı yalnızca kendisine aittir. Haram beden ortalık malıdır, ama tatlıdır. Haram beden, Allah'ın hudutlarının çiğnendiği bedendir. Kadın bedenleri hasbelkader ya haram olur ya da helâl olur. İster haram olsun, ister helâl olsun kadın bedeni her dem temiz, güzel ve bakımlı olmak zorundadır.

"Fiziksel bir sermaye" olan bedenini "seks işçiliği" ile "ekonomik sermayeye" (Bourdieu, 1984; Shilling, 1993) dönüştüren Akile'nin[8] dile getirdiği bu kavramsallaştırma, kadın bedenlerine nakşedilen kültürel anlamlardan yahut kodlardan birini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Denilebilir ki, Türkiye'de bireylerin kullandıkları nesnelerin (yiyecek, mal, para vb.), eylemlerin sınırlarını ve meşruluğunu belirlemede ağızlarına pelesenk ettikleri "haram" ve "helâl" kavramları, kadın bedenine ilişkin algılamalarda da kendi göstermektedir. Akile'nin nazarında da kadın bedeni "erkek göz"ün (Berger, 1998) tasarruflarına göre bir hiyerarşiye tâbi tutulmaktadır. Ne var ki, kadın bedenleri, "haram ve helâl" söylemi çerçevesinde "erkek göz"ün tasarruflarına göre algılansa ve sınıflandırılsa da kadın bedenleri ister "haram", ister "helâl" olsun, temiz, güzel ve bakımlı olmalıdır.

Diğer yandan, kadınların önemli bir kısmı (68 kişi) bedeni, toplumsal hayatta kimliklerinin, imajlarının ve sosyo-ekonomik statülerinin birer temsilcisi olarak algılamaktadır. Kadınlara göre beden, "öteki" insanlarla olan toplumsal ilişkide ve hayat sahnesinde bir "vitrin" işlevi görmektedir.

Nitekim, Sincan'daki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız 37 yaşında, evli, 2 çocuk sahibi, imam hatip lisesi mezunu, ev kadını ve tesettürlü Esma mülâkat esnasında ilk önce bedeni "Allah'ın insanlara verdiği bir emanet" olarak gördüğünü ifade edip, sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

> Beden bir insanın evi yahut da evindeki vitrin gibi bir şeydir. Dışardan yabancı bir insanı evinize aldığınızda, bu insan sizin hakkınızda evinize bakarak nasıl biri oldu-

8 Akile, çalışma hayatını veya "hayat sırrını" salondaki diğer kadınlardan ziyade güzellik uzmanıyla paylaşıyordu.

> günüz konusunda az çok bir fikir edinir. Gene vitrindeki eşyalar, kitaplar da öyle ya da böyle sizin hakkınızda az çok ipucu verir. Beden, aynı bunlar gibi bir şey. Siz benimle sohbete, konuşmaya başlamadan önce bedenim, kimliğim, hayat tarzım hakkında size aslında birçok tebliğde bulunmuştur. Sizin vitrininiz de aynı şekilde bana birçok şey söylemiştir. Benim tesettürlü bedenim, hayatımın sınırlarını çizer. İnsanlar, beni bu sınırlarda değerlendirir, neler giymem ya da giymememem gerektiğini iki de bir bana hatırlatır. Ben vitrinimi hayat tarzıma, gelirime göre donatırım. Üzerime giydiğim pardösü, başıma örttüğüm örtü eğer Tekbir giyimden olursa bedenim başka şeyler tebliğ eder, Maltepe pazarından olursa başka. Maalesef insanlar içi ile değil, bedeninde taşıdıkları ile kaale alınmakta zamanımızda.

Mülâkat yaptığımız kadınların bedene atfettikleri anlamlardan birini temsil eden Esma'nın yukarıdaki sözleri, "bedenin" modern toplumda taşıdığı önemi ve günümüzde "tesettürlü" kadın öznelerin ya da Göle'nin ifadesi ile "kutsal gövde"lerin (Göle, 1992: 128) muhatap oldukları tasları da bir ölçüde ele vermektedir.[9]

Toplumsal değerlerin ve değişmenin tecelli ettiği alanlardan biri olan beden, modern toplumda yaşam tarzının, seçkinliğin, zenginliğin bir göstereni veya "pasaportudur" (Featherstone, 1991: 186). Kadınların ve dolayısıyla Esma'nın anlam dünyasında beden; bireyin hayat tarzı, dünya görüşü, toplumsal, sınıfsal değer ve beğenilerinin sergilendiği bir "vitrin"dir. Bu vitrin, Esma'nın tabiri ile

---

9 Nilüfer Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme* (1992) adlı çalışmasında, tesettürlü kadınların modern dünyada konumlanmalarında ve kimlik siyasetinde "örtü"nün taşıdığı anlamı tartışmaktadır. Göle'ye göre örtü, hem tesettürlü kadınları modernizme karşı korumakta hem de İslâmiyet'e karşı olan bağlılıklarını simgelemektedir. Dahası dişiliğini, bedenine ve giyimine özen göstererek sergileyen modern kadın silüeti karşısında Müslüman kadın örtünerek dişiliğini gizlemekte, "estetik" gövdenin karşısına "kutsal" gövdeyi çıkararak, bir kez daha Batı modernizmi karşısında farklılığını pekiştirmektedir. Örtünen kadın "dişilik değil, kişilik" sloganıyla kamusal yaşama girmektedir (1992: 128). Ne var ki, "kutsal gövde" ile Batı modernizmi karşısında tavır alan tesettürlü kadınlar da her toplumsal dönemde "estetik" söylemin taleplerine ve pratiklerine muhatap olmuştur. Günümüzde farklı yaşam tarzlarına sahip bedenler "melez desen"ler veya "dövme"ler ile hayat sahnesinde bir varoluş mücadelesi vermektedir. Bilindiği üzere, 1990'lardan sonra Türkiye'de meydana gelen toplumsal değişmelerden biri de tüketime dayalı yaşam tarzının yaygınlaşmasıdır. 1990'lardan sonra her kesimde olduğu gibi "tesettürlü" kadınların da giyim tarzlarında bir farklılaşma ve çeşitlenmeye tanık olmaktayız. Yukarıda Esma'nın da atıfta bulunduğu "Tekbir Giyim", podyumlarda "tesettür defileleri" düzenleyen, tesettür kıyafetinin renk ve modellerini modern zamanların modasına uygun olarak piyasaya süren ve "tesettürlü" kadını da Cihan Aktaş'ın ifadesiyle "bacıdan ziyade bayan" (2002) olarak görmek isteyen ticari bir kurumdur. Piyasaya nazaran satılan ürünlerin daha ucuz, hesaplı olduğu ve farklı halk kesimlerinin alışveriş yaptığı Ankara'nın Maltepe semtindeki Maltepe Pazarı'ndan giyinmenin sembolik anlamı ile "tesettür" giyiminde belirli bir toplumsal, sınıfsal seçkinliği temsil eden Tekbir Giyim'den giyinmenin sembolik anlamı, toplumsal öznelerin ve çevresinde yer alan insanların sosyo-ekonomik statülerine ve dolayısıyla yaşam tarzlarına göre farklı biçimlerde algılanabilmekte ve kodlanabilmektedir. Bu noktada, son yıllarda "İslâmi" kesimin yaşam pratikleri ve tüketim kalıplarında meydana gelen dönüşüm yahut "melezleşme" konusunda Mücahit Bilici'nin, (2000: 216-36), tesettürün siyasi, sosyo-ekonomik statü ve özlemler çerçevesinde farklılaşması ve çeşitlenmesine değinen Jenny B. White'ın (2000: 97-114), kimlik piyasaları çerçevesinde tesettürü ele alan Yael Navaro-Yaşın'ın (2002: 221-253) ve toplumsal değişme ile gündeme gelen başörtüsü reklamlarını ve "dindar" kadın imajındaki dönüşümleri sorgulayan Fatma Karabıyık Barbarosoğlu'nun (2002) çalışmalarına bakılabilir.

çevreye "tebliğ"de bulunmakta, çevre yahut toplum tarafından da "tebliğ"de bulunduğu özellikler ile algılanmakta ve değerlendirilmektedir.

Mülâkatımıza katılan kadınlar arasında, kimliği, imajı, sosyo-ekonomik düzeyi temsil eden bir "vitrin" olarak algılanan beden, aynı zamanda güzelliği için de sürekli bakım yapılması gereken bir varlık olarak da görülmektedir. Örneğin, Sincan'daki güzellik salonunda kendisiyle mülâkat yaptığımız 30 yaşında, evli, 2 çocuk sahibi, evine temizliğe gittiği "hanımın" güzellik uzmanı olduğunu ve kendisinin de o vesile ile 2002 yılında ilk kez güzellik salonuna adım attığını belirten ve "gündelikçi kadın" olarak çalışma hayatında yer alan Adviye, bedenin güzelliği için sürekli bakım yapılması gerektiğini şu şekilde izah etmektedir:

> Ben temizlik işçisiyim ve her zaman el alemin kiri, pisliği ile uğraşıyorum. İnsanlar da bizi yaptığımız iş ile değerlendiriyorlar, sanki yaptığımız iş gibi biz de pismişiz gibi. Bazı gittiğim evlerde bana yemek verdiği tabağı mutfak dolabına koymayan, iş yaptıktan sonra banyoda duş almama izin vermeyen çok hanım olmuştur. Yapılan işin toplumda nasıl bir etiketi varsa bacım, bedenin de toplumda öyle bir etiketi var. Ne yani temizlikçiyiz diye bedenimize bakmayacak mıyız, süslenmeyecek miyiz? Tam tersine, biz daha çok kendimize bakmalıyız. Biz ekmeğimizi bedenimizden kazanıyoruz. Bedenim sağlıklı olmazsa temizlik yapamam, temiz olmazsa evine gittiğim hanım beni tutmaz, güzel ve bakımlı olmazsa her şeyden önce ben mutlu olmam. Eskiden içinin, kalbinin güzelliği yüzüne yansır derlerdi. Şimdilerde hem kalbimiz hem de yüzümüz güzel olduğu vakit kalbimiz de daha güzel oluyor. Ne bileyim güzellik kötü bir şey değil, salkım saçak ortalıkta dolaşmamak, imkânın yettiği kadar bedeni süslemek lâzım değil mi?

Adviye'nin bedene yönelik dile getirdiği bu anlatımdan anlaşılacağı üzere, beden fiziksel bir sermayedir. Toplumsal sınıf veya hiyerarşik düzende bireylerin yaptıkları iş gibi bedenlerinin de bir yeri ve "etiketi" vardır (Bourdieu, 1984; Kemerlioğlu, 1996). Adviye'ye göre evine temizlik yapmaya gittiği "hanımlar" veya "cömert ablalar" (Kalaycıoğlu ve R.-Tılıç, 2001; Özyeğin, 2001) kimi zaman "kirliliği" (Douglas, 1996) "gündelikçi kadın" bedeni ile özdeş görebilmektedir.[10] Ne var ki, yapılan işin mahiyetinden dolayı mâdun görülen

10 Gerek ev teknolojilerindeki gelişmeler, gerekse de kentsel mekânlarda ev işlerinde "gündelikçi kadın" kullanma eğilimin artması, orta ve üst sınıftan kadınların ev işleri için harcayacağı bedensel enerjiyi ve zamanı azaltabilmekte; onlar için bir düzen, rahatlık ve boş zaman sağlayarak evin dışında farklı uğraşlara yönelmesine katkıda bulunabilmektedir. Son yıllarda, daha ziyade kadınları hedef alan jimnastik salonları, diyet, zayıflama güzellik merkezi ve salonları gibi beden odaklı merkezlere orta ve üst sınıftaki kadınların zaman ayırabilmeleri de kendilerini bedensel emek harcamaktan kurtaran ev hizmetinde çalışanların varlığı sayesinde mümkün olabilmektedir. Ancak, Özyeğin'in (2001: 46) de dikkat çektiği üzere, beden odaklı kültüre katılım olanaklarından yoksun olmalarına karşın ev hizmetlerinde çalışan kadınlar da bu durumdan etkilenmeden geri kalmamaktadırlar. Nitekim, Adviye'nin güzellik salonundan hizmet alması da "gündelikçi kadın" ile "cömert abla" arasındaki öznel ve toplumsal etkileşim yapılarının bir veçhesi olarak karşımıza çıkabilmektedir.

"gündelikçi" kadın bedeni de Adviye'nin nazarında güzel ve bakımlı olmalıdır.

Çankaya semtindeki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız ve bedenin güzelliği için sürekli bakım yapılması gerektiğini vurgulayan, 35 yaşında, eşinden boşanmış ve mesleği balerinlik olan Nâzende'ye göre ise beden:

> Ruhumuzu saran bir gardıroptur. Beden ruhun mobilyasıdır. Bu mobilya ne kadar, sağlam, güçlü olursa ruhum da kişiliğim de o kadar sağlam, dayanıklı oluyor. Gardıropta zamanla elbette lekeler, çizgiler olacak ama gardırobu harabeye çevirmemek lazım. Gardırobu kurtlandırmamak gerekir. O kurt ruhu hiç rahat bırakmaz. Ömrümüz boyunca bunun mücadelesini veriyoruz; onun için buralardayım. Beden sahnedeki orkestramdır, yani bir piyanist için piyano ne ise balerin için de bedeni odur. Balerin bedenine ne ekerse sahnede onu bulur. Hoş, bu diğer insanlar için de geçerli. Bizim hayatımızın, bedenimizin her zaman disipline ihtiyacı var. Zaten küçük yaşlardan aldığımız eğitim bize bunu sağlıyor. Balerin bedenini ihmal eder, disipline etmezse ilk önce kendi bedeni, sonra meslektaşları ve izleyicileri ona haykırır. Bir gün çalışmazsam kendim fark ederim, iki gün çalışmazsam meslektaşlarım fark eder, üçüncü gün çalışmazsam seyirciler fark eder. Balerin için vücudu her şeyidir. Saçımızdan, boynumuza, kirpiklerimize kadar her şeyi sahnede konuşturuyoruz. Bedenimizi saklayamayız. Saklayamadığımız bir şeye de iyi bakmak mecburiyetindeyiz. Hayattaki ve sahnedeki performansım bedenime bağlıdır. Bu yüzden güzellik ve bakım önemlidir.

Yine, Balgat'daki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız 21 yaşında, bekâr, kendi ifadesi ile "İslâmi" bir özel kolejden mezun ve tesettürlü olan Asude bedene atfettiği anlamı şöyle ifade etmektedir:

> Beden Allah'ın bir emaneti. Bu emanet sizi ahirete hazırlayan bir elçidir. Elçiyi el üstünde tutmak gerek. Elçiye ya da emanete iyi bakmak hem dünya hem de ahiret için bize birçok şey kazandırır. Alkol tüketirseniz, spor yapmazsanız, kilo alırsanız, tüylerinizi almazsanız, güzelliğinize itina etmezseniz beden isyan edecektir. Uzuvlarımız, bedenimiz de ahirette bizi yalnız bırakmayacak; bizim adımıza şahit olacaktır. Beden dünyadaki sevaplarımızın, günahlarımızın elçisi. Hem ahlâk hem de fiziksel güzellik kadının hazinesidir. Kadın, bu hazineyi süslü kokonolar gibi olmadan ölçülü bir şekilde muhafaza etmelidir. Yüzlerinde tüyler varsa, aşırı kilolu, orası burası sarkmış ise tesettürlü kadın da bunlar önemli değil, nasıl olsa pardösü giyiniyorum deyip geçiştiremez. Güzellik baştan ayağa olmalıdır. Görünen yerlerime bakım yaparım, görünmeyen yerlerime yapmam diyemezsiniz. Hem şimdi her şeyin bir çaresi var.

Bunların dışında mülâkatımıza katılan kadınlardan %35'i bedeni uzun yaşamak ve sağlıklı olmak için doktorların diyetisyenlerin göz kulak olması gerektiği bir varlık, %31'i dünyadaki serveti, %22'si cinselliği mutlu yaşamasını mümkün kılan bir vasıta, %19'u soyunu sürdürmeye yarayan bir vasıta, %16'sı ruhun elçisi, vekili, %13'ü etrafındaki kadınlardan ayrıcalıklı kılan yegâne varlığı, %11'i ölümle birlikte yok olacak fani bir vasıta olarak görmektedir.

Mülâkatımıza katılan kadınların bedene atfettikleri anlamlar ve bu anlamlara eşlik eden söylemler farklı ve çeşitli olmakla birlikte, bunlar arasında da birbirini dışlayan bir ilişki söz konusu değildir. Aksine, kadınların bedene atfettikleri kültürel anlamlar manzumesinde bedeni sarmalayan "uhrevî", "dünyevî", "güzellik", "sağlık", "itibar ve seçkinlik" gibi söylemler birbiri ile eklemlenerek kadınların bedenlerine yönelik ilgi ve pratiklerinin sınırlarını belirlemekte ve meşrulaştırmaktadır. Bu söylemler, dünyevî alandaki bedenin fiziksel görünüşünün tanzim ve disipline edilebilmesi için istihdam edilebilmektedir. Fakat, kadınların bazısının anlam dünyasında beden, "uhrevî" alana yönelik hazırlıkların veya eylemlerin meşruiyet sınırlarının düzenlendiği bir "proje" veya "metin" olarak yer aldığından bu söylemler "uhrevî" alan için de işe koşulmaktadır.

Böylece, mülâkat yaptığımız kadınların nazarında benlikleri, kimlikleri, dünya görüşleri ve yaşam tarzları bedenleri üzerinden inşa edilmekte ve bedenlerinde somutlaşmaktadır. Kadınların beden algılarından ve aynı zamanda bedene atfettikleri anlamlardan görüldüğü üzere beden, kendi meşru gerekçeleri doğrultusunda, hayat boyu hem disipline ve rasyonalize edilmesi hem itibar kaynağı kılınması hem de öteki bedenler ile olan toplumsal etkileşim yapılarında performansının, fiziksel görüntüsünün gözetlenmesi ve iyileştirilmesi gereken bir meşguliyet ve mücadele alanıdır. Farklı toplumsal kesimdeki kadınlar bedenlerini, yalnızca zorunluluklar karşısında bakım yapılması ve gözetlenmesi gereken bir varlık olarak görmekten ziyade, hayat boyu üzerinde çalışması gereken bir "varlık" olarak algılamaktadırlar.

Kadınların hayatında güzellik salonlarının yeri

Mülâkat yaptığımız kadınların büyük bir kısmı (88 kişi) günümüzde vücut bakım işlemlerinin farklılaştığını, çeşitlendiğini ve bu yüzden de evde tek başına yaptıkları bakımın kendi ihtiyaçlarını karşılamadığını, evde yapılan bakım ile güzellik salonunda yapılan bakımın birbirinden çok farklı olduğunu belirtmişlerdir. Kadınlar kendi "beceriksiz ellerinin" yapamadığı vücut bakım ve süslenme pratiklerini, güzellik uzmanlarının yahut "sihirli ellerin" daha çabuk ve pratik bir şekilde yaptığına inandıklarından dolayı güzellik salonlarına geldiklerini ifade etmişlerdir.

Kadınlar güzellik salonlarında yaptırdıkları vücut bakım işlemleri ve kullandıkları kişisel bakım ürünleri için (losyonlar, gece kremleri selülit kremleri, cilt temizleyicileri ve kuaför hizmetleri dahil) ayda ortalama 150 milyon TL ödemektedir. Kadınların vücut bakımları için ödediği en düşük ücret 25 milyon, en yükseği ise 300 milyondur. En düşük ücreti, Sincan'daki güzellik salonuna giden ve ev hizmetinde gündelikçi olarak çalışan Adviye ödemektedir. Mülâkatlar esnasında, Adviye evine temizliğe gittiği "hanımın" güzellik uzmanı olmasından dolayı, zayıflama programının ücretini ödemediğini, yalnızca ağda,

kaş ve bıyık alımı işlemlerinin ücretini ödediğini dile getirmiştir. En yüksek ücreti, Çankaya semtindeki güzellik salonunda vücut bakım işlemlerini yaptıran ve mesleği balerinlik olan Nâzenin ödemektedir. Kadınlar, vücut bakım işlemlerinin ücretini, yaptırdıkları işlemlerin yekûnüne bağlı olarak nakit yahut kredi kartı ile 2 ya da 3 taksit ile ödeyebildiklerini söylemişlerdir. Kadınların çoğu vücut bakım işlemleri ve kişisel bakım ürünlerinin ücretini kendilerinin (71 kişi), kimisi eşinin (14 kişi), kimisi babasının (6 kişi), kimisi annesinin (2 kişi), kimisi çocuklarının (5 kişi), kimisi çıktığı erkek arkadaşının (1 kişi) ve kimisi de evine temizliğe gittiği hanımın (1 kişi) ödediğini ifade etmiştir.

Vücut bakım işlemlerinin ve kullandığı kişisel bakım ürünlerinin ücretini kendisi ödeyen kadınların büyük bir kısmı (68 kişi), kendine ait bağımsız bir geliri olan kadınlardır. Bunun yanı sıra, meslek pazarından herhangi bir gelir elde etmeyen kadınlar da paralı yahut altın günlerinden elde ettikleri toplu paralardan ya da birikimlerinden hareketle, güzellik salonlarında yaptırdıkları vücut bakım işlemlerinin ücretini kimseye duyurmadan sessiz sedasız ödediklerini ve böylelikle güzellik salonlarına gelmek için kocalarına "el açmadıklarını" ya da "minnet" etmediklerini ısrarla dile getirmişlerdir.

Böylece alandan elde ettiğimiz veriler dahilinde, görüştüğümüz kadınların çoğunun kentli, göreli olarak eğitim düzeyi yüksek, çalışma hayatında yer alan ve koca eline bakmayan, kendi meşru niyetleri çerçevesinde bireysel kimliğini ve bedenini inşa etmeyi bir uğraş alanı olarak telâkki eden ve beden bakımındaki yeni tekniklere kayıtsız kalmayan ve "saçını süpürge etmekten" uzak durmaya özen gösteren ve bedenine yaptığı yatırımın ekonomik maliyetini de "kimseye duyurmadan" ve "kimseye minnet etmeden" kendi kendine karşılama gayreti içinde olan bir kadın kimliği ile hayat sahnesinde yer aldıklarını söyleyebiliriz.

Bu noktada, Batıkent semtindeki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız 33 yaşında, üniversite öğrenimini yarıda bırakmış, evli, 1 çocuk sahibi ve ev kadını olan Şerife güzellik salonuna niçin geldiğini şu şekilde izah etmiştir:

> Kadın bedeni her zaman temiz ve tüysüz olmalıdır. Dünyanın bin bir türlü hali var. Hastalık var, kaza var, ölüm var. Eskiler doğru söylemiş: 'Evini temiz tut, misafirin gelir; bedenini, kendini temiz tut, ecel gelir'. Eskiden evlerde ağda kaynatılırdı. Birincisinde tutturursun, ama ikincisinde ağdanın kıvamını tutturup tutturamayacağın belli olmazdı. Hem evin tenha olmasını da beklemek gerekirdi. Ağda yapmak gerçekten beceri işi. Bacaklarınızı morartmadan tüyleri temizlemek zor bir iş. Ağdayı evde yaptığınızda çok zaman harcıyorsunuz ve tam verim alamıyorsunuz. Bu tür işleri kendim yapamadığımdan buralara geliyorum.

Bu durum, kadınların uzmanlaşma temelinde örgütlenen modern beden kültürüne ilgisiz kalmadıklarını, kendi tabirleriyle vücut bakım konusundaki "beceriksizliklerini, eksikliliklerini" salonlardaki güzellik uzmanlarını ve güzellik

teknolojilerini işe koşarak aşmaya yahut telafi etmeye çalıştıklarını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Yine, kadınların büyük bir kısmı beden sağlığını korumak (81 kişi), zayıflamak ve vücut hatlarını forma sokmak (73 kişi), vücudunun belirli kusurlarını ortadan kaldırmak (72 kişi) ve bedeninden hoşnut olmak (69 kişi) için güzellik merkezi ve salonlarına geldiklerini ifade etmişlerdir. Mülâkatlar esnasında kadınlar, günümüzde kendisine, bedenine hürmeti olmayan kişinin, başkalarından kendine ve bedenine hürmet beklemesinin mümkün olmadığını, her kadının da bedenine bakması, yatırım yapması ve onu ihmal etmemesi için de güzellik salonlarına gitmesinin kınanmaması gerektiğini dile getirmişlerdir.

Keçiören semtindeki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız 65 yaşında, okuma yazma bilmeyen, dul ve ev kadını olan Hacer hangi nedenlerden dolayı güzellik salonuna geldiğini şu şekilde dile getirmiştir:

> Benim derdim güzelleşmek değil. Benim tığ gibi olmak gibi bir derdim de yok. Zaten, beni alan almış, satan satmış. Ben ömrümde kuaför yüzü görmüş birisi değilim. Ama, menopozdan ve kocamın ölümünden sonra çok kilo aldım. Sıkıntıdan kendimi yemeye verdim. Tabii ki, kilolar iyice yerleşti. Ayaklarım şişiyor. Kaslarım hiç hareket etmiyor. İleride kilo yüzünden elden ayaktan düşmekten, başkalarına muhtaç olmaktan korkuyorum. O yüzden buralardayım evladım. Benim güzellikle ne işim ola ki? Sağlık olunca insan zaten güzel olur. Komşunun kızı buraya geliyordu. Zayıflama programının da bana iyi geleceğini söyledi ve bir gün beni kendi gittiği güzellik salonuna götürdü. Burada, onunla birlikte tedirgin olmadan oturdum. Hem burası, televizyondaki haberlerde gösterilen güzellik salonları gibi kirli değildi. Tertemiz bir yerdi. İçim ısındı. Buraya gelmeye karar verdim. Yurt dışındaki oğullarım da parasını veriyor. Zerrin kızım (güzellik uzmanı) güler yüzlü, ne yapmam gerekiyorsa bana söylüyor. Ben de onun dediklerini tutmaya çalışıyorum. Komşular, Hacer Hanım bu yaştan sonra güzelleşmeye mi gidiyorsun, diye bana takılıyor. Ben hiç kimseye aldırmıyorum. Allah kimseyi elden ayaktan düşürmesin. İnşallah, buraların faydasını ve hayrını görürüm.

Kendileriyle mülâkat yaptığımız kadınlar arasında görece yaşı, konumu, sahip olduğu değerlerin veya içinde yaşadığı nesnel koşulların etkisiyle hiçbir şekilde modern beden kültürü ile etkileşime girmemiş yahut bu kültürün uzağında kalmış olan Hacer, çevresindeki insanların alaycı sözlerine rağmen, sırf sağlıklı olmak ve başkalarına muhtaç olmamak, ayakta kalabilmek ve derdine derman bulabilmek umuduyla, zamanın sağlık ve estetik paradigmaları çerçevesinde hizmet sunan güzellik salonlarına gelerek öyle ya da böyle modern beden kültürü ile etkileşime girmekte ve bu kültüre dahil olmaktadır.

Bu durum, günümüzün meşru bedenine kavuşmak ve bedenlerinin meşru kullanımını gerçekleştirmek isteyen yaşı, toplumsal ve sınıfsal konumları farklı olan kadınların farklı niyetler eşliğinde güzellik salonlarından medet umduğunu ve modern beden kültürünün de toplumsal konumları farklı olan kadınları

bağrına basabilecek ve onların dertlerine derman olabilecek bir tarzda örgütlendiğini açık bir biçimde gözler önüne sermektedir.

Kendisiyle Kızılay semtindeki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız 25 yaşında, ilkokul mezunu, evli, 1 çocuk annesi, evde dantel örerek hem kendi ihtiyaçlarını karşıladığını hem de evin bütçesine katkıda bulunduğunu ve Gölbaşı'nda oturduğunu ifade eden Elif hangi niyetlerden hareket ederek güzellik salonuna geldiğini şu şekilde izah etmiştir:

> Eltim, bu güzellik salonuna geliyordu. Benim göğüslerim oldukça iri olduğundan herkesin dikkatini çekiyor; sokakta, otobüste erkeklerin, insanların bakışlarından rahatsız oluyorum. Eltim, benim fazla ilgi çeken ve iri olan göğüslerimin durumunu güzellik uzmanına iletti; bu duruma bir çare bulunup bulunamayacağını sordu. Güzellik salonunda göğüsleri küçültmek, derleyip toplamak için bir program varmış. Ben de bunu duyar duymaz, eltimle buraya gelmeye başladım. Güvenilir yer. Eltim geliyor, ben niye gelmeyeyim? Kocam ilk başta, oralarda ne işin var, diyerek güzellik salonuna gelmeme karşı çıktıysa da eltimi öne sürerek, onu ikna ettim. Hem kocam da göğüslerimin iriliğinden rahatsız oluyor. Ben normal bir göğüse kavuşmak, erkeklerin ilgisini çekmemek ve vücudumun kusurlarını ortadan kaldırmak için güzellik salonuna geliyorum.

İri göğüsleri karşısında erkeklerin "taciz eden kötü bakışlarını" öne süren Elif, kendisinden yaşça büyük eltisinden destek alarak ve kocasının "ataerkil itirazını" aşarak zamanın fiziksel görünüş normlarının sınırlarında "normal" bir kadın olarak yer alabilmek için güzellik salonuna gitmektedir.

Elif'in ve diğer kadınların anlatımlarında ve dolayısıyla bizim alanda elde ettiğimiz izlenimlerde ön plana çıkan bir husus da kadınların yaygın bir şekilde, daha önceden güzellik salonlarına gelen tanıdıklarının bu mekânlarda yaptırdıkları vücut bakım işlemlerinden ve bu mekânların güvenilir, temiz ve iyi olduğuna dair kanaatlerinden ve tavsiyelerinden etkilenerek güzellik salonlarına gönül vermeleridir. Böylece, kadınların yemek, ev işi, çocuk yetiştirme, aile ve çalışma hayatı konusunda kendi aralarında sergiledikleri mücadelenin ve statü yarışmasının beden bakımı konusundaki pratiklerde de kendini gösterdiğini söylemek mümkündür.

Tunalı Hilmi semtindeki güzellik merkezinde mülâkat yaptığımız 29 yaşında, bekâr ve mesleği gazetecilik olan Beril, güzellik merkezi ile tanışmasının öyküsünü şu sözler ile ifade etmiştir:

> Ben gazeteci kimliğimden dolayı, kadınların aşırı süslenmelerini, süslenmek için güzellik salonlarında tonlarca para harcamalarını hep kınardım ve hiçbir güç beni bu mekânlara sokamaz derdim. Büyük konuşmamak lâzım. Ne yazık ki, bir trafik kazası geçirdim. Tedavi olmak için kullandığım kortizon hapları yüzünden aşırı kilo aldığımdan dolayı, soluğu buralarda almak zorunda kaldım. Eskiden ince, zarif birisiydim. Kilolu bedenime bir türlü alışamadım. Yeni bedenim, bana tamamıyla yabancı.

> Bir türlü onu kabullenemiyorum. Bedenimin eski görüntüsüne kavuşması ve sağlığı için profesyonel vücut bakım hizmeti sunan bu merkeze geliyorum. Buraya gelmekten de keyif alıyorum.

Beril'in bu sözlerinden hareketle denilebilir ki, bireylerin özelde de kadınların hayat evrelerinde bedenleri ile yaşadıkları çeşitli deneyimler güzellik salonları karşısında kadınlara "havlu attırmakta" yahut bu mekânlara yönelik tavır ve düşüncelerini yeniden gözden geçirmelerine vesile olmaktadır.

Mülâkat yaptığımız kadınları güzellik merkezi ve salonlarına gitmeye sevk eden diğer bazı etmenler de çalışan bir kadın olmak (67 kişi), vücut bakım işlemlerini kendisinin yapamaması (53 kişi), işyerinde ve arkadaş çevresinde kendini iyi hissetmek ve mesleğinde başarılı olmak (52 kişi), çevresindeki insanların bedenlerine özen göstermesi konusundaki ısrarları (41 kişi), selülitlerinden kurtulmak (40 kişi), yaz ve tatil dönemine hazırlanmak (39 kişi), yaşlanmanın izlerini ortadan kaldırmak (39 kişi), eşini, nişanlısını, çıktığı erkek arkadaşını elinde tutmak (28 kişi), eşi, nişanlısı ve çıktığı erkek arkadaşı ile sık sık davetlere katılmak (25 kişi), doğumdan sonra meydana gelen bozuklukları gidermek (16 kişi), evlilik (8 kişi) ve iş pazarında (7 kişi) kendine bir yer edinmektir.

Gaziosmanpaşa semtindeki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız 25 yaşında, yüksek lisans öğrenimini tamamlamış, diyetisyen olan Süreyya hangi nedenlerden dolayı güzellik salonuna geldiğini şu sözler ile aktarmıştır:

> Diyetisyenim ve düğün arefesinde olan biriyim. Bu işin ilmiyle uğraşmama rağmen biraz kiloluyum. İnsanlar diyetisyene kiloyu yakıştırmıyor. Bu ne perhiz, bu ne lahana turşusu misâli. Zayıflama olgusu tek başına diyetisyenin çözebileceği bir şey değil. Zayıflamak için sadece diyet yapmak da yeterli değil. Kombine bir tedavi lazım. Güzellik salonlarında sunulan masaj, pasif jimnastik ve yosun ile zayıflama programları bu kombine tedavinin bir boyutunu oluşturuyor. Ben de beceremediğim vücut bakım işlemlerini yaptırmak, düğün ve tatil öncesinde kendime çeki düzen verebilmek ve izlediğim diyet programından etkili bir sonuç almak için güzellik salonlarına geliyorum.

Toplumsal yapıdaki değişmelerin, gövdesel öznelerin gündelik hayatına ve yaşam tarzlarına yansımasının bir uzantısı olarak, çoğu kent kökenli, belirli bir ekonomik ve kültürel sermayeye sahip orta sınıfa mensup kadınlar, kendi yaşam tarzlarını, değerlerini ve toplumsal konumlarını teşhir eden bir "vitrin" olarak algıladıkları bedenlerine çeşitli bakımları yaptırmak için güzellik salonlarına yönelmektedir. Kadınlar, sırf estetik kaygılardan hareketle kendilerini güzellik uzmanlarına teslim etmediklerini ve amaçlarının da manken gibi bir vücuda sahip olmak değil, bedenleri ile barışmak, sağlıklı yaşamak ve bedenlerine yatırım yapmak olduğunu ve bunun sonucunda beden bakımlarını disipli-

ne etmeyi ve vücut bakım işlemlerini baştan savma yapmak yerine, düzenli periyotlarla ve program dahilinde profesyonel yardım alarak gerçekleştirmeye başladıklarını dile getirmişlerdir. Böylelikle, bedenlerini oluruna bırakmadıklarını, bedenlerine çeki düzen verdiklerini ve yaşam kalitelerini de artırdıklarını ifade etmişlerdir.

Kadınlar, güzellik salonlarına geldiklerinde, kimsenin bedenleri konusunda kendilerini hor görmediğine, bedenlerinin kusurları yüzünden iğneleyici laflarla kendilerini kınamadığına ve yalnızca kendilerinin dertli olmadığına şahit olduklarını belirtmişlerdir. Kadınlar, bu mekânlarda bedensel kusurlarını yok etme ve bedenlerine çeki düzen verme konusunda daha çok motive olduklarını ve hâtta kendi aralarında "o zayıfladı ben niye zayıflamayım," diye "tatlı" bir rekabete girdiklerini de gülüşerek dile getirmişlerdir. Ayrıca, kadınlar bu mekânların kendine özgü atmosferinin ve güzellik uzmanı, yardımcıları ve diğer müşteriler arasında tezahür eden mahremiyete dayalı "maskesiz" sosyal ilişkilerin kendilerini bir nebze olsun evin ve iş ortamının gürültüsünden, patırtısından veya stresinden uzaklaştırdığını ifade etmişlerdir.

Nitekim, Ayrancı semtindeki güzellik salonunda mülâkat yaptığımız 28 yaşında, tıpta uzmanlık öğrenimini tamamlamış hem hekim hem de akademisyen olan Gülhan güzellik salonuna gelmesinin kendine sağladığı avantajı şu sözler ile izah etmiştir:

> Hastane ortamı hep olumsuz, insanın içini acıtan görüntülerle dolu. Biz doktorlar ruh sağlıklarını ya spor yaparak, ya resim yaparak, ya musikî ile uğraşarak korumaya çalışırız. Benim bu tür yeteneklerim yok. Güzellik salonunda, hastane ortamının stresinden bir süre uzaklaşıyorum. Bu mekânda rahatlıyorum. Hatta zayıflama ünitesindeki programım boyunca bazen uyuyorum, bazen roman okuyorum, bazen kendim ile baş başa kalıyorum. Güzellik salonunda, farklı dünyalar ile tanışıyorsunuz, yeni dostluklar kuruyorsunuz. Burada bulunmaktan haz alıyorum. Burada bulunmak sadece bedenimi dönüştürmüyor, ruhumu da dönüştürüyor. Bedenimdeki ve benliğimdeki rahatlamayla işime daha iyi sarılıyorum. Buradan aldığım pozitif enerjiyi hastalarıma aktarıyorum.

Güzellik salonları kadınların sadece gerek sağlık, gerekse de güzellik adına olsun çeşitli niyetler eşliğinde modern aynalar ile yüz yüze geldikleri bir mekân değil; aynı zamanda gündelik hayatın stresinden bir ölçüde kurtulabildikleri, rahatladıkları, deşarj oldukları, kadınlık deneyimlerini paylaştıkları ve bu paylaşım sonucunda kadınlık hâllerini ve performanslarını gözden geçirdikleri bir mekândır. Bununla birlikte, bu mekânlar kadınların bıçak altına yatmadan, fazla bir riske girmeden ve kendi tabirleriyle "keseyi çok boşaltmadan" bedenlerine çeki düzen verebildikleri bir yerdir. Güzellik salonlarının hijyen, güzellik uzmanlarının ise ehil, ketum ve güvenilir olması kadınları bu mekânların müdavimi kılmakta, bu durum kadınlar arasında aleniyete

dayalı ilişkilerden ziyade mahremiyete dayalı ilişkilerin gelişmesini mümkün kılabilmektedir.

Öte yandan, mülâkat yaptığımız kadınların hemen hepsi, merkezin güvenilir ve hijyen, güzellik uzmanlarının da işinin "ehli" olup olmadığını iyice araştırmadan, soruşturmadan ve test etmeden bu mekânların kapılarından içeriye adım attıklarında, birçok sorunla karşılaşabileceklerine ve bu durumun da kadınların hayatında birtakım olumsuzluklara yol açabileceğine işaret etmişlerdir. Kadınların önemli bir kısmı (81 kişi) sağlıklı, hijyenik olmayan ve yol geçen hanı olan güzellik salonlarına gidildiği takdirde, AIDS ve Hepatit gibi "illetli" ve bulaşıcı hastalıklara yakalanma riskinin çok yüksek olduğunu; epilasyon, cilt bakımı ve zayıflama programlarında yanlış tanı, kullanılan kozmetik ürünlerin kaliteli olmaması, uygulamaların yanlış ve özensiz yapılması sonucunda ise "kaş yaptırayım derken gözlerinden olma" ihtimalinin bulunduğunu belirtmişlerdir.

Sonuç niyetine bir değerlendirme

Modern toplumda hem toplumsal sistemlerin hem de bireylerin bedene yönelik ilgi, tavır ve eylemleri çeşitli söylem, kurum, pratik ve uzmanların rehberliğinde sistematik bir uğraş alanı olarak örgütlenir. Modern beden kültürü, yazgıya dayalı beden anlayışından ziyade performansa ve sorumluluğa dayalı bir beden anlayışını teşvik eder. Modern toplumda yaşam tarzlarının bir göstereni olarak bedenler, ölene kadar başı boş bırakılmaması ve sürekli üzerinde çalışılması gereken tamamlanmamış bir proje olarak karşımıza çıkar.

Ankara'daki güzellik salonlarından hizmet alan kadınlardan derlenen veriler dahilinde bu çalışmada, kadınların kendi bedenlerine ve güzellik salonlarına ilişkin algıları incelenmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Alan çalışmasına başlamadan önce, gerçekleştirdiğim teorik okumaların sosyolojik basiretimi kayıt altına almasıyla ben de güzellik salonlarını yalnızca kadınları iyi bir şekilde allayan pullayan, tüketime endeksleyen, kolonize ve mağdur eden bir mekân olarak tasavvur ediyordum. Fakat, alan araştırması boyunca, bu beklentim gerçekleşmedi ve tabiri caizse "hariçten gazel okuduğumu" anlamaya; teorik yaklaşımların ve tartışmaların Sönmez'in (1998: 133) de ifade ettiği gibi, ancak ayrıntılı niteliksel çalışmalar yapıldığı ve "ampirik verilerin çekici altında" sorgulandığı takdirde, toplumsal gerçekliğin mahiyetini ve farklı boyutlarını ortaya çıkarmaya muktedir olduğunu daha net idrâk etmeye başladım. Alan çalışmasından elde edilen veriler, farklı konumdaki kadınların illâki bir güzellik kalıbına körü körüne uymaktan ziyade, kendi meşru amaçları çerçevesinde ve makûl ölçülerde modern beden kültürü ile etkileşime girdiklerini ortaya çıkarmaktadır.

Modern toplumda sağlık ve estetik paradigması çerçevesinde örgütlenen

güzellik salonları da sadece modern beden kültürünün tüketildiği (hizmet anlamında) değil, aynı zamanda hem üretildiği hem de müzâkere edildiği mekânlardır. Beden odaklı bu mekânlar, gövdesel öznelerin özellikle de kadınların modern beden kültürüne eklemlenmesine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, güzellik salonları gövdesel özneleri bir yandan muktedir kılan diğer yandan da kısıtlayan ve baskı altına alan mekanizmaları da bünyesinde barındırabilmektedir.

Beden araştırmalarında, modern beden kültürünün ve bu kültür içinde hizmet sunan mekânların, uzmanların bedenleri tâbileştirip tâbileştirmediği, kolonize edip etmediğinin yanı sıra gövdesel öznelerin modern beden kültüründen medet ummasını sağlayan öznel ve toplumsal dinamiklerin neler olduğunun da tespit edilmesi ve yorumlanması elzemdir. Bir başka deyişle, modern beden kültürünün yapısına ve örüntülerine kavramsal olarak külliyen itiraz etmek ve hücum etmek yerine, bu kültür ile etkileşime giren ve bu kültürü üreten gövdesel öznelerin deneyimlerine odaklanmamız gerekmektedir. Bu tavır, sosyal bilimlerin yakasını bırakmayan ve dolayısıyla beden araştırmalarında da merkezî bir yer işgal eden yapı/fail kutuplaşmasının sınırlılıklarını aşmamıza katkıda bulunabileceği gibi modern toplumda bedeninin hâllerini, vaziyetini anlamamıza ve kavramsallaştırmamıza da yeni boyutlar ve ufuklar kazandırabilir.

Şüphesiz ki, modern beden kültürü hakkındaki bilgi ve anlayışımızın ilerletilmesi daha zengin, kapsamlı ve uzun soluklu araştırmaların yapılmasını gerektirir. Türkiye'de modern beden kültürü içinde yer alan uzmanların (güzellik uzmanları, hekimler, diyetisyenler, estetik cerrahlar vb.) konumları ve farklı kategoride (çocuk, genç, yaşlı, hasta vb.) yer alan gövdesel öznelerin hangi niyetler eşliğinde modern beden kültürü ile etkileşime girip girmedikleri araştırılmaya ve yorumlanmaya muhtaç bir alan olarak karşımızda durmaktadır.

KAYNAKÇA

Aktaş, Cihan (2000) "Kamusal Alanda İslâmcı Kadın ve Erkeklerin İlişkilerindeki Değişim Üzerine: Bacıdan Bayana", *Birikim*, no. 137, Eylül, 36-47.

Barbarasoğlu, Fatma K. (2002) *İmaj ve Takva*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Barkty, Sandra Lee (1982) "Narcissism, Femininity and Alienation", *Social Theory and Pratice*, 8(2): 127-143.

Bauman, Zygmunt (2000) *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, çev. N. Demirdöven, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Beausoleil, Natalie (1994) "Make Up in Everday Life: An Inquiry into Pratices Urban American Women Of Diverse Backgrounds", Nicole Sault (der.), *Many Mirrors: Body Image and Social Relations* içinde, New Jersey: Rutgers University Press, 33-57.

Berger, John (1999) *Görme Biçimleri*, çev. Y.Salman, İstanbul: Metis Yayınları.

Bilici, Mücahit (2000) "İslamın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Otel Örnek Olayı", Nilüfer Göle (der.), *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri* içinde, İstanbul: Metis Yayınları, 216-236.

Black, Paula (2002) " 'Ordinary People Come Through Here': Locating the Beauty Salon in Women's Lives", *Feminist Review*, 71: 2-17.

Bordo, Susan (1993) *Unbearable Weight, Feminism, Western Culture and The Body*, Berkeley: University Of California Press.

Bourdieu, Pierre (1984) *Dinstinction: A Social Critique Of the Judgement Of Taste*, çev. Richard Nice, Londra: Routledge.

Chaney, David (1999) *Yaşam Tarzları*, çev. İ. Kutluk, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Davis, Kathy (1995) *Reshaping the Female Body: The Dilemma Of Cosmetic Surgery*, New York: Routledge.

Douglas, Mary (1970/1996) *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*, New York: Routledge.

Durkheim, Emile (1985) *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*, çev. Celal Bali Akal, İstanbul: Bilim Felsefe Sanat Yayınları.

Featherstone, Mike (1991) "The Body in Consumer Culture", M. Featherstone, M. Hepworth ve B. S. Turner (der.), *The Body, Social Process and The Cultural Theory* içinde, Londra: Sage, 170-195.

Featherstone, Mike (1996) *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, Michel (1993) *Cinselliğin Tarihi 1, 2, 3*, çev. H. Tufan, İstanbul: Afa Yayınları.

Furman, Frida K. (1997) *Facing The Mirror: Older Women and Beauty Shop Culture*, Londra: Routledge.

Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self Identity*, Cambridge: Polity Press.

Giddens, Anthony (1998) *Modernliğin Sonuçları*, çev. E. Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Goffman, Erving (1959) *The Presentation of Self in Everday Life*, Garden City, New York: Doubleday Anchor Books.

Göle, Nilüfer (1992) *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, İstanbul: Metis Yayınları.

Göle, Nilüfer (2000) *İslam ve Modernlik Üzerine Melez Desenler*, İstanbul: Metis Yayınları.

Grogan, Sarah (1999) *Body Images: Understanding Body Dissatisfaction in Men, Women and Children*, Londra: Routledge.

Horne, John (2000) "Understanding Sport and Body Culture in Japan", *Body and Society* 6(2): 73-86.

Kalaycıoğlu, Sibel ve Helga R.-Tılıç (2001) *Cömert "Abla"ların Sadık"Hanım"ları: Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar*, İstanbul: Su Yayınları.

Kemerlioğlu, Eyüp (1996) *Toplumsal Tabakalaşma ve Hareketlilik*, İzmir: Saray Kitabevi.

MacCannell Dean ve J. Flower MacCannell (1987) "The Beauty System", N. Armstrong ve L. Tennenhouse (der.), *The Ideology of Conduct: Essays on Literature and the History of Sexuality*, New York ve Londra: Methuen, 206-238.

Merleau-Ponty, M. (1962/1992) *Phenomenology of Perception*, çev. C. Smith, Londra: Routledge.

Morgan, K. Pauly (1998) "Women and Knife: Cosmetic Surgery and the Colonization of Women's Bodies", Rose Weitz (der.), *The Politics of Women Bodies, Sexuality, Appearance and Behavior* içinde, New York: Oxford University Press, 147-166.

Odabaş, Sevim (2004) "Modernlik ve Kadın Bedenine Yönelik Söylem ve Pratikler: Ankara'da Güzellik Merkezi ve Salonlarına Giden Kadınlar Üzerine Bir İnceleme", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

O'Neill, John (1985) *Five Bodies: Human Shape of Modern Society*, Londra: Cornell University Press.

Öncü, Ayşe (1998) "Sosyal Bilimlerde Yeni Meşruiyet Zemini Arayışları", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* içinde, İstanbul: Metis Yayınları, 48-52.

Özyeğin, Gül (2001) *Untidy Gender: Domestic Service in Turkey*, Philadelphia: Temple University Press [Türkçesi: *Başkalarının Kiri*, çev. Suğra Öncü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005].

Shilling, Chris (1994) *The Body and Social Theory*, Londra: Sage Publications.

Sönmez, Abdulkerim (1998) "Toplumsal Araştırmalarda Analiz Birimleri Olarak Aile ve Hane halkının Mahiyet ve Yapılarının Belirlenmesi Sorunu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, 135-153.

Taylor, Charles (1995) *Modernliğin Sıkıntıları*, çev. Uğur Canbilen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Touraine, Alain (1995) *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Turner, Bryan S. (1984/1996) *The Body and Society: Explorations in Social Theory*, Londra: Sage Publications.

Williams, Simon J. ve Gillian Bendelow (1998) *The Lived Body: Sociologial Themes, Embodied Issues*, Londra: Routledge.

White, Jenny B. (2000) "İslâmi Moda", Çağlar Keyder (der.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında* içinde, çev. Sungur Savran, Istanbul: Metis Yayınları, 97-114.

Wolf, Naomi (1991) *The Beauty Myth: How Images of Beauty are Used Aganist Women*, New York: Anchor Books.

Yaşın, Yael Navoro (2002) "The Market for Identities: Secularism, Islamism, Commodities", Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber (der.), *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey* içinde, Londra: I.B. Tauris&Co. Ltd., 221-253 [Türkçesi: *Kültür Fragmanları*, çev. Zeynep Yelçe, Istanbul: Metis Yayınları, 2002].

Yener, Samira ve I. Koç (2001) "Türkiye'de Bölgeler Itibariyle Yaşam Kalitesinin Ölçülmesi." F. Özbay vd. (der.), *Nüfus ve Kalkınma: Göç, Eğitim, Demokrasi, Yaşam Kalitesi* içinde, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayınları, 121-151.

Türkiye'de(n) gizil beyin göçü: "Hep-gider-ayaklık"

*Ulaş Sunata**

Giriş

Son yirmi yıldır hem "küreselleşme" hem de "küreselleşme söylemi" içinde yaşıyoruz. Söylem diyor ki; önceden küreydik, şimdi küreselleşiyoruz. Geliştirdiğimiz teknolojilerle yekpare bir Küre içinde yaşadığımız bilincine erişiyor, sürekli zamansal ve mekânsal uzaklıkları kısaltıyoruz. Böylelikle bu yekpare küre içindeki göçler, akışkanlıklar, hareketlilikler sürekli artıyor. Öyle ki, 20. yüzyılın ikinci yarısı göç çağı olarak tanımlanmıştı, küreselleşmeyle birlikte "post-" geleneğine de uyarak, bu yeni dönem artık "göç-sonrası" ya da "göç-ötesi" olarak betimlenebilir hale geliyor. Çünkü; küreselleşme her ne kadar söylemiyle kendini merkezsiz, açık, esnek, hiyerarşisiz ve tekel kontrollerden bağımsız olarak tanımlasa da; aslında yaşanılan küreselleşmede farklı kültür, millet ve sınıflardan olan insanların "serbest" hareketliliğini göremiyoruz. Hatta aksine, göç küreselleşmeyle birlikte her zamankinden daha fazla erişim ve katılım hiyerarşisi altına girmiş görünmektedir. Örneğin; üçüncü dünya ülkeleri vatandaşlarının önemli bir kısmının hareketi tamamıyla sınırlandırılmış durumdadır. Özellikle 11 Eylül sonrasında, bunu daha belirgin olarak görmüş olduk. Sonuçta; küreselleşmenin asıl yüzünü görmek, *güneyden kuzeye* göç etmesi imkânsızlaştırılanların ve *güneyden kuzeye* giden/gidebilen göçmenlerin yanısıra gitmeye zorlanan/gitmeyi arzulayan gizil (potansiyel) göçmenlerin durumlarının tartışılmasıyla mümkün olabilir.[1]

(*) ODTÜ, Sosyoloji Bölümü.

1 "Doğudan batıya", "az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere", "yoksul ülkelerden zengin ülkelere", "üçüncü dünya ülkelerinden birinci dünya ülkelerine" ifadeleri daha yaygın olarak kullanılmış olmasına rağmen, son yıllarda "güneyden kuzeye" demek daha kapsayıcı ve tanımlayıcı görülmektedir. Bu sebeple makalede "güney" – "kuzey" terminolojisi tercih edilecektir.

"Sermayenin küreselleşmesi" üzerine görece kabarık bir literatür varken, "emeğin küreselleşmesi" göz ardı edilmiştir. Halbuki, bu iki süreci bir yandan birbiriyle sürekli çatışan bir yandan da uzlaşmayı deneyen küreselleşmenin ayrılmaz ana parçaları olarak değerlendirmek gereklidir. Khadria uluslararası emek göçü ile şekillenen dünya işgücü pazarı olarak tanımladığı "emeğin küreselleşmesi"ne ilişkin olarak son 500 yılı göz önüne alarak yedi kronolojik evreye ayırdığı çalışması ile bize emek göçü tarihinin genel bir özetini sunmaktadır (1999: 37,42-53). Bu evreler sırasıyla: 1492'den 1542'ye dek süren Hint (yerli Amerikalı) köleciliği, 1800'lere dek süren zorunlu Hint (yerli Amerikalı) göçü, 1700'lerden 1850'lere dek süren Afrikalı köle ticareti, 1830'lardan 1920'lere dek süren Çinli ve Hintli "kalifiye olmayan" işçi (coolie) göçü, 1880'lerden 1960'lara kadar süren Afrikalı hizmet işçilerinin emek göçü, 1945'lerden itibaren süren Latin Amerika, Kuzey Afrika ve Batı Asya'dan işçi göçü, ve son olarak 1960'lardan beri devam eden "bilgi işçileri"nin göçü. Bilindiği üzere güneyden kuzeye olan son iki evre hâlâ sürmektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısındaki göç ağırlıklı olarak "kol emeğine dayalı işçi" ("kalifiye olmayan" emek gücü) göçünü kapsarken; "yeni" göç "kafa emeğine dayalı işçi" ("kalifiye" emek gücü) göçünü kapsamaktadır. Kısaca "kalifiye olmayan" emek göçü azalma eğilimindeyken, "kalifiye" emek göçü artma eğilimindedir (Massey, 1999: 37; Khadria, 1999: 32-54). Hatta ABD ve Kanada'da yapılan son araştırmalara göre, göçmenlerin göçmen olmayanlara göre yüksek eğitim seviyesine sahip olma oranı sürekli artıştadır (Chiswick, 2000: 69).

Küresel kapitalizmin etkisiyle çağımızda "emeğin küreselleşmesi", "insan kaynaklarının küreselleşmesi" olarak algılanmaya başlandı. Bunun sonucu olarak, uluslararası emek göçü "kalifiye" veya "kalifiye olmayan" işgücünün vücut bulduğu "insan kaynakları"nın taleple belirlenen akışı olarak tanımlanageldi (Böhning, 1983: 35). Küreselleşme sürmekte olan güneyden kuzeye uluslararası göçe karşı gizli bir katalizör görevi görmemektedir, aksine kapitalist yapısı gereği harekete gereksinim duymaktadır. Bu hareketler "insan kaynakları prototipler"ine göre "doğru insan doğru yerde" mantığı içinde "düzenlenmektedir". Günümüzde özellikle küresel pazar için değerli görülen uzmanlıklara sahip "yüksek kalifiye" işgücü, "göçmen" olarak *seçilmektedir*. Küreselleşme çağının "yeni prototip işçileri", maddesel olmayana dair (*immaterial*) işgüçleri sebebiyle ulus-ötesi işçiler olarak görülürler. Onlar sanayi-sonrası sermayenin büyümesini sağlamak üzere göç için seçilirler. Hatta seçildikleri gibi *seçime de zorlanırlar*.

Khadria'nın altıncı evre olarak belirttiği sanayileşme zamanındaki güneyli "kalifiye olmayan" emek göçü kuzeyin "ekonomik mucizeler" yaratmasını sağlamıştı, fakat kuzey onları "sosyo-kültürel yük" olarak görmekteydi. Yani, kuzey bir yandan ihtiyaç duyduğu ve buyur ettiği göçmenleri iktisadi anlamda ucuz emek olarak görürken, bir yandan sosyo-kültürel anlamda entegras-

yon probleminin kaynağı olarak onlardan "korkuyordu". Fakat, sanayi-sonrası çağ "yeni işçi"yi ortaya çıkararak, kuzeyin bahsi geçen korkusunu hafifletti. Çünkü, yeni işçiler kuzeyde büyümemiş olmalarına rağmen kuzey değerleri ile işlenmiş, adını "evrensel" bildikleri kimliklere sahipler. Kuzeyin rasyonalitesine uygun olarak; güneyli "bilgi işçileri" yüksek eğitimli, meslek erbabı ve kuzey dillerini konuşabiliyorlar. Böylece kuzeye göre onlar daha kolay ve hızlıca "vatandaş" yapılabilirler (*naturalized*); üstelik sadece kuzey ekonomisine değil, aynı zamanda kuzey toplumuna da katkı sağlayabilirler (Khadria, 1999: 35). Öyle ki, genellikle güneyden gelen göçe "paranoyakça" yaklaşarak sınırlarını nasıl kontrol edebilecekleri konusunda "güvenlik" meselesine kafayı takmış olan kuzey ülkelerinden birinde bir göç konferansı için hazırlanan afişte Einstein'ın bir fotoğrafı ve altında "O da gelebilir" yazabiliyor. Kuzeydeki güneyli göçmene ve onun göçüne dair korkular hafifliyor, kuzey kapılarını Einsteinvari "evrensel kimlikli"lere rahatlıkla açıyor. Nihayetinde, küreselleşme içinde göçe erişim ve katılım hiyerarşisinde avantajlı hale gelen hareketliliği en yüksek olan aktörler, sanayi-sonrası emek işçileri oluyor. Zamanımızın küresel emek pazarında en çok gereksinim duyulan, ayrıcalık gören ve buyur edilen "yeni prototip işçiler"in en bariz örnekleri "çok nitelikli" – "yüksek vasıflı" meslek uzmanları oluyor. "Bilgi işçileri", "beyinler", "beyaz yakalılar" veya "altın yakalılar" diye adlandırılan bu kişilerin göçüne de "beyin göçü" deniyor.

Sosyal, kültürel, politik, ekonomik, ekolojik, demografik, psikolojik, tarihsel boyutları sebebiyle göç karmaşık bir meseledir. Bu çalışma genel olarak göçün dört boyutunu değerlendirmeyi amaçlamıştır: temel boyutlar olarak zaman ve mekân boyutları, destekleyici boyutlar olarak ekonomi-politik ve sosyo-kültürel boyutlar. Zaman boyutu geçmiş, şimdi, gelecek hallerini içerir. Mekân boyutu ise kaynak (verici) yer ile alıcı yeri tanımlar. Son yıllara değin göç genellikle bir kişi veya grubun ikametgâhını daimi olarak değiştirmesi olarak tanımlanırdı. Yani göç mekân boyutunda sadece "alıcı yerdeki ikametgah", zaman boyutunda ise sadece "şimdiden sonraki süreç" ile ilgiliydi. Böylelikle iki temel boyut ile göçün mevcudiyeti saptanırdı. Halbuki bu tanımlama tarım işçilerinin mevsimlik göçlerini, turizmi ve konuk işçi göçleri gibi hareketleri dışlamaktaydı. Artık artan göç deneyimleri de gösteriyor ki; temel boyutların göçün varlığını epistemolojik olarak saptama kabiliyeti kaybolmuştur. Diğer bir deyişle, özellikle küreselleşme çağında tarifi zorlaşan ve sürekli artan hareketlenmelerle göç klasik tanımlamalardan uzaklaşmış ve temel boyutlarla saptanabilir olmaktan çıkmıştır. Çünkü, küreselleşme içinde göçü betimlemede şüphelikuşkulu durumlar çoğalmaktadır. Hareketlilikler bağlamında sürekli değişim ve belirsizlikler yüzünden göçün kendisinden ziyade "göç gizili"nin ontolojisi ve epistemolojisini anlamaya çalışmak önemlidir. Böylece bazı kavramsal boşluklar doldurulacak ve kuşku'u durumlar açıklanabilir olacaktır. Sonuçta; göç

alanındaki değişimlerle ve belirsizliklerle göçü yeniden tanımlayabilmek için şimdiki zamanda "belirsiz ikametgâh" ve "belirsiz süreç" tanımları içinde "gizillik" kavramının öncül olarak açıklanması gerektiği açıktır.

Klasik göç tanımlarına göre; göçün göç olması için göçmenin göçü tamamlaması, bir başka ülkeye gitmesi ve(/ya) yerleşmesi, yani hareketin bir gerçekliğe dönüşmesi gerekmektedir. Oysa gizil göç, göç eden / göçmen olma vaziyetine geçmeden hemen önceki vaziyettir. Yani, hareketin henüz başlamadığı zamanda ve yerdeki potansiyel enerjidir. Daha açık bir ifadeyle; gizil göç, hareket gerçekleşmeden önce göçe dair biriken toplumsal algılara ve niyetlere ilişkindir. Toplumsal bilinçaltıyla ilişkili olan bu algı ve niyetler kendine içkin bir kanaatler dünyası oluşturur, bu dünya şekilsiz yığma (*amorphous accumulation*) haldedir, "kolektif hafıza"ya benzer. Öyle bir vaziyet, öyle bir vakittir ki göç-öncesi; şimdiye dek literatürdeki tüm gerçekleşen göçlerin adları bu zamana ve bu yere dönülerek verilmiştir. Çünkü, göçün neden yapıldığı bu vaziyete ilişkindir. Ayrıca, başta ekonomi-politik boyut olmak üzere destekleyici boyutlar göçün çeşidini belirlemek için kullanılmıştır. Örneğin, siyasi bir nedenden göç ediliyorsa başka, ekonomik nedenle göç ediliyorsa başka çeşit göç olarak isimlendirilir. Halbuki göçlerin çoğu birkaç sebebin bileşkesi olarak vuku bulur. Ek olarak, göç literatüründe sosyo-kültürel boyutun yeteri kadar işlenmediği ve eksik kaldığı göze çarpmaktadır. Bu çalışma gerçekleşen göçe bakıp göçün adını koymak için sebepleri irdelemeyecek, tersine gerçekleşip gerçekleşmeyeceği göz ardı edilerek bu "göç gizili"ni açıklamaya çalışacaktır. Çünkü, gizil göçün en az gerçekleşen göç kadar önemli olduğu varsayımından yola çıkılmaktadır. Göç gizilinin gerçekleşmiş olan kadar, belki daha da fazla, toplumu etkilediği savı yürütülmüştür. İktisadi olarak gerçekleşmiş göç gibi doğrudan hesabı yapılamasa da, dolaylı olarak ekonomiyi etkilediği dahi söylenebilir. Yine de özellikle göçün sosyo-kültürel boyutunda toplumu doğrudan etkilediği ön görülmektedir, çünkü "yurt dışına göç etme isteği"ni ihtiva eden bu gizillik toplumda sanal bir baskı yaratır. Nihayetinde, göç etme isteğinin neden ortaya çıktığı ve "göç kararı"nın nasıl bir mekanizma içinde alındığı üstünde durmak gereklidir.

"Kalkınma" ile uluslararası emek göçü arasındaki ilişki, küreselleşmeyle güneyden kuzeye yaşanan beyin göçü üzerinden kendini göstermeye devam etmektedir. Öyle ki; küreselleşme içinde kuzey-güney kutuplaşması, "kalifiye"-"kalifiye olmayan" emek ayrımı yüzünden "kozmopolitleşme" ile "yerine bağlanma" arasındaki çelişki çok daha aşikâr olmuştur. Göç edemeyenlerin hareketinin nasıl kısıtlandığı ya da göç edenlerin göç ettikleri yerde nasıl sorunlar yaşadıkları üstünde durmak yerine; bu makale küreselleşmenin asıl yüzünü unutmadan, onun bir sonucu olarak görebileceğimiz "gizil (potansiyel) beyin göçü"ne dikkat çekmek istemektedir. Seçilen ve seçime zorlananların "gitmek mi zor kalmak mı" handikapı içinde yaşadıkları reelde hareketsiz göç haline; kısaca "hep-gider-ayaklık" haline. Bu sebeple, bu makalede göç etmesi imkân-

sızlaştırılanlar ile gidenlerden ziyade; her an gidebilecek olanlar, sürekli gitme umudu taşıyanlar, "ah çekip gitsem" diyenler hatta "kaçıp gidip asıl evimi bulsam" diyenler konu edilecektir. Örneğin; Türkiye'de son yıllarda çoğu kimse ekonomik ve politik bağlamda belirsizliklerden kurtulmanın bir yolu olarak "çekip gitmeyi" bir tercih olarak görmeye başladı. Özellikle, Kasım 2000 ve Şubat 2001'deki ekonomik krizler bu tercihi kuvvetlendirdi. Bu yüzden denebilir ki, Türk milliyetçilerinin kullandığı "ya sev ya terk et" söylemi son zamanlarda birçok insan için *adeta bir rehber* haline geldi. Bu rehber özellikle Türkiye'deki "entelektüel camianın" apolitik kesiminde kendini göstermeye başladı, çünkü onlar artık "kavga etmek" yerine "uçma"yı tercih ediyorlar. Peki, Türkiye'de "çekip gideyim", "her şeyi bırakıp gideyim" diyenlerin sayısı neden artmıştır? Bu tercih nasıl ortaya çıkmıştır ve neden bu kadar popüler hale gelmiştir? Bu tercih Türkiye'deki belirsizlik ve istikrarsızlıkların sonucundan mı beslenmektedir? Yoksa; Türkiye'deki "entelektüeller" için, dışarıdan gelen talep mi artmıştır? Yoksa, bu tercih küreselleşme ve onun bir uzantısı olarak yerelleşmenin olanaksızlığıyla mı ilişkilidir? Bu soruları yanıtlamak zor, bu makalede özellikle Türkiye'de son yıllarda artan bu "yeni" istek, "çekip gitme isteği" tarif edilmeye çalışılacaktır. Özellikle paranoyik ve şizofrenik görüngülerin izdüşümü olarak niteleyebileceğimiz Türkiye'de son yıllarda artarak yaşanan 'gizil beyin göçü' üzerine odaklanılacaktır.[2]

Bu odak için, makale içinde üç ana meseleye değinilecektir. İlk olarak, ekonomi-politik boyut içinde "kalkınma" bağlamında "beyin göçü" görüngüsünün nasıl bir tarihten geldiğinin altı çizilerek "verici güneyli ülke" ile "alıcı kuzeyli ülke" bağlamında hangi dinamikleri içinde barındırdığından bahsedilecek. Bunun için, literatürde kullanılan kavramlar incelenecek. İkinci olarak, "gizil göç", "gizil beyin göçü" ve "soyut diaspora" kavramları ortaya atılarak tartışılacak. Sadece uluslararası emek göçünün artık sadece ülkeler-arasılık düzeyinde değil, göçmen ve küresel düzey üzerinde tartışılması gerektiği yaklaşımından yola çıkılarak; küresel düzeyde sosyo-kültürel ve ekonomi-politik bağlamlarla "güneyli olası göçmenler"in nasıl kurgulandığından söz edilecek. Son olarak da, "uluslaşma", "modernleşme" ve ardından "küreselleşme" süreçleriyle bu kurgunun Türkiye özeline nasıl oturduğunun resmine bakılacak.

2 Deleuze ve Guattari (1987) kapitalist dünyada iki çeşit görüngüler dünyası olduğunu öne sürerler. Bir yanda, iktidarın yarattığı "paranoyik görüngüler": devlet/hükümet korkusu, ordu/polis çekincesi, gözetleyenden korku, babadan/kocadan/hocadan korku gibi. Öte yanda, iktidarla birlikte serbest piyasanın da yarattığı "şizofrenik görüngüler": alışveriş merkezlerindeki tüketim çılgınlığı, fanatik yaklaşımlar, histerik arzular ve takıntılar gibi. Göç bağlamında baktığımızda, Türkiye'deki yukarıda bahsettiğim istek hali aslında hem paranoyik hem de şizofrenik görüngülerin izdüşümü gibi görünmektedir. Çünkü, sözü geçen göç etme isteği Türkiye özelindeki toplumsal paranoyik kanaatlerle ve küreselleşen kapitalizmin etkisiyle ortaya çıkan şizofrenik kanaatlerle kurgulanmıştır. Bu makale bu bağlamdaki hem paranoyik hem de şizofrenik görüngüleri anlamayı hedeflemiştir.

I. Beyin göçü: Verici güneyli ülke – Alıcı kuzeyli ülke

Aslında "beyin göçü" kavramının ortaya çıkışı milattan önceye kadar dayanmaktadır. Özellikle Eski Yunan çağlarında ve sonrasında uzunca bir dönem süren bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki; farklı yerlerden gelen öğrenci, sanatçı ve fikir insanlarının bilgi paylaştıkları, fikir ve öğretilerini takas ettikleri bazı teşkilatlı merkezlere gelme geleneği vardı. Bu merkezlerden bazıları Platon'un Akademisi (388 MÖ), Atina'daki Aristoteles'in Lisesi (335 MÖ), Batlamyus'a ait Hanedanlık tarafından kurulan İskenderiye müze-kütüphanesi (300 MÖ), Bağdat'taki *Bayt al-Hikma* (ilim evi) (8. yüzyıl), ve Yunus Emre, Mevlana ve Taktuk Emre dergâhlarıdır (13. yüzyıl). Asya ve Avrupa bölgelerindeki, ki özellikle Akdeniz bölgesindeki, bu merkezler öğretilerini zenginleştirmek için birçok sanat, fikir ve bilim insanını çekerdi (Clagett, 1957; Dedijer, 1968; Sabour, 1997). Fakat o vakitler bilgi "evrensel" bir nitelik almamış ve resmî eğitim formasyonları dönemi henüz başlamamıştı.

Ulus-devletlerin kurulmaları, Rönesans ve aydınlanma ile birlikte "evrensel bilgi" ve "resmî eğitim" anlayışları ortaya çıktı. Hem disiplinlerin hem de ulusların arasına sınırların çekildiği ve birbirinden ayrıldığı dönem başlamış oldu. "Aydın"dan (entelektüel) ziyade disiplin uzmanlıklarının ortaya çıktığı ve amiyane tabirlerle "bilgi için bilgi" üretmektense "evrensel" kuralları içinde "ulus için bilgi" üretme safhasına geçilmiş olundu. Bu sebeple özellikle milli ekonomiler bakımından kalkındırma niteliğine sahip uzmanlıklar ve onlara dair bilgi ve teknoloji birikimleri uluslar özelinde mahremleşmeye başladı. Mahremiyet tecavüzü de yanında getirdi. Sömürgecilik ve emperyalizm ile birlikte uluslararası kalkınma dengesizlikleri artarak devam etti. Kurulu dengesizliklerin "yapı-bozumu"na yeltenmeyi amaçlayan bir araç olarak küreselleşme de, var olan ulusal "kalkınma" hallerini sabit almıştır. Böylelikle küreselleşmeyle "kalkınma yanılsaması" devam ettirilmektedir. Sonuçta, küresel sistem içinde "gelişmiş" ülkeler kalkınmalarına devam ederken, diğerleri halen bağımlı ve ikincil durumlarında kalmaktır. Nihayetinde kuzey-güney kutuplaşmasının azımsanamayacak seviyelere geldiğini belirtmekle yeni birşey söylenmiş olunmayacak. Bu kutuplaşma içinde güneyden kuzeye göç eden özellikle "yüksek kalifiye" işgücünün onu eğitmek için çabalamış güney ülkeleri için ekonomik bir yük olduğu aşikârdır. Bu durum güney ülkesini uzmanlık bakımından kısırlaştırır ve bu kısırlık da bu çeşit emek göçünün devamına yol verir, yani tam bir kısırdöngüye dönüşür.

Aynı ülke içinde kamu bünyesinden özel sektörlere kayanlardan kırsal bölgelerden metropollere taşınanlara, hatta aynı şehirde bir şirketten başka bir şirkete geçenlere kadar geniş ve esnek bir tanımlamanın mümkün olduğu "beyin göçü" kavramı bu makalede en yaygın kullanımı olan uluslararası zeminde incelenecek. Bu bölüm bu zemindeki "tipik" verici güneyli ülke ile "tipik" alıcı

kuzeyli ülkeyi değerlendirecek. Bu değerlendirme için, "beyin göçü" görüngüsünün "beyin göçü" olarak genel bir kavram altında toplanması yerine şimdiye değin bu bağlamda kullanılan kavram ve terimleri irdelemek faydalı olacaktır. Örneğin; Khadria (1978) günümüzde beyin göçünün üç çeşidini sınıflandırmıştı. Bunları "beyin taşması" (brain over flow), "beyin ihracı" (brain export) ve "beyin göçü-emişi" (brain drain) terimleriyle karşılamıştı. Khadria bu tasnifi özellikle "toplum üzerindeki net refah etkisi" bağlamında ekonomi-politik kriterlere göre yapmıştır (1999: 116-9). Ayrıca, beyin göçü görüngüsünün daha iyi anlaşılması için kavramlar literatürdeki diğer çalışmalarla da artırılmış ve kavramsallaştırılmalar özelleştirilmiştir (Bakınız AUN Report, 1999; Lowell ve Findlay, 2002). Bu kavramların en tartışılır olanlarını "verici güneyli ülke" ile "alıcı kuzeyli ülke" bağlamlarında özetleyerek açıklamaya çalışalım.

Beyin göçünün bir çeşidi olarak belirtilen "beyin taşması" bir ülke içindeki belli uzmanlıkların fazlalaşması, onları istihdam edecek iş kollarının o ülkenin yeterini doldurması ve taşıp başka ülkelere akması olarak tanımlanıyor. Hindistan, Latin Amerika, Nijerya, Pakistan ve Mısır "beyin taşması" yaşayan ülkeler olarak belirtiliyor (Sabour, 1997: 3, AUN Report). Bazıları "beyin taşması" yerine aslında aynı anlamıyla yani işgücü piyasasının işgücünü tam olarak istihdam edemediği durumda oluşan "beyin" fazlalığını anlatmak için "beyin çöplüğü" kavramını kullanırlar. "Çöplükteki beyinler"in göçmesinin kaynak ülke için bile ekonomik etkisinin az olacağı kanısı yaygındır. "Beyin taşması" veya "beyin çöplüğü" göçleri için genel intiba "zararlı olmadığı" yönündedir hatta bu çeşit göçün "doğal" ve "mecburi" olarak yaşanacağı belirtilir.[3] Çünkü, kaynak ülke emek pazarı kalifiye işgücüne doymuştur. Aslında kaynak ülkelerin gereksinimlerine uygun olarak planlanmış bir eğitim sistemi olmayışı bu çeşit göçlerin temel etmeni olarak belirtilir. Beyin göçünün bir diğer çeşidi olarak görülen "beyin ihracı" terimi, kaynak ülkede "beyinler"in zaten ihraç edilmek üzere eğitildiği tezinden yola çıkılarak ortaya atılmıştır. Barbados ve Filiplinler'den çıkan beyin göçü bu çeşit göçe örnek olarak verilir (AUN Report, 1999). Genellikle alıcı ve verici ülkelerin ikili anlaşmaları ile gerçekleşen göç çeşididir, kaynak ülkenin izlediği strateji dışarı gönderilen "yüksek nitelikli" insan gücünün deneyim kazanarak ülkeye yeniden dönmesi veya kazanılan gelirin ve teknoloji bilgisinin ülkeye transfer edilmesi yönündedir. Bu çeşit beyin göçünü veren ülke, "beyni" alacak olan ülkenin gereksinim duyduğu ve istihdam edebileceği kalifiye işgücü üzerine yoğunlaşarak eğitim sistemini planlamayı tercih eder. Yukarıda belirttiğim gibi "kalkınma" ulus-devlet sınırları bağlamında değerlendirildiğinden istihdama yönelik eğitim planları da bu bağlamda değerlendirilmektedir. Bu noktada alıcı ülkede istihdam edilmek üzere planlanmış bir eğitim planı olarak değerlendirilen "beyin ihracı" bağlam dışı

3 "Genel intiba (kanı)", Khadria'nın ve birçok iktisatçının yaptığı değerlendirme kıstası olan "refah" ve "kalkınma" kriterleri olarak tanımlanabilir.

kalmaktadır, ya da planlanmamış eğitimden kaynaklanan "beyin taşması" kavramı ile aynı çerçeveye yerleşmektedir. Zaten "beyin ihracı" için de genel kanı, kasıtlı yapılmasına karşın "gerekli" olduğu ve "zararlı olmadığı" yönündedir. Sonuçta, "beyin ihracı", "beyin çöplüğü" veya "beyin taşması" terimleri özellikle verici güneyli ülkenin istihdam sorunu ve daha güncel tabiriyle işsizlik ile ilişkilidir. Bu meselenin altını çizmek isteyen Dore (1976), güneyli ülkelerdeki işsiz üniversite mezunlarını "diplomazedeler" olarak tanımlamıştı. Aynı tanımlama Türkiye için de geçerlidir, hatta diplomalı işsizlerin sayısı sürekli artış halindedir, buna karşın "diploma alma hastalığı" belki işsizliğin de bir uzantısı olarak hâlâ devam etmektedir. "Kaldırım mühendisliği" tabiri ironi olarak "boşuna okumuş" addedilen diplomalı işsizlerin işi olarak gündelik söz kalıplarımız arasına dahi girmiştir.

Bir diğer beyin göçü çeşidi de "beyin takası" olarak kavramlaştırılır. Bu kavram, kaynak ülke ile bir ya da daha fazla ülkenin aralarında "beyin güçleri"ni değiştirmesi anlamında kullanılmaktadır. Ülkenin kaybettiği yüksek nitelikli işgücü dışarıdan gelenle dengelenebilir olduğunda söz konusudur. Genellikle kuzeyin kendi arasında yaptığı kısa dönemli göçler örnek verilebilir. Mesela; ABD, Batı Avrupa ülkeleri, Avustralya ve Japonya arasındaki öğrenci değişim programları. Bazıları bu göç çeşidini "beyin dolaşımı" (brain circulation) içinde tanımlarlar. Castles ve Miller'a göre (1998: 91), Avrupa Birliği kendi içinde kalifiye işgücü dolaşımını artırmayı hedefleyen bir Avrupa emek pazarı tasarlamıştır. Öte yandan, bir güney ülkesi ile bir kuzey ülkesi arasında veya iki güney ülkesi arasında "beyin takasları" da vardır, ama bunlar görece çok az sayıdadır (AUN Report, 1999). "Beyin takasları" veya "beyin dolaşımı" ulusal refah kadar küresel refah için de "faydalı" olabilecek göç çeşitleridir, fakat güney ülkeleri ile bu takasa girilmediği sürece yine kuzey-güney kutuplaşmasını derinleştirecektir. Buna rağmen, hali hazırda bu çeşit göçlere ilişkin genel intiba da "olumlu"dur.

Bir diğer çeşit beyin göçü kavramı ise "beyin emme"dir ("beyin göçü-emişi"). Bu terim, İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere'nin bilim insanı, mühendis ve fizikçi gibi profesyonel insanlarını özellikle ABD'ye göç etmeleri sebebiyle kaybetmesi üzerine ilk kez İngilizce'de *brain drain* olarak kullanılmıştır. 1960'lardan sonra bu kavram akademik literatür içinde de kullanılmaya başlanmıştır. Bazıları "beyin emme"yi yüksek derecede eğitimli kişilerin kalıcı ya da uzun süreli olarak dış ülkelere gidişinin kaynak ülkeye döviz, teknoloji, yatırım veya ticaret transferi şeklinde geri aktarılmayışı yani kaynak ülke için net kaybın söz konusu olduğu durumlar için özel bir "beyin göçü" çeşidi olarak vurgularlar. Bazı ekonomistler ülkeler arasında "beyinler"den faydalanma anlamında adil bir anlaşma yapıldığı takdirde belli bir oranda kaynak ülkenin de "beyin emme"den yararlanabileceğini söylerler (optimal brain drain). Öte yandan bazı kuramcılar, ki çoğu İngilizce sözlüğünde de böyle tanımlanmıştır, "beyin emme"yi "beyin göçü" ile eş anlamlı olarak kullanırlar.

"Beyin emme" kavramı, 1969 UNESCO raporunda "uluslararası bilimsel-teknolojik takaslarda, çok gelişmiş ülkelerin faydasına olacak biçimde tek-yönlü olarak şekillenen anormal göç" olarak tanımlanmıştır (AUN Report, 1999: 2). Hatta, kuzeyin aktif olarak güneydeki eğitimli ve kalifiye insanları çekmeye çalıştıklarını iddia edenler vardır (Vaknin, 2002). Ki beyin göçünün aslında işgücü talebinin bir sonucu olduğuna dair vurgusuyla ikna edicidir. Üstelik IMO (Uluslararası Göç Örgütü) "beyin emme"yi, güney ülkelerinin kıt ve değerli "insan kaynağı"nın kuzey tarafından kalifiyelikleri sebebiyle çekilmesi olarak açıkça tanımlar. ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü) da; 1976 Dünya Çalışma Konferansı'nda "beyin göçü" çeşitlerinden sadece "beyin emme"yi siyaseten doğru bulmadığını, bu konuda "önyargılı" olduğunu açıklamıştır. Sonuçta "beyin emme" genel intibada "olumsuz", "zararlı" ve "tehlikeli" olarak algılanır. Hatta uluslararası etik anlayışı içinde bir ülkenin beyin emdiğini söylemenin adeta bir "hakaret" sayılmasından dolayı "beyin emme" kavramını kullanmak genellikle siyasi bir tavır olarak değerlendirir. Elbetteki "beyin emme" kavramı diğer birçok sosyolojik kavram gibi hem politik-ekonomik hem de sosyo-kültürel anlam içerir. Yukarıda belirttiğim gibi zaten "beyin emme"yi "beyin göçü" yerine kullanmak mümkündür. Örneğin; "beyin göçü"nün çeşitlerini sınıflandıran Khadria'nın (1999), literatürde genellikle "beyin taşması" denmesine karşın, Hindistan'dan çıkan beyin göçünü "beyin emme" olarak nitelemesinin önemli olduğunu düşünüyorum.

Verici güneyli ülkenin "beyni emilirken" genellikle alıcı kuzeyli ülke için "yüksek nitelikli işgücü" değeri yükselir. Bunu anlatmak için "beyin kazanımı" (brain gain) kavramı kullanılır. Bu anlamda mevcut durumda hâlâ ABD temel kazanım ülkesi olarak görülmektedir. Türkiye'de "yüksek kalifiye" emekçileri arasında "yurt dışında çalışmak" denince, birçok güney ülkesinde olduğu gibi göç için ilk akla gelen ülke ABD'dir. 11 Eylül ve Irak Savaşı'ndan sonra değişen küresel durumlara rağmen gençlerin yarısından fazlası yine de "bizim mesleğin merkezi ABD. Yani, uluslararası bilim-teknoloji denilen şeydeki 'uluslararası' etiketi, 'Amerikan'dan başka bir şey değil" diyerek ABD'yi seçmektedir. Öte yandan, Avrupa Komisyonu "Avrupa'nın göçmene ihtiyacı var. Bu bağlamda, bizim göç akışında niceliksel artışa değil ama niteliksel kriterlere uyan olası göçmenleri kabul etmeye ihtiyacımız var" açıklamasında bulunmuştur (Migration News, 2002). Denebilir ki, Avrupa ülkeleri "yüksek nitelikli" emek gücünü çekmede bir numara olan ABD ile artık yarış haline girme ihtiyacı içindedirler. Nitekim, başta Almanya, İngiltere ve Hollanda olmak üzere Avrupa ülkelerinin çoğu son yıllarda gelişmekte olan ülkelerdeki yüksek kalifiye emeği çekmek üzere ABD'de uzun zamandır uygulamada olan "yeşil kart" benzeri "geçici yüksek kalifiye işçi göçü" başlıklı programlara girişmiştir. Bu tarz uygulamalar her ne kadar geçici olarak tasarlanıyorsa da, göçmen işçilerde olduğu gibi kalıcılığın ilk adımı olarak da okunabilir. Kanada ve Yeni Zelanda'da "ter-

sine beyin göçü" politikaları başlatılmıştır. Türkiye'de "yüksek kalifiye" emekçilerin göç için ilk aklına gelen ülke ABD; ardından sırasıyla Almanya, Kanada, İngiltere, Hollanda ve Avustralya geliyor. Bu ülkelerin ortak yanları "yüksek kalifiye" işgücü talep eden ülkeler olmalarıdır. Ayrıca Almanya Türkiye bakımından coğrafi olarak, göç tarihi deneyimi ve orada beş kişiden birinin en az bir akrabası olması bakımından "yakın" ülke olarak değerlendiriliyor. Kanada ise sıklıkla çok-kültürlülüğün yaşandığı ülke olması sebebiyle tercih ediliyor.

Küreselleşme ile birlikte "beyin küreselleşmesi" (brain globalization) kavramı da ortaya atılmıştır. Bu kavram çok-uluslu şirketlerin uluslararası finans ve ticaret akımlarına entegre biçimde seyyarlaşan "yüksek nitelikli" insan gücünü tarif etmektedir. Onlar genellikle "business class" mevkiinde seyahat eden, beş yıldızlı otellerde ve havaalanlarında evlerindeki kadar rahat eden, bir gün dünyanın bir küresel şehrinde ertesi gün bir diğerinde oluveren, yanlarından laptoplarını ayırmayan takım elbiseli iş insanlarıdır. Bauman (1998: 93) küreselleşme çağında iki tip göçmenin varlığından bahsetmişti: dayanabilecek başka seçenekleri olmadıkları için seyahat eden derbederler (*vagabonds*) ile istediği için seyyariyet halinde olan turistler. Bauman'ın "turistler"i "beyin küreselleşmesi" içine dahil olanlar olarak okunabilir. Hani deriz ya, "insanoğlu kuş misali; bir orada, bir burada" diye işte onlardır.

"Beyin küreselleşmesi" ile hızla artan bir diğer olgu da "gizli beyin emme"dir (hidden brain drain). Günümüzde illa "kişilerin" gitmeleri de gerekmiyor, fiziksel olarak burada olup da işgücü/beyin olarak göç etmiş olmaları da artık mümkün. Örneğin; kendi ülkelerinde olmalarına karşın yabancı ya da çok-uluslu/ulus-ötesi bir şirket için çalışan kişilerin durumu. Hatta son zamanlarda "gizli beyin emme" ucuz işgücünden yararlanmanın "en akılcı" çözümü olarak görüldüğünden; çoğu çok-uluslu/ulus-ötesi şirket genel merkez işlerini de çevre ülkelerde yürütmeye başladı. Mesela; Avrupa'daki birçok telefon şirketinin yazılımları Hindistan'da yapılmaktadır. Hatta ABD'deki bir gökdelenin güvenlik kameları Çin'den takip edilebilir hale gelmiştir. Böylece aslında "kişiler" yerine "işgücü" akıyor denebilir. Aslında daha açık bir ifadeyle; işgücü ile gövdenin birbirinden ayrı coğrafyalar üzerinde hareket ettiği yeni bir sosyal tip ortaya çıkmıştır.

Bazı akademisyenler günümüzde "beyin"li tabirler yerine artık "yüksek nitelikli kişilerin akışkanlığı" (mobility of highly skilled persons) veya "gizli beyin emme" kavramını da kapsayarak "yüksek nitelikli işgücü akışkanlığı" (mobility of highly skilled labour) kavramlarını kullanmayı tercih etmektedir. "Yüksek nitelikli" sıfatı, her ne kadar kendi içinde sorunlar ihtiva etse de "beyinler" tanımından daha kapsayıcı nitelikte olduğu açıktır. Böylelikle akademisyenler, mühendisler gibi sadece "beyin" faaliyeti yürüttüğü belirtilenler değil; sporcular, zanaatkârlar ve sanatçılar da kavramsallaştırmaya dahil olurlar. Aynı şekilde "akışkanlık" kavramı da tekrarlanan, kısa süreli ya da kalıcı olan uluslararası hareketlerin her çeşidini kapsama özelliğine sahiptir. Fakat; kapsayıcılık

özelliğiyle olumlanabilir olsa bile bu kavramın tercihi çeşitlerin kendine içkin özelliklerini göz ardı etmemize sebep verir. Neo-liberal politikalar içinde "akışkanlık" teriminin kutsanması "zaten" dikkat çekicidir.

II. Gizil beyin göçü: "Seçilenler ve seçime zorlananlar" olarak göçmen – Küresel seviye

Klasik göç kuramları, emek göçünün ekonominin arz-talep ilişkisi bağlamında klasik çekim-itim unsurları içinde gerçekleştiğini savunurlar (Portes ve Böröcz, 1989: 606-30). İtim unsurları, kaynak ülkenin kişilerin gitmesine sebep veren olumsuz taraflarıdır. Çekim unsurları ise, alıcı ülkenin göçmenleri çeken olumlu taraflarıdır. Kurulan çekim-itim modeli, göçü sadece alıcı ve verici ülkelerin ekonomik ve politik durumları üzerinden bir karşılaştırma içinde değerlendirmiş olur. Klasik göç modelleri küresel seviyeyi içermekte aciz kalmaktadır. Piore (1979) aslında verici ülkenin itici unsurlarından ziyade alıcı ülkenin çekici unsurlarının göçe şekil verdiğini ortaya koymuştur. Zaten yeni iktisadi kuramlardan biri olan ikili emek pazarı kuramı (dual labour market), uluslararası göçün modern sanayi toplumlarının emek talebinden kaynaklandığını savunur (Massey vd., 1993: 440). Hatta Richmond günümüz emek göçünün alıcı ülkelerin politik ve idari kontrol mekanizmalarına artan bir şekilde bağımlı kılındığını göstermiştir (1983: 301). Yani, küresel sermayenin nihai kefilliğini yapan ulus-devletler (Sassen, 1994), ki Bauman (1998) onlara "sözde-devletler" der, göç bağlamında bir nevi "yerel polis" işlevi görürler. Diğer bir deyişle; ulus-devletler, ulus-aşırı şirketlerin küresel sermayesi için "bekçilik" yaparlar. Sonuçta; güneyden kuzeye emek göçü sadece kuzeyin göç politikalarıyla değil, ulus-ötesi şirketlerin talepleri doğrultusunda da kontrol edilip düzenlenir. Başka bir deyişle; küreselleşmenin her zaman hareketliliğe ihtiyaç duyan asil kapitalist kanatları, güneyden kuzeye yaşanan göçü düzenleme işini elinden bırakmaz. Öte yandan, Sassen'e göre (1994), ulus-devlet egemenliği her ne kadar son bulmamış olsa da, evrensel egemenlik birçok kanaldan tüm dünyayı kontrol eder hale gelmiştir. Hardt ve Negri (2000) bu egemenliğe "imparatorluk" adını vermişlerdi.

Favell (1999: 217) küreselleşmenin artan göç fırsatları kadar "yeni" küresel ekonomik sistemin de teşhirini yaptığını belirtir. Amin ve Thrift'e göre, küresel sermaye, otoritesi için gerekli olan bilgi yapılarını ve ekonomik stratejileri kurmak için merkezileşmeye gereksinim duyar (akt. Knox, 1995). Böylece, küreselleşme içinde coğrafik bağlamda lojistik olan merkezler ve onlara çeşitli uzaklıklarda olan çevreler vardır. Bunu güneş sisteminde güneşin merkezî rolüne ve gezegenlerin sürekli merkeze doğru bir çekim halinde güneşin etrafında dönüp durmalarına benzetebiliriz. Yani; bu merkezler çevresini çeken özelliklere sahiptirler, sosyo-kültürel bağlamda adeta "cazibe" merkezleri haline

dönüşmüşlerdir. Sonuçta; çevrelerden merkeze doğru yapılan göç öyle "çekici hareketler" haline gelir ki, adeta bu merkezlerde olunduğu sürece küreselleşmenin yakalanabileceği fikri ortaya çıkmıştır. Kuzeyde olma arzusu; "muasır medeniyetler seviyesine erişme", kuzeye yetişme telaşı ve küreselleşmeyi yakalama endişesi olarak okuyabileceğimiz "küreselleşmeye eklemlenmeye cüret gösterme" halinden gelir.

Klasik göç kuramcıları göçü nasıl başladığına göre ikiye ayırırlar: göç ya bir seçenektir, ya da bir mecburiyettir. Başka bir deyişle; ya gönüllüdür ya da gönülsüz. Uluslararası emek göçü bu kuramlar içinde bireylerin gelirlerini en üst düzeye çıkarmak ve ekonomik olarak daha iyi yaşam koşullarına erişmek için yaptıkları bireysel bir tercih olarak görülür. Zorunlu göç ise sadece savaş, afet, felaket ya da politik baskı sebeplerine dayanan hareketlerle sınırlandırılmıştı. Sonuçta, klasik göç kuramları içinde, emek göçü "gönüllü göç" hatta "ekonomik göç"le eş anlamlı olarak kullanılmıştır (Keely, 2000: 50-1), yani göçmenin "kendi seçimi olan" (self-selected) göç (Chiswick, 2000: 61) olarak görülmüştür. Özellikle neoklasik iktisadi kuramı içerisinde emek göçü, "hür seçim"-"özgür karar" olarak vurgulanmıştır (Massey vd., 1993: 433). Yani bu kuram emek göçmeninin göç hesabını izole bir şekilde yaptığını ve "karar" verdiğini varsayar (*age.*: 434-6). Halbuki, günümüz göç kuramlarına göre, özellikle yeni iktisadi göç kuramına göre, eğer bir göç kararı varsa, bu göçmenin tek başına yaptığı hesaptan ziyade, sosyal birimlerin ve kurumların bir karar bileşkesi olarak görülmelidir (*age.*: 436-9).[4]

Crawford'a göre (1991: 24), neoklasik iktisadi kuram insanı vücudu, becerileri ve bilgisi ile sermaye niteliği taşıyan bir satılacak mal olarak görür. Hatta, bu kuramda "uluslararası göç, beşeri sermayenin bir yatırım biçimi olarak kavramsallaştırılır" (Massey vd., 1993: 434). Bu iktisadi bakış içinde; emek, "beşeri sermaye" olarak görülür. Sermaye-emek çatışması (çelişkisi) göz ardı edilerek emeğin "beşeri sermaye" olarak adlandırılması, sermayenin aslında bu kuramda kurduğu bir oyundan başka bir şey değildir. Yeni ekonomik kuramlardan en bilineni olan dünya sistemleri kuramına göreyse, "uluslararası emek akışı, merkezin faydasına göre sermaye ve mal akışının ters istikameti yönündedir" (Keely, 2000: 53). Sömürgecilik zamanlarında, sermaye akışı kuzeye doğru iken emek akışı güneye doğruydu. Fakat, sömürgecilik-sonrası küreselleşilen dönemde emek akışları yönünü kuzeye çevirmiştir. Tüm bunlar yönü belli olan emek akışının, "özgür" ve "serbest" olarak nitelendirilmesinin anlamsızlığını tekrar gözler önüne sermektedir.

Klasik kuramlarda "beşeri sermeye" denilenin değeri, emek pazarı için gerekli becerilerin ne olduklarına ve hangi seviyede olması gerektiğine göre belirlenir.

4 Hane halkı kararı, sadece gelirin maksimize edilmesi değil, riskin azaltılmasının etkisini de göstermektedir. Örneğin; kırdan kente göçlerde genellikle ev ahalisinin genç ve sağlıklı erkeği ilk olarak şehre gider, eğer herşey yolunda giderse diğerleri ardından gelir.

Örneğin, maddesel olmayan (immaterial) emeğin değeri, endüstri-sonrası dönemde öyle yüksek görülmektedir ki, küreselleşme içinde en çok hareket eden bu emek olmuştur. Onlar, küresel emek pazarı içinde emek değerleri yüksek biçilerek iş bulma şansları yüksek olanlardır. Onlar bir yandan göç için seçilenlerdir, bir yandan da göç etme sanal baskısını en çok yaşayanlardır. Öyle ki, küreselleşmenin iki ana kutuplaşması da onları kesmektedir: geleneksel kuzey-güney kutuplaşması ve sosyal tabakalaşma. Bu yüzden, güneyli uzmanlar bir madeni paranın iki yüzüne benzetilebilirler; paranın bir yüzü güneyli olma halidir, diğer yüzü ise uzman ("kaymak" tabakası) olma durumudur. Neticede, güneyli uzmanının karşısına çıkan şudur: "kuzeyde uzman olmak". Küreselleşme içinde "kalkınma" için yol alma ihtiyacı içinde olmasına rağmen güney, uzmanların ilgisini çekmekten ve onları kazanma yeteneğinden yoksundur. Kuzeyin ise zaten "cazibe" merkezleri hazırdır. Bu yüzden, güneyli uzman için kuzeye göç etmek, küreselleşmeye dahil olma gerekliliğinin bir uzantısı gibi karşımıza çıkmaktadır. Buna ilaveten, güneyde "yereldışılık" (exterritoriality) ve mekânsal olarak kuzey yönüne doğru çekim yaşanmakta, bu *sanal olarak* "tekrar yeni bir yerel yakalama" anlamını da taşımaktadır. Sonuçta güneyli uzman, göçüyle "kuzeyde uzman olma haline doğru bir yükselme hareketi"nde bulunabileceğini hisseder.

Foucault, Bentham'ın panoptikon modelini kullanarak, ki bu modern hapishanelerdeki gözetleme metodudur, disiplin/kontrol toplumlarının nasıl işlediğini bize anlatmıştı.[5] Panoptikon modelinden de feyzalarak Bauman, küreselleşme için yeni bir model sunar: "superpanoptikon" ya da "synoptikon" modeli (1998).[6] Yani, artık izleme işi sadece yukarıdan yapılmıyor, aşağıdaki çoğunluk da sürekli yukarıdaki azınlığı izlemeye başladı. Yani, bir tür "Biri Bizi Gözetliyor" durumu. Hiyerarşi dengeleri bozulmadan herkes birbirini izliyor, gözetliyor. Ama, aşağının yukarıyı izleyebilmesi bir çeşit taklit, özenti durumu olarak ortaya çıkıyor. Farklılıklara-yerelliklere karşı bir silah gibi işliyor. Halbuki yerel olmadan "kozmopolit" olunması ne kadar mümkündür? Nihayetinde, artık sadece merkez çevreyi izlemiyor, çevre de merkezi izliyor. Özellikle kültürel egemen yollarla güneyli çoğunluk kuzeyli azınlığı izlemeye devam ediyor.

Bauman (1998) sosyo-ekonomik yükselme hareketini, çoğun azı izlediği yerden azın çoğu izlediği yere yapılan hareket olarak tanımlayabileceğimizi söylüyor. Çevreden merkeze, güneyden kuzeye... Panoptikonda çoğunluk yerinde kalmaya zorlanırken, synoptikonda böyle bir zorlama baskı yok (Bauman, 1998),

---

5 Panoptikon modeli, "uyguluyan kişiden bağımsız, iktidar ilişkisini kurup, devamını sağlayan bir makinadır; kısaca, mahkûmlar iktidar ilişkisi içindeki kendi yerlerinin taşıyıcılığını bizzat kendileri taşır hale getirilir" (Foucault, 1995).

6 Bauman (1998) sadece türdeş birleşmiş bir bütünden değil, aynı zamanda ayrı cinsten farklılaşmış bütünün parçalarından bahseder, böylece Bauman küreselleşme süreciyle bazı şanslıların daha şanslı hale gelirken, geri kalanların daha da mağdur duruma düştüklerini söyler. Bir diğer deyişle, küreselleşmenin bir azınlığa faydalı, yoksulluk sınırının altındaki kalanlara ise faydalı olmadığını savunur.

çünkü synoptikon harekete ihtiyaç duyuyor. Aynı bir emniyet sübabı gibi. Synoptikon kontrol edilebilir bir gereksinim olarak sanal bir baskı ve zorlama yaratmaktadır aslında. Bu yüzden yükselme hareketi için şans bulma gizili taşıyan güneyli, kuzeye göç için saklı bir baskı hissediyor. Daha fazla şans bulma gizili olan, bu baskıyı daha çok yaşıyor. Bu öyle bir baskı ki; sanki ya kuzeyde bir göçmen olmak var, ya da güneyde gizil bir göçmen olarak kalmak var, ve ikinci seçenek hep birincisi için kalmaya devam ediyor. Son kertede, küreselleşme görünür/görünmez sınırlarıyla güneydeki birilerini "seçim" yapmaya zorluyor.

Yukarıda bahsi geçen seçime zorlanan güneylileri "gizil göçmen" olarak tariflemek mümkündür. "Gizil göçmen" uluslararası göçmen olma potansiyeline sahip güneyli kişiler olarak hipotetik olarak kavramsallaştırılmıştır. Onlar henüz göç etmemişlerdir, belki de göç edemeyeceklerdir. Fakat, yakın bir zaman içinde yurt dışına çalışmak üzere göç etmeyi planlamaktadırlar. Yani, büyük bir olasılıkla yurt dışına gidecekler. Şöyle demek belki daha anlaşılır olacak, onlar göç etmeye meyilli güneylilerdir. Gizil göçmenin bir alt zümresi olarak tanımlayabileceğimiz "gizil beyin göçmen"i "yüksek kalifiye" işgücüne sahip, kendi uzmanlık alanında yüksek eğitim almış mütehassıs potansiyel göçmenlerdir. Ek olarak, zamanın küresel emek pazarı içinde iş bulma şansına en çok onlar sahip olduklarından henüz çalışmak üzere yurt dışına göçmemiş olsalar dahi göç etme olasılıkları en yüksek olanlardır. Çünkü, yurt dışında çalışmak üzere göç etmeleri diğer güneylilere göre daha olasıdır. Zaten onların göç gizillerinin yüksek oluşu nesnel bir gerçeklik olarak kabul görür. Bu sebeple "gizil beyin göçmeni" sadece kendi algı ve niyetleriyle değil, onun olası göçü üzerine var olan toplumsal kanaatler silsilesi içinde "karar"ını verir.

III. Türkiye'deki toplumsal kanaatler silsilesi ve gizil beyin göçü

Kurulduğu yıllardan beri Türkiye'de egemen iki ideoloji vardır. Birincisi "ulus olma", ikincisi "modern olma". Uluslaşma serüveni, diğer uluslarla sınırı çizilerek kendi içinde bölünmez bir bütün olma bilincinin içeride aşılanması ile vuku bulur. Bu aşılama için, Türkiye'de geçmiş bir kalemde silinmiş ve "Türk kimliği" tek ve hükümran ilan edilmiştir. Bu kimliğe övgüler düzülerek ulusal bilinç yaratılmaya çalışılmıştır. Bu ulusal bilinç yaratılırken de Türk kimliği dışındaki diğer etnik kimliklerin sesi kısılarak "Türkleştirme" politikası güdülmüştür. Ulustur, devlettir, üstüne laf söylenemez olmuştur. Türkiye'de kurulumundan itibaren ikinci egemen ideoloji ise, "modernleşme" kisvesi altındaki "Batılılaşma" ideali olmuştur.[7] Geçmişini bir kalemde sildiğinden referans noktası kalmayan ülke, kuzeyi kendine referans bellemiştir (Robins, 1997: 68).

7 "Batılılaşma" terimi Türkiye'de çok yaygın olarak kullanılır. Bu terim yerine "kuzeyleşme" terimi önerilebilir. Yine de makalede bu terim Türkçe'deki yaygın kullanımı nedeniyle "batılılaşma" haliyle geçecektir.

Öyle ki, her daim ona benzemek, ona öykünmek, ona denk olmak, ona beğendirmek, onu yenmek için yanıp tutuşur olmuştur. Örneğin, Avrupa takımlarıyla yapılan milli futbol maçlarındaki şu sloganı hepimiz biliriz: "Avrupa! Avrupa! Duy sesimizi! Bu gelen Türklerin ayak sesleri!" Bu slogandaki milli damarın dışarıdan tasdik bulma isteğini sezmemek mümkün mü? Nitekim toplum olarak yıllardır bir yandan "görece böbürlenme"yi bir yandan da "görece mahrumiyet"i yaşayıp duruyoruz. Bunun en belirgin dışavurumu beş lafımızdan birincisi haline gelen "ne mutlu Türküm diyene" ile ikincisi haline gelen "bizim millet adam olmaz" deyişi arasında gidip gelişimizdir.

Aslında "uluslaşma" ile "modernleşme" süreçleri arasında kompleks bir ilişki vardır. Bir yandan bu süreçler birbiriyle çatışır. Çünkü modernleşme ayrımlaşmanın olmadığı geleneksel sahnenin yerini ayrımlaşmış modern sahnenin aldığı planlanmış bir süreçken, uluslaşma ayrımlaşmış sahnenin tek vücut olarak bir bütün olması idealindedir. Öte yandan, bu süreçler bazı durumlarda uzlaşırlar. Sözgelimi Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşüm bağlamında ilgili iki sürecin "yukarıdan" gelerek içsel bir tutarlılık ve uzlaşma halinde olduğu söylenebilir. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında merkezileşme, yaygınlaştırma ve ilerleme gayeleri etrafında ulus-devlet inşası için gerekli olan "kurucu öğeler" ile "muasır medeniyet seviyesine erişme" ideali için gerekli görülen "modernleşme öğeleri" arasında "çatışma" yerine "tartışılmaz bir uzlaşma" hali yaşandı.

Türkiye'de "kurucu öğeler" daha çok cumhuriyetçiler ve milliyetçiler tarafından destek gördü. Milliyetçilik ve devletçilik ilkeleri ile şekillendi.[8] Bu öğeler, Kongar'ın (1995: 219) bahsettiği "emperyalizm karşıtlığı" olarak da okunabilir. "Kendi ayaklarının üstünde durmak", "kendi yağında kavrulmak" amaçları Türkiye'deki "kurucu öğeler"den gelmektedir. Ulus-devlet[9] bağlamında "kurucu öğeler", vatandaş bilinci teşkil etme olarak değil, uluslaşma yani ulusal kimlik teşkil etme ve yayma olarak görülmelidir.[10] Bu sebeple, ulus-devletin "kendi" kurgusu Tanzimat'tan itibaren tartışılmış, "Osmanlılık" üzerinde durulmuş, son kertede "Türklük" ulusal kimlik olarak belirlenmiştir. "Modernleşme öğeleri" ise daha çok cumhuriyetçi, modernist ve laik çevrelerce

8 Devletçilik ilkesi tartışmalı bir konu olmasına rağmen; tavsiyesiz, tecrübesiz ve diğer ülkelerden yardım almayan olarak potensiyel kaynaklarla ilerleme gayesi olarak tarif edilmiştir (Herslag, 1995: 215). Ayrıca, Türkiye'de devletçilik ilkesinin devlet yardımıyla ulusal burjuva kurulumunu amaçladığı belirtilir (Kongar, 1995: 240).

9 1789 Fransız Devrimi sonrası kuzeyin modernleşme süreci, siyasi bilinci olan cemaat olarak ulusu ulus-devlet olarak kurgulamıştır (Böhning, 1983: 30). Aslında ulus-devlet toplum demek değildir, sadece bir çeşit idare biçimidir (Webster, 1995: 58). Planlama, yönetme, iktidarı olan, kontrol eden gibi özellikleri olan ulus-devlet modernliğin içinde kurgulanan siyasi bir form olarak görülebilir.

10 Vatandaşlık "belirli bir bölgeyi hükmüne bağlamış devlete ve o devlete bağlı insanlara (veya ulusa) tümüyle bağlı" kimsedir (Feldblum, 1997: 6). Modernleşme ve sanayileşme çağında, ilgili devletin siyasi formu "ulus-devlet" olarak kurgulanmıştı.

desteklendi. Laiklik ve reformculuk ilkeleri ile şekillendi. "Muasır medeniyet seviyesine erişme" şiarının temeli Tanzimat dönemi ile atılmış; Genç Osmanlılar, Genç Türkler, İttihat ve Terakki Fıkrası tarafından bu şiar sürdürülmüş, 1920'lerden itibaren de ilke olarak kabul edilmiştir (Robins, 1997: 67). Bahsi geçen medeniyet "Batı" (kuzey) olarak işaret edilmiştir. Zaten So'ya göre (1990: 33), modernleşme Avrupalılaşma süreci olarak görülebilir. Türkiye modernleşmesi de alternatif bir model değildir, kuzey modelinin taklididir. Hatta Robins'e göre (1997: 62-4), modernleşmenin kuzey modeli Türkiye için bir çeşit asimilasyon yaratmıştır, çünkü batılılaşma Türkiye'yi "kültürel yaratıcılık ve serbest kalma" yerine "konformizm ve bağımlılık" ilişkileri içine sokmuştur. Sonuçta; Türkiye'de "kurucu öğeler" ile *içten asimilasyon* ("Türkleştirme"), "modernleşme öğeleri" ile de *dıştan asimilasyon* ("Batılılaştırma") yaşanmıştır.

Türkiye'de öncelikli olarak "milli" eğitim, "uluslaşma" ve "Batılılaşma" diskuru olarak anlaşılan "modernleşme" anlayışlarıyla kurgulanmıştı. Milli eğitim içindeki "kurucu öğeler", kaynak ülkeye aidiyeti "ulus inancı" üstünden açıklamaktadır. "Ulus inancı" belli semboller (milli marş, bayrak, Atatürk büstleri gibi) üzerinden topluma ve toprağa dair "sorumluluk" hissiyatının altını çizer, fakat "hesap vermeyi" içermez. Diğer bir deyişle, "aktif üyelik" tanımından ziyade "ulus inancı" altından boyun eğen ve "şükür eden" pasif bir üyelik halidir bu. Zaten ulus-devlet içinde devlet ile onun üyeleri arasında kurulan karşılıklı ilişki olarak tanımlanan vatandaşlık "aktif üyelik" olarak ifade edilirken, milliyet (nationality) ulus içinde sade "üyelik" halidir (Feldblum, 1997: 6). Sonuçta "ulus inancı" vatandaşlık ile değil, ama milliyetçilik ya da yurtseverlik ile ilişkilidir.[11] Beri yandan; Kemalistler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulumundan beri "modernleşme öğeleri" içinde laik ve kuzeyli eğitim anlayışını vurgulamaktadır. Aslında kuzey standartlarına göre eğitim almak (kuzey eğitim standartları sistemlerince onaylanmak veya karşılaştırılabilir olmak, kuzey dillerinde eğitim almak veya kuzey dillerine hâkim olmak) "gizil beyin göçmeni" olmanın da en önemli öncül koşuludur. Çünkü, ancak bu öncül koşul ile kuzeyde kabiliyetler ve uzmanlıklar kolayca tanınır, kabul ve değer görür (Hayhoe ve Henze, 1984: 2). Fakat; yukarıda belirttiğim gibi Türkiye Cumhuriyeti ulus-devletinin kurulum yıllarından itibaren "tartışılmaz bir uzlaşma" halinde kurgulanan "kurucu öğeler" ve "modernleşme öğeleri" özellikle Kemalist anlayış içinde biraraya getirilmişti. Nitekim; Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'ye yurt dışından bilim insanları kabul edilmesinin yanı sıra, Türkiye'de gerekli disiplinlerin kurulması amaçlı olarak Türkiye'den bilim insanları yurt dışına gönderilmiş ve eğitim alıp ülkeye geri dönmeleri sağlanmıştır. Bu bağlamda

11 Bauman'a göre (2000: 173-5); yurtseverlik daha açık, toleranslı ve reforma açıktır, fakat milliyetçiliğe göre ulusa aidiyet bir kısmettir. Yani yurtseverlik bir seçimdir; milliyetçilik ise kaderdir, seçilemez. Yine de Türkiye'de Kemalist ideoloji içinde yurtseverlik midir, milliyetçilik midir arasında ayrım yapmak çok zordur.

"üstün yetenekli çocuklar yasası" da hatırlanabilir. Özellikle 1960'lara dek "aristokrat" ve "burjuva" ailelerinin çocukları "modernleşme öğeleri" bağlamında yurt dışında yüksek eğitim alıp "kurucu öğeler" bağlamında Türkiye'ye yeniden dönmüşlerdir.

Kemalist elitin siyasi tekeli çok partili döneme dek sürmüştü. 1950'de "siyasal iktidar geleneksel bürokrat-asker-yönetici sınıflardan serbest meslek sahiplerine, iş adamlarına ve toprak sahiplerine geçiyordu" (Kaya, 1974: 278-9). Ardından Türkiye'de silahlı kuvvetler siyasal hayata sıklıkla müdahale etmiştir: 27 Mayıs 1960 devrimi, 22 Şubat 1962 Talat Aydemir Olayı, 21 Mayıs 1963 Talat Aydemir Olayı, 12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 askerî darbesi. Bu müdahaleler toplumda sosyo-kültürel ve politik vakumlara neden olmuştur. Özellikle 80 sonrası kuşak, vatandaşlık olarak tanımlanan "aktif üyelik"ten ziyade "pasif üye" olmayı benimsemiş ve "paranoya görüngüleri"nin artmasıyla apolitik olma durumunda bırakılmıştır. Zaten Özal'ın "Her mahalleye bir milyoner", "Benim memurum işini bilir" gibi sözleri siyasi literatüre geçmiş, toplumda özellikle beyaz yakalı işçiler ve girişimciler üzerinde etkili olmuştur. Nitekim; Kaya (1974: 338-9), "halktan kopan aydınlar" olarak betimlediği "kravatlı efendiler, entelektüeller" için "halkın içinden gelip eğitilenler, bir süre sonra "bu halk adam olmaz", "bu halk seçmesini bilmez", "bu halk tembeldir" gibi yargılarla halktan kopmanın hatasını halka maletmeye çalışmaktadırlar" demektedir. Ecevit'in 1973'te "Türkiye'de artık halka tepeden bakan aydınların topluma yön verebilecekleri çağ kapanmıştır"[12] müjdesi de hâlâ havada kalmaktadır. Hatta Kaya'ya göre (1974: 393), "devletin malı deniz, yemeyen domuz" ilkesinin olağanlaşmasından "eğitimli insanlarımız sorumludur". Rayına oturmayan demokrasi içinde "eğitilen insanlarımız samimiyete değil kurnazlığa, çalışmaya değil çalışanları küçük görmeye, saygıya ve sevgiye değil kitapları yakıp yırtmaya yönelmişlerdi" (Kaya, 1974: 282-3).[13] Hem liberalleşmenin hem de muhafazakârlığın temsili olan Özal dönemiyle birlikte aynı zamanda yeni liberal politikalarla küresel ekonomiye entegrasyon çabaları da artmıştı. Diğer bir deyişle, 1980'lerden sonra "modernleşme" ve "uluslaşma" süreçlerine "küreselleşme" eklenmiştir. Dışarı açılma, ithalat, ihracat politikaları bunun ilk göstergeleri olarak görülebilir. Robbins (1997: 72) küreselleşmenin güçlerinden Türkiye'nin büyük ölçüde etkilendiğini söyler. Fakat, küreselleşme ile birlikte ulus-devletlerin sınırlarının muğlaklaşıp yerine ulus-ötesi yapıların geldiği son dönemde, Türkiye içinde şimdiye değin birbiriyle çelişmesine müsaade edilmeyen bahsettiğim iki egemen ideoloji birbirine taban tabana karşıt konuş-

12 "Ecevit Diyor ki...", *Özgür İnsan*, Temmuz 1973, s. 55.

13 Hatta bu sorunun Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri varolduğunun belirtilerini Ziya Gökalp'in metinlerinden anlıyoruz. Öte yandan, Gökalp'in (1964: 108) bunun sebebini diğer milletlerden farklı olarak Türkiye'de maarifin milli bir mahiyette olmamasına ve kozmopolit oluşuna bağlaması tuhaftır.

lanmış görünmektedir. Çünkü; "modernleşme öğeleri" küreselleşme sürecine kolaylıkla eklemlenirken, "kurucu öğeler" ayrı tarafa düşmüştür. Bu yüzden; Türkiye'de kurulduğu vakitlerden gelen iki egemen ideoloji küreselleşmenin etkisiyle son yıllarda birbiriyle çelişen iki uç cepheye evrilmiştir: "küreselleşme içinde modernleşmeyi savunan cephe" ve "yurtsever/milliyetçi cephe".[14]

Türkiye'nin emek göçüne ilişkin politikalarını özellikle 1960'dan sonraki dönem için mercek altına almak konumuz için aydınlatıcı olabilir.[15] Bu nedenle, beş yıllık kalkınma planları incelenmiştir.[16] Görülmüştür ki, dönem dönem konu edilmesine karşın Türkiye'nin "yüksek kalifiye" emek göçüne dair resmî

14 Bu cephelere ve cephelerin arasında kalanlara ilişkin değerlendirme başka bir yazının konusu olabilecek denli geniştir.

15 1960'lardan beri işgücü katılımı oranlarında bir düşüş görülmektedir. Son ekonomik ve politik krizlerin etkileri bu oranlardan fark edilebilir. 1990'ların başından beri Türkiye'de süreklilik arz eden ekonomik ve politik krizler yaşanmıştır. Bunlardan en belirginleri 1991, 1994, 1997, 2001 ve 2002'de olanlardır. Anlaşılacağı üzere, Türkiye'deki istikrarsızlık ile işgücüne katılım arasında negatif bir ilişki vardır. Yukarıda bahsettiğim gibi "kullanılmayan" "insan kaynakları" olarak görülen "işgücüne katılmayan" emek gücü küresel emek pazarına katılmak için yurt dışına göç etmeyi isteyebilir. Ama, sadece "işgücüne katılmayan" emek gücü değil yanı sıra "işgücüne katılan" emek gücü de göç etmeyi istemektedir.

16 Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (DPT, 1963: 456) "yüksek kalifiye" işgücü açığı olduğu ve bu işgücüne dair emek göçüne ilişkin tedbirler alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Açığı kapatmak üzere 1964'ten sonra Fen Liseleri "süper beyin gücü" yaratmak üzere kurulmaya başlandı (DPT, 1992: 95). Fen Liselerinin yanısıra daha önceki tarihlerden itibaren Maarif Kolejleri, yeni adıyla Anadolu Liseleri ve kuzey merkezli özel kolejler yaygınlaştırılmaya çalışılmıştı. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (DPT, 1967: 31,121) "kalifiye olmayan" emek göçünden döviz kaynağı elde etme babında bahsedilir, bu bağlamdaki göçmenler ekonomik kâr olarak görülmektedir. Aynı planda (DPT, 1967: 141) uzmanların göçünden bahsedilir ve bu göçün emek göçü politikasının amaçlarıyla uyuşmadığının altı çizilir, çünkü göç politikası sadece "kalifiye olmayan" emek göçünü önermektedir. "[Ü]niversitelere öğretim elemanı yetiştirmek amacıyla DPT, çeşitli dallarda üniversiteden mezun olan gençlerin doktora yapmak üzere yurt dışına gönderilmesini planlamıştır" (Kaya, 1974: 260). Bu sebeple, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (DPT, 1967: 190) 3000 öğrencinin bu amaçla yurt dışına gönderilmesi öngörülmüştür. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (DPT, 1973: 664-80) ise "kalifiye olmayan" emek göçünün belirli bir ekonomik kalkınma seviyesine erişene dek ihracı konusunda ısrarcıdır, öte yandan endüstriyel eğitim politikası çerçevesinde kısa dönemde tahsil ve talim programları yürütmenin faydalı olacağı belirtilmektedir, çünkü işgücü talebinde olan ülkelerin "orta-kalifiye" işgücüne, yani ara elemana gereksinimi olduğu belirtilmektedir. Alıcı ülkeye verici ülkenin bağımlılığı göze çarpmaktadır. "Kurucu öğeler"in dışında bir durumdur. Aynı plan "yüksek kalifiye" işçilerin göçünden şikâyet eder (DPT, 1973: 81). Görüldüğü üzere, ilk üç beş yıllık kalkınma planlarında beyin göçü mevhumu hakkında sürekli bir ayıklık ve uyarı söz konusudur. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında (DPT, 1979: 30) nihayet ilk kez "beyin göçü" terimi kullanılmıştır. Beyin göçünün mevcudiyeti belirtilirken, büyüklüğünün ne kadar olduğunun bilinmediği, ancak özellikle tıbbi alanlarda çalışanlar ve doktorlar olmak üzere belli meslek gruplarında olduğu tahmin edilmiştir (DPT, 1979: 30). Bunun gelir farklılıkları ve mesleki tatminsizlikten kaynaklandığı belirtilmiştir. Ayrıca sanki bir önceki planı eleştirir gibi "orta kalifiye" işgücünün göçünün olumsuz etkileri de bu planda yer alır (DPT, 1979: 31). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (DPT, 1985: 148) "evde işsizlikle savaşırken, aynı zamanda denizaşırı iş imkânlarının değerlendirilmesinin" önemli olduğunu vurgular. Bu planda "beyin göçü"nden bahis geçmemektedir. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planında (DPT, 1989) ve Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (DPT, 1995) da "beyin göçü"nden yine bahsedilmez, sadece "insan kaynakları" konusunda ilerlemeye ihtiyaç olduğu belirtilir. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (DPT, 2000: 104,113,115) küreselleşmeden ve uzantılarından söz açar ve "beyin göçü"nü durdurabilmek için özellikle inşaat sektöründe çalışanlar belirtilerek kalifiye işgücünün evde istihdamının sağlanmasına dair önlemleri gerekli görür.

veya belirlenmiş/planlanmış bir politikası bulunmamaktadır.[17] Ama; Türkiye'den emek göçünün 1960'lardan sonra "kurumsallaşmış" olduğu söylenmektedir. Bu kurumsallaşmanın kuzeyden gelen özellikle "kalifiye olmayan" işgücüne dayalı göç talebi ile başladığını söylemek yanlış olmaz. Devlet nezdinde de işsizlikten kurtulmak ve göçmenden gelecek dövizlerle ekonomik kalkınma amaçlandığından "kalifiye olmayan" emek göçü desteklenmişti. Öte yandan; Türkiye'den giden "kalifiye" emek göçüne ya da "gizili"ne ilişkin resmî istatistikler bulunmamaktadır. Fakat, sabit bir artış eğilimi gösterdiğine dair genel açıklamalar, raporlar ve araştırmalar vardır. 1970'lerde Kaya (1974: 30) "ücret sistemindeki dengesizlik, sosyal güvenlik sisteminin yetersizliği, işsizlik sigortasının yokluğu sebebiyle" yüksek ve orta seviyedeki mühendis, mimar, teknisyen gibi teknik elemanlar ile çok sayıda öğretmenin "yurt dışına çalışmak amacıyla ülkemizden ayrıldığı bir gerçektir" demektedir. "Gizil beyin göçü"nün bir göstergesi olarak değerlendirebileceğimiz Türkiye Mimar ve Mühendisler Odasının 1971 yılında yaptığı bir anketin sonuçlarına göre, Türkiye'deki "teknik personelin yüzde 72'si yurt dışına gitmek imkânı arıyor"du.[18] Ek olarak, son dönemde sayıları artan diplomalı işsizlerle birlikte "beyin göçü" mevhumu medyanın da gündem konularından biri haline gelmiştir. Bu konudaki yapılan son araştırmalara göre de, Türkiye'de genç eğitimli nüfusun en az yüzde 70'i yurt dışına gitmek ya da orada çalışmak niyetindedir. Yani; öncesinde de doğrusal bir artış ile seyreden "yüksek kalifiye" emek göçü ve "gizili", 1980'lerden sonra yine kuzeyden gelen talep ile üssel bir artışa geçmiş görünmektedir.[19] 1960 öncesi Türkiye'den çıkan "beyin göçü" Türkiye burjuvasını oluşturmak gayesinde olduğundan geri gelmek üzere yola çıkıyordu, 1980 sonrası "beyin göçmeni" ise böyle bir planla yola çıkmamaktadır.

1980 sonrası "gizil beyin göçmenleri" orta sınıf ailelerden gelmektedir. Hatta artık onları "yeni küçük burjuva" olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Metropoller kadar büyük şehirlerde büyümüş olan "yüksek kalifiye" emekçiler de artık yurt dışına gitmek niyetindedir. Mühendis, avukat, doktor, devlet memuru ve özellikle öğretmen ebeveynlerin çocukları artık Türkiye'nin yeni "gizil beyin göçmenleri"dir. Orta sınıf aile yapılarının tipik özelliği, (öncelikli olarak eğitim mevzuunda) çocuk-merkezli oluşlarıdır. Bu ailelerin ebeveynleri ço-

17 Halbuki bir güney ülkesi olan Türkiye'de politika üreticilerinin konuya yaklaşımları önemlidir. Fakat; örneğin 2002 yılında bilişim teknolojileri grubu başkanı olan eski milletvekili Ziya Aktaş yapılan mülakatta "Biz 'beyin göçü olmasın' dersek, Türkiye'yi küreselleşmenin dışına atarız. Küreselleşmeye bir direnç olamaz. Aslında, küreselleşmenin riskleri ve şansları var. Biz bu şanslardan faydalanmalıyız" diyordu.

18 Anket sonuçları için bakınız, *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1972, s. 1,7.

19 Gizil beyin göçmenlerinin yüzde 90'ından fazlası, son 5 yılda Türkiye'de üniversite mezunlarının yurtdışına göç etmesinin artışta olduğunu düşünüyor, yüzde 35,4'ü bu artışın doğrusal olduğunu, yüzde 55,1'i üssel olduğunu düşünüyor (Sunata, 2002). Ekonomik koşulların (gelir, sosyal güvence, iş koşulları bakımından) yurtdışı ile eşit olduğu durumlarda dahi yüzde 31'i Türkiye yerine yurtdışını tercih etmektedir (Sunata, 2002). Ek olarak, yakın arkadaş çevrelerindekilerin çoğunun yurtdışına göç etmeye meyilli olduğunu belirtiyorlar.

cuklarının "en iyi" eğitimi almaları için sürekli uğraşırlar. Tansel ve Güngör (2003) bu görüngünün Türkiye'de de geçerli olduğunu saptamışlar. Onlara göre (Tansel ve Güngör, 2003: 58) yurt dışında okuyan öğrencilerin çok büyük bir çoğunluğunun ebeveynleri, çocuklarının orada okumaya devam etmesi ve orada kalması konusunda onları kuvvetle desteklediklerini gösteriyor, hatta yüzde 25'inden fazlası orada daimi olarak kalmalarını istiyorlar. Zaten, mülakat yapılan bir bilişim uzmanı şöyle demektedir: "Özellikle öğretmen olan ebeveynler çocuklarının daha iyi eğitim almaları için yollar bulmaya çalışırlar. Çocuklar bir başarı yolunu takip ederler. En iyi lisede okurlar, Anadolu lisesi, Fen lisesi, olmadı kolej. Sonra en iyi üniversitenin en iyi bölümüne girmeye çalışırlar. ODTÜ, Bilgisayar Mühendisliği." Peki, sonra bunu ne takip eder? Üniversiteden mezun olunca? "Yurt dışına çıkmak." Başarı yolunun üniversiteden sonraki kısmını oluşturur. Yani, bu önceden belirlenmiş bir başarı yoludur. Sonunda da yurt dışına gitmek vardır. Bu yol, sosyo-kültürel olarak kodlanmıştır. Bir "gizil beyin göçmeni" şöyle diyor, "biz aile ve akrabalarımızın etkisiyle yurt dışına gitmeyi önemsiyoruz. Bu bize biçilen yol. Buna dair gaz alıyoruz, yüreklendiriliyoruz. Başarılıysan, gidersin. Bu kadar basit." Kemalist bir kuşağın çocukları olmaları ve başarı yolunda hareket etmesi beklenen/zorlanan/ümit edilen olmaları bakımlarından sırasıyla "ev" ve "doyum" boyutları önem kazanmıştır. Hem mesleki doyum içindeki başarı ve statü kaygısı ile hem de ev boyutu içindeki "ulus inancı" ile ilişkilidir. Bhagwatti (1976) sosyoloji literatüründe geçen bir kalıbı uyarlayarak beyin göçünü şöyle tarif ediyordu: "Our-Joneses-keeping-up-with-their-Joneses", yani kaynak toplumda genel olarak özenilen kimselerin ("beyinler") alıcı ülkelerdeki özenilen kimselere yetişmeye, onları yakalamaya gidişleri olarak. Neticede; aile bağları, sosyal çevre ve "ulus inancı" bağlamında "eve aidiyet" hissiyatı iki yüzlü bir durum teşkil etmektedir. Aile bağlarının kuvvetli olması ve sosyal çevreye yakınlık genelde buradan gitmemeye sebep olarak gösterilmesine rağmen; aile, akraba ve arkadaş çevreleri gizil beyin göçmene göç etmesi yönünde imgesel baskı yaparlar. Bu baskı, doyum boyutundaki başarı, sosyal statü, kariyer ve prestij bağlamlarından beslenmektedir.

Küreselleşme bağlamında "gizil beyin göçmenleri" kaynak ülkeleri ile globus'un (küre) marjininde yaşarlar. Bu marjinler küreselleşmenin sınırı gibidir. Bu noktada "soyut diaspora" kavramını ortaya atmak uygun olacaktır. "Soyut diaspora" sosyo-kültürel olarak kurgulanmış ve bahsi geçen marjinleri kapsayan yaşam alanlarıdır. "Soyut diaspora" hem kaynak ülkeden hem de küreselleşmenin merkezinden sosyal olarak uzaktır. "Soyut diaspora"da olan kişi fiziksel olarak güneydedir, ama aynı kişi aynı zamanda sanal olarak kuzeydedir. Bu diaspora aslında "heryerdelik" ile "hiçbiryerdelik" handikaplarına denk düşer. "Soyut diaspora"daki bir kişi yaşam alanını şöyle tarif eder: "Nerede olduğunu sorsalar kafan karışır. Çünkü, öyle bir yerdesin ki; sanal aleme, internete

erişebileceğin bir yer burası. Eğer yahoo'ya erişebiliyorsan, dünyanın heryerini dolaşabilirsin. Heryerdeyim. Belki de hiçbir yerde." Öte yandan, sanal alem ile 'gerçek' dünya arasında önemli farklar vardır: pasaport ve vize gibi. Pasaport ve vize öyle belirleyicidir ki, "somut" sınırlara çarpılabilir, çünkü onların hükmünün geçerliliği "küreselleşme" içinde dahi hâlâ yerle bir edilememiş durumda. "Soyut" sınırlar ise kolayca geçilebilir, onlar "somut" sınırlar kadar "seçici geçirgen" de değildirler.

"Gizil beyin göçmenleri" kuzey değerleriyle rasyonel biçimde eğitilmiş, kuzey dillerinden dinlerine, geleneklerinden kültürlerine, tarihlerine, kendilerininki kadar belki daha fazla hâkimler. Küresel kültürel hegemonya güney eğitim sisteminde baskınlığını göstermiştir. İmgesel olarak kuzeye veya küreselleşmenin merkezlerine kendini yakın hissetmesine rağmen, fiziksel olarak kaynak ülkesine yakındır. Aynı zamanda, sanal olarak ya da hayalî olarak kaynak ülkesinden uzak olan gizil beyin göçmeni fiziksel olarak küreselleşmeden uzak hisseder kendini. Bu yüzden, ne kaynak kültür ve toplumuna ne de "küresel kültür" ve "küresel toplum"a dahil hissetmektedir kendini. İşte gizil beyin göçmeni bu iki kültürün marjininde durur. İçinde "kültürlerin çatışması" devam eder, bu durumu onu "bölünmüş bir kendiliğe" (divided self) sürükler. "Soyut diaspora"da kaldığı sürece "gizil beyin göçmeni" iki kendilik hali yaşar: "yerel kendilik" ve "küresel kendilik". "Gizil beyin göçmeni" ne sadece "yerel kendi"dir ne de sadece "küresel kendi"dir, hatta her ikisi birden de değildir; ama ikisinin arasında birdir. Yani ne içindedir ne de dışında, içerisi ile dışarısı arasındaki marjindedir. Hani Murathan Mungan'ın *Çember* isimli şiirindeki duruma benzer: "Ya dışındasındır çemberin / Ya da içinde yer alacaksın / Kendin içindeyken / Kafan dışındaysa / ..." İmgesel uzaklık ve fiziksel yakınlığıyla "yerel kendi"si ile imgesel yakınlık ve fiziksel uzaklığıyla "küresel kendi"si arasındadır. Gitmek mi zor kalmak mı? Gizillik görüngüsü altındaki toplumsal bilinçaltı bağlamında bu bölünmüş kendilik hali "yabancılaşma" ile ilişkilidir. Aslında iki kendilik halinde de yabancılaşma tecrübe edilir (Sunata, 2002: 59-71).

"Gizil beyin göçmenleri" Türkiye'den ayrılmak istiyorlar, sebep olarak çoğu ekonomi-politik sebepleri itici etmenler olarak ileri sürüyor. Bu göç "kararı"nda, maddesel etmenlerin göçe kararı etkileyen ana etmenler olduğunu gösteriyor. "Türkiye'den gitmek istiyorum, çünkü burada eğitimli insanlar harcanıyor" diyorlar. Yani, onlar burada kaldıkları sürece harcandıkları hissiyatındalar. Sonuçta diyebiliriz ki, onlar aslında kendi evlerini arıyorlar, şu anda yaşadıkları yer "bölünmüş kendilik" halleri içinde "soyut diaspora"dan başka bir yer değil. Bu "soyut diaspora" hayalî olarak buraya uzak, ama kuzeye yakın. Peki "ev" nerede? Aslında "ev"in "somut" sınırları kadar "soyut" sınırları da vardır. "Ev" kavramı sadece fiziksel olanın ötesindedir, kökünü salabildiği ve rahat ettiği yerde oradaki cemaate referans eden kültürel kimliğin kurulumu ile ilgilidir (Puttnam, 1999: 95). Sonuçta "ev" kurgusal bir kavramdır. Amma

ve lakin, ABD'de bulunmuş Türkiyeli bir fikir emekçisi şöyle diyor: "...,Hollywood filmlerinden tanıdık sahneler var kafamda. Orada, ABD'de kendimi evimde gibi hissediyorum". Sineması dahil, sanki orası ile dünyanın her yeri arasında bir "elektronik köprü" kurulmuş gibidir. Bu yolla adeta karşımıza dünyadaki "herkesin ikinci evi" haline dönüştürülmüş bir ABD çıkıyor (Hannerz, 1996: 119).

"Yurt dışında çalışmak" bağlamında "gizil beyin göçmenleri"nin akıllarına gelen ilk ülkeyi seçmelerinin sebebi sorulduğunda en popüler yanıt; kültür, dil, coğrafi mesafe ve tarihsel bağlar gibi etmenleri düşünerek seçilen ülkeye "yakınlık" hissedilmesi (Sunata, 2002). Sözü edilen sosyo-kültürel bir endeks olarak "yakınlık"tır. "Yakınlık" kavramı hem fiziksel hem de imgesel ilgilerin bütünüdür. Fiziksel ilgiler coğrafi yakınlık ve iklim-çevre koşullarının benzerliğini ihtiva eder. İmgesel ilgiler ise hem Türkiye'den çıkan geçmiş göç tecrübeleriyle hem de eğitim, reklam, televizyon, sinema, spor vb. içine gizlenmiş kültürel hegemonik süreçlerle bağlantılıdır. Bu kültürel hegemonik süreçler zaten "küresel kültür" formasyonu yaratırken, "gizil beyin göçmeni"nin "küresel kendisi"ni de şekillendirmeyi ihmal etmemiştir. Bu yüzdendir ki, "küresel kendi" imgesel (sanal) olarak kuzeyin egemen kültüründen başka bir şey olmayan "küresel kültür"ün merkezine yakınlık hisseder. Örneğin, gizil göçmenlerinin çoğu düzenli olarak Hollywood sineması izliyor. Onlardan biri "ABD'ye giden hiçbir kimsenin kendini yabancı hissedeceğini düşünmüyor, çünkü filmlerden bildiğimiz tanıdığımız yerler..." diyor. Bir başka gizil beyin göçmeni bu görüşe katıldığını söylüyor ve oradaki haberleri, filmleri, kitapları takip ettiğini, orayı bildiğini ve oraya kendini daha yakın hissettiğini söylüyor. Hatta buranın kültürüyle oranınki aynı olmamasına karşın "oraya alışmak hiç sorun değil" diyor. Gizil beyin göçmenleri yabancı müzik dinlemeyi tercih ediyor. NBA ligini, Formula yarışlarını, Premier Ligini ve sit-com dizilerini düzenli olarak takip ediyorlar. Bu düzenli sosyal aktiviteler "küresel kültür"ü yeniden üretirken sanal da olsa güneyli için "küreselleşmeye eklemlenme" şansı olarak görülebilir. Neticede, kültürel egemen kanallarla güneyli çoğunluk kuzeyli azınlığı izlemeye devam ediyor.

Mülakat yapılan gizil beyin göçmenlerinden biri şöyle diyordu: "1980'lerden itibaren Türkiye'de "Batılılaşma" ideolojisi yerini Batı'ya gitme isteğine bıraktı. Çünkü, artık insanların kendi toplumlarına dair tek bir sözü bile kalmadı. Yaşadıkları toplumla ilgilenmiyorlar. Bunu tercih etmiyorlar. Hem... Hem zaten hazır bir Batı var." Bir başka gizil beyin göçmeni de şöyle diyor: "Türkiye benzerlik çağını yaşıyor. Ama bir suret gibi. Amerikanlaşma. Türkiye ABD'ye benziyor. Ama ben neden benzerinde, sanalında, suretinde, yapayında yaşayayım? Neden gerçek, asıl merkezde yaşamayayım ki?" Bu yorumları değerlendirdiğimizde, imgesel olan ile maddi olan ve maddesel olmayan ile altyapısal olan arasında kalmışlığın vurgusunu sezmemek imkânsız. Burası gerçek mi, sanal

mi, hayal mi? Peki ya "orası"? Uzak olan neresi? Uzağı imgesel olarak yakın eylemek mümkün ise, yakın da imgesel olarak uzaklaşabilir mi? Bu soru gizil beyin göçmeninin kafasında karışıklık ve şaşkınlık yaratmaktadır. Onun kafasında yurt dışı bir imaj halindedir. Adeta Can Yücel'in *Başka Türlü Bir Şey* isimli şiirinde çizilen imaj gibidir: "başka türlü bir şey benim istediğim / ne ağaca benzer, ne de buluta / burası gibi değil gideceğim memleket / denizi ayrı deniz, / havası ayrı hava..." Kısaca oraya dair bir "başkalık" söz konusudur. Orada henüz yaşanmamış olunduğundan "imaj olarak canlanan yurt dışı" hakkında bilinen buraya benzemediğidir.

Findlay (1995: 515-21), beyin göçmenlerinin çok çeşitli göç kanallarıyla hareket ettiğini belirtir. Yurt dışına çıkmak ve orada iş imkânı aramak için internette "search" (arama) yapmanın dışında ikincil olarak en çok başvurulanlar arkadaş ve meslektaşlardır. "Kalifiye olmayan" emek göçü genellikle "akraba" aracılığıyla devam ederken, "kalifiye" emek göçü ağırlıklı olarak "arkadaş/meslektaş" aracılığıyla sürmektedir. "Yüksek vasıflı" emekçilerin cemaatleşmesinin göç bağlamında bir uzantısı olarak da okunabilir. "Soyut diaspora"da böyle bir alt-kültürün yaygınlığından söz edebiliriz. Örneğin; internet ortamında mezun.com gibi web sitelerinde, forum ya da haber listeleri aracılığıyla kendi aralarında iletişen ve deneyim paylaşan sanalleşen cemaatler bulunmaktadır. Sonuçta, yurt dışında olan veya olacak olan arkadaş, meslektaş ve partnerler göç kararı alması yönünde gizil göçmene etki yaparlar.

Son zamanlarda Türkiye'den uzman kaçışı yaşandığına dair genel bir kanı var. Aslında Türkiye'de "ulus inancı" ile bezenmiş kanaatler silsileleri içinde "gizil beyin göçmeni" "ev kaçkını" olmak istemez. Zaten ailesi, sosyal çevresi, devlet kurumları, sivil toplum örgütleri, hatta üniversitedeki hocaları "kuzeye git, ama burayı unutma" demektedir. Bu sebeple "yurt dışına gitme isteği" "evden kaçış" olarak anlaşılmamalıdır. Aksine bu yeni bir "ev arayışı" olarak okunmalıdır. Çünkü aksi takdirde "görece mahrumiyet" hissiyatından kurtulamayacaktır. Küreselleşme içinde "gizil beyin göçmeni" için güneyde kalmak "sosyal mahrumiyet" ve "tenzil" hali yaşamak anlamına geliyor. Çünkü onlar şimdiki zamanda "soyut diaspora"da yaşamaktalar. Bu yüzden, onlar yaşadıkları "görece mahrumiyet" halleriyle şimdide bulundukları yerin "ev mekânından çok hapsi anımsattığını" düşünüyorlar.

Sonuç

Khadria'ya göre (1999: 133), "beyin emme" kısa vadeli bir piyasa görüngüsü değildir, aksine güneyin kuzey tarafından neo-kolonyal sömürü altındaki süreci ile kuzeyin "kalkınma" için önerdiği kapitalist yola güneyin uyum sürecinin ortaya çıkardığı çok daha derin bir semptomdur. Bu bağlamda Türkiye'nin kurulumundan itibaren geçirdiği süreçlerin ve son yıllarda bu süreçlerin "küreselleş-

me" sürecine eklemlenme travmasının bir belirtisi olarak görebileceğimiz "gizil beyin göçü"nü, "beyin emme" kavramı üzerinden değerlendirmek mümkündür.

Kuzey ülkelerinin sömürgesi olmuş birçok güney ülkesinden farklı olarak Türkiye "gözle görülür sömürü" yerine hem kolonyal hem de neo-kolonyal sömürgeciliği "üstü örtük" yaşamaktadır. Güney toplumlarının çoğu sömürgecilik zamanında kuzeyliler ile karşı karşıya gelirken, Türkiye'de kuzeyli sadece bir imge olarak kalmıştır. Diğer güneyli ülkelerden farklı olarak, Türkiye'deki kuzeyin "üstü örtük" egemen durumunun toplumda sürekli bir "travma" yarattığı söylenebilir. Bir yandan sürekli geçmişinden kopartılarak hafızasızlaştırılan toplum, öte yandan askerî darbeler ("ordu" korkusu) ve kodlanmış "devlet-hükümet" korkusu ile yıllardır paranoyaklaştırılıyordu. Aslında toplumsal hafızanın yok edilmesi yaşananları biriktirmeyi ve bir sonraki adımı engelliyor, tarihlerin aktarımına izin vermiyordu. Aynı zamanda atılacak her adım izleniyor olabilir endişesi yaratılıyordu. Yani, bu "travma" toplumda "şizofrenik görüngüler" ve "paranoyik görüngüler" olarak karşımıza çıkmaktadır. Hannerz'e göre (1996: 83), "algılanan kolektif geçmiş" içerlenen cemaat olarak algılanan "ulus" kavramı ile ilişkilidir. Ne de olsa Anderson'ın dediği gibi "ulus-luk günümüzün politik yaşamında evrensel olarak en meşru olan değer" olagelmektedir. Sonuçta, Türkiye'de son zamanlardaki günlük konuşmalar içinde çelişkili olarak halen hem "ne mutlu Türküm diyene, demeyenin vay haline" diyerek iç dinamiklerden histerik biçimde korkarak "uluslaşma" gayreti duyuluyor, hem de "Avrupalı-Amerikalı yapıyor", "gavur yapıyor abi", "bizden adam çıkmaz ki zaten" diyerek de dış dinamiklere histerik bir özenme hali içinde "modernleşme" ya da aslen "batılılaşma" çabası vurgulanıyor. Bu ikilemlerin izdüşümü ise "yurt dışına çıkma isteği" ("göç gizili") olarak okunabilir. Özellikle göç şansları daha yüksek olduğundan ve göç etmelerine dair daha yoğun toplumsal baskı gördüklerinden "yüksek kalifiye" işçilerin göç potansiyeli olarak "gizil beyin göçü".

Güneyli gizil beyin göçmeni için "yeni" itim faktörlerinden en belirgini "Biz adam olmayız", "Bizden adam çıkmaz" gündelik söz kalıplarıyla dilimize kadar girmiş. Bu söz kalıpları özeleştiri gibi değildir, aksine paranoyik bir görüngü olarak öz-güvenin ve öz-saygının yitim noktalarıdır. Güneyli gizil beyin göçmeni için "yeni" çekim faktörlerinden en belirgini "Kuzey miti", yurt dışı imajıdır. Küreselleşmeyle birlikte bu faktör bir şizofrenik görüngü olarak "küreselleşmeye eklemlenmeye cüret etme" şiarıyla ortaya çıkmaktadır. Sonuçta ortaya çıkacak olan beyin göçü de yaşanan küreselleşmenin bir yan ürünüdür. Sosyokültürel doyum ve ev etmenleri günümüz küreselleşmesi ve onun egemen kültür yaratma yollarının sonuçları olarak görülebilir. Özetle; küresel sanayi-sonrası kapitalist sistem ve küresel kültürel hegemomik süreçler güneyli gizil beyin göçmenlerini yaratmaktadır. Göç "kararı" ise ekonomik ve kültürel küreselleşmenin temsilinden başka bir şey değildir. Küreselleşmeye karşı yerel bir direnç hegemonik hâkimiyete kültürel bir defans olarak okunabilirdi. "Kozmo-

polit olmadan yerel olunabilir, amma-ve-lakin yerel olmadan kozmopolit olunamaz" desturuna karşı durmak manasız bir çaba olur. Ancak yerelleşmeye ayrıcalık tanınmadan küreselleşmenin "yapı sökümü" yoluna gidilmelidir.

Gizil beyin göçmeninin "yerel kendisi" evini ararken, "küresel kendisi" doyumu yakalamaya çalışır. Zaten gizil beyin göçmeni olmak durumu aslında bölünmüş kendiliklerinden ve evinden yabancılaşmanın bir göstergesi gibidir, çünkü onlar küreselleşme sürecine erişim ve katılım sağlamak arzusundadır. Bu göç etme arzusunun ekonomi-politik ve yapısal boyutların bir sonucu olarak karşımıza çıktığını görmek mümkündür. Ancak, bu boyutlar sadece ulusal ya da uluslararası seviyelerde değil, küresel bağlam içindeki ilişkilerde de yerine oturtulmalıdır. Bunun için, "özne" boyutu, yurt dışına gitmeyi planlayan ya da potansiyel olarak düşünen kişi özelinde değerlendirildiğinde, kişi "göç kararı alma" sürecinde maddi etmenleri (özellikle gelir ve sosyal güvence) ve maddi olmayan etmenleri (dil, tarihsel bağlar, coğrafi yakınlık, kültürel yakınlık gibi) değerlendirir. Bu basit bir kâr/zarar hesaplaması olarak görülmemelidir; çünkü gizil göçmenin gelecek beklentileri, "görece mahrumiyet" tecrübeleri, güvensizlik hisleri, ulusal kimliği ile kurduğu ilişki vb. etmenler de bu kararda etkilidir. Ayrıca göç üstünde; yapısal boyutlar, alıcı denen ülkelerin işgücü talebi ve gönderici denen ülkelerin itici ekonomik-politik faktörleri şüphesiz çok önemli rol oynamaktadır. Sonuçta, bu kişiler sadece kendi başlarına göç kararı almazlar. Yani, küresel ekonomi-politik boyutlardan bağımsız değillerdir, aksine onların kararı tecrübe edilen ya da algılanan yerel-küresel ortam içinde "hayatta kalma stratejisi" ya da "baş etme stratejisi" olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities*. Londra: Verso.

AUN Report (1999) Study of Concepts and Causes of Brain Drain. Government of India, Department of Education, Ministry of Human Resource Development with National Informatics Centre. International Coorporations. UNICEF. 25 December, 1999. http://shikshanic.nic.in

Bauman, Zygmunt (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Bauman, Zygmunt (1998) *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press.

Bhagwatti, Jagdish N. (der.) (1976) *The Brain Drain and Taxation: Theory and Empirical Analysis*. Amsterdam: North Holland Pub. Co.

Böhning, W.R. (1983) "Elements of a Theory of International Economic Migration to Industrial Nation States", (der.) Kritz, Mary M., Charles B. Keely, ve Silvano M. Tomasi. *Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements* içinde, New York: The Center for Migration Studies of NY.

Castles, Stephen ve Mark J. Miller (1998) *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Hong Kong: Macmillan Press Ltd.

Chiswick, Barry R. (2000) "Are Immigrants Favorably Self-Selected?", (der.) Caroline B. Brettell ve James F. Hollifield, *Migration Theory: Talking Across Disciplines* içinde, New York ve Londra: Routledge.

Clagett, M. (1957) *Greek Science in Antiquity*. Londra: Abelard-Schuman.

Compaine, Benjamin M. (1988) "Information Technology and Cultural Change: Toward a New Literacy", (der.) Benjamin M. Compaine, *Issues in New Information Technology* içinde, New Jersey: Ablex Publishing Corporation.

Crawford, Richard (1991) *In the Era of Human Capital: the Emergence of Talent, Intelligence, and Knowledge as the Worldwide Economic Force and What It means to Managers and Investors*. New York: Harper Collins Publishers.

Dedijer, Stevan (1968) "'Early' Migration", (der.) Walter Adams, *The Brain Drain* içinde, New York: McMillan Company.

Deleuze, Gilles ve Félix Guattari (1987) *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. çev. Brian Massumi. Minneapolis. University of Minnesota Press.

Devlet Planlama Teşkilatı. *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1989.

Devlet Planlama Teşkilatı (1979) *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Devlet Planlama Teşkilatı (1985) *Fifth Five Year Development Plan 1985-1989*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Devlet Planlama Teşkilatı (1963) *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

Devlet Planlama Teşkilatı. *Kalkınma Planı: İkinci Beş Yıl 1968-1972*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1967.

Devlet Planlama Teşkilatı (2000) *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plan 2001-2005*. Ankara: DPT Yayınları.

Devlet Planlama Teşkilatı (1995) *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Devlet Planlama Teşkilatı (1973) *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı: Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Dore, Donald (1976) *The Diploma Disease: Education, Qualification, and Development*. Londra: Allen & Unwin.

Favell, Adrian (1999) "To belong or not to belong: the postnational question", (der.) Andrew Geddes ve Adrian Favell, *The Politics of Belonging: Migrants and Minorities in Contemporary Europe* içinde, Aldershot: Ashgate.

Feldblum, Miriam (1997) "'Citizenship Matters': contemporary trends in Europe and the United States", *Stanford Electronic Humanities Review*, 5(2): 1-15.

Findlay, A.M. (1995) "Skilled Transients: the invisible phenomenon", (der.) R. Cohen, *The Cambridge Survey of World Migration* içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Foucault, Michel (1995) *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*. çev. Alan Sheridan, New York: Vintage Books.

Gökalp, Ziya (1964) *Milli Terbiye ve Maarif Meseleleri*. Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.

Hannerz, Ulf (1996) *Transnational Connections: Culture, People, Places*. Londra ve New York: Routledge.

Hardt, Michael ve Negri Antonio (2000) *Empire*. Londra: Harvard University Press.

Hayhoe, Ruth ve Jurden Henze (1984) "Chinese Western Scholarly Exchange and the Danger of Dependency", *Comparative Education*, 20(2).

Herslag, Z. Y. (1995) "Atatürk'ün Devletçiliği", (der.) Nevin Coşar, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Kaya, Yahya Kemal (1974) *İnsan Yetiştirme Düzenimiz: Politika/Eğitim/Kalkınma*. Ankara: Nüve Matbaası.

Keely, Charles B. (2000) "Demography and International Migration", (der.) Caroline B. Brettell ve James F. Hollifield, *Migration Theory: Talking Across Disciplines* içinde, New York ve Londra: Routledge.

Khadria, Binod (1978) "Types of Brain Migrations: A Welfare Economic Classification with Implications for Brain Drain from LDCs", yayınlanmamış doktora tezi. Yeni Delhi: Jawarharlal Nehru University.

Khadria, Binod (1999) *The Migration of Knowledge Workers: Second-generation Effects of India's Brain Drain*. Yeni Delhi: Sage Publications.

Knox, Paul L. (1995) "World Cities and the Organization of Global Space", (der.) Peter Taylor, Michael Wats ve R.J.Johnston, *Geographies of Global Change: Remapping the World in the late 20th Century* içinde, Oxford: Blackwell.

Kongar, Emre (1995) "Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları", (der.) Nevin Coşar, *Türkiye'de Devletçilik* içinde, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Lowell, B. Lindsay ve Allan Findlay (2002) "Migration of Highly Skilled Persons from Developing Countries: Impact and Policy Responses", Synthesis Report, *International Migration Papers* 44, ILO, Geneva.

Massey, Doreen (1999) "Imagining Globalization: Power-Geometries of Time-Space", (der.) Autar Brah, Mary J. Hickman ve Mairtin Macan Ghaill, *Global Future: Migration, Environment and Globalization* içinde, Londra: Macmillan Press Ltd., s. 27-44.

Massey, Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, ve J. Edward Taylor (1993) "Theories of International Migration: A review and appraisal", *Population and Development Review* 19: 431-66.

Migration News. Volume 9. Number 3. 12 March, 2002. http://migration. ucdavis.edu/mn/Archive_MN/mar_2002-08mn.html

Piore, Michael J. (1979) *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Portes, A. ve J. Böröcz (1989) "Contemporary immigration: theoretical perspectives on its determinants and modes of incorporation", *International Migration Review*, 23(3): 606-30.

Puttnam, David (1999) "A Place to Learn, A Refuge and a Home", *Newsweek*, 134: 94-5.

Richmond, A.H. (1983) "Immigration Adaptation in a Postindustrial Society", (der.) Kritz, Mary M., Charles B. Keely, ve Silvano M. Tomasi, *Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movements* içinde, New York: The Center for Migration Studies of NY.

Robins, Kevin (1997) "Interrupting Identities: Turkey/Europe", (der.) Stuart Hall ve Paul Du Gay, *Questions of Cultural Identity* içinde, Londra: Sage Publications.

Sabour, M'hammed (1997) "The North African intellectual diaspora in the Nordic countries: the socio-political factors of expatriation", (der.) M. Sabour ve K.S. Vikor, *Ethnic Encounter and Cultural Change* içinde, Londra: Bergen, 1997, s. 1-16.

Sassen, Saskia (1994) *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks, California: Pine Forge Press.

So, Alvin Y. (1990) *Social Change and Development. Modernization, Dependency, and the World-System Theories*. Newbury Park, Londra ve Yeni Delhi: Sage Publications.

Sunata, Ulaş (2002) *Not a "Flight" from Home, But 'Potential Brain Drain'*. Yayınlanmamış master tezi. Ankara: ODTÜ, Eylül.

Tansel, Aysit ve Nil Demet Güngör (2003) " 'Brain Drain' from Turkey: survey evidence of student non-return", *Career Development International*, 8 (2): 52-69.

Vaknin, Sam (2002) "Analysis: Migration and Brain drain-1", Üsküp: United Press International, 18 Mart, 2002. http://samvak.tripod.com /pp118.html

Abstracts (İngilizce özetler)

Richness: "Rich" in research agenda, "poor" in literature

TANIL BORA - NECMİ ERDOĞAN

This editorial introduces the theme of, and touches on the articles in, the issue. Reviewing the Turkish literature, it sets a research agenda on the political and cultural aspects of richness in Turkey. It raises a series of research questions about the political and cultural processes in which the rich are involved, the ways in which social-class positions and hierarchies are articulated with gender, national identity, ethnicity and religion; the relationship of "economic capital" with political, cultural and symbolic capital and possible transformations therein; and the ways in which the rich represent themselves and "others" (especially the poor). It also notes the significant absence of the so-called "hostility to wealth" in present-day Turkey.

⌘

Businessmen and society

AYŞE BUĞRA

The starting point of my book *State and Business in Modern Turkey* whose Turkish version was first published in 1995 was this question: "What kind of a 'dominant class' is this that it is so helpless and timid before state policies which in fact, we are told, it gears in terms of its own interests; so insecure about the legitimacy of its own wealth; so hesitant and reluctant of being seen and talking in public?" However, in the last decade businessmen started to address the public and felt much more secure than they have ever been. In this article, I analyze the ways in which businessmen position themselves and their modes of treating "the problems

of the society", especially poverty in this period. Today, businessmen propose to create employment by dropping wages and taxes and by making concessions in social rights and labor standarts in order to solve the problem of poverty and this proposal is expressed through the guise of "national interests". And here too, it becomes possible to defend national interests and businessmen's interests as overlapping interests because the idea of alleviating poverty by creating employment attracts those who do not know what poverty is. When they chime in about the problems of those without any job or social security, they in fact aim at civil servants and workers who are not content with their wages and working conditions, who benefit from "generous" rights of pension and health. The aim of this paper is to analyze the implications of the interests of the businessmen and the modes of defending these interests for the whole society, beyond such conceptions of "national interests" and in accordance with a conception of social interest which puts at its center the protection of human rights with all its legal, political and social aspects.

⌘

Observations on the class-based "factorial and asset income distribution" in Turkey

AHMET HAŞİM KÖSE – YİĞİT KARAHANOĞULLARI

This paper aims to present the distribution of factor and asset incomes with respect to social classes. The study uses the data set "Household Budget Survey 2002" prepared and published by the State Statistics Institute. First the class positions of individuals are specified and then using the individual class positions the class positions of families are specified by reference to the class positions of the spouses. The theoretical basis of the study rests on the Marxist class analysis and hence adheres to the operatonalization of class categories in accordance with individuals' positions in the social relations of production. Therefore individuals are placed into working class, petty bourgeoisie, capitalist and peasant class positions and their fractions. Property ownership is taken into account in the differentiation of individuals occupying the same class positions. Property and asset ownership is especially significant in the specification of the class positions of families.

⌘

"Affluence" in Turkish novel

ÖMER TÜRKEŞ

In the first century of Turkish novel, money does not occur as a theme; the abstracted forms of capitalist relations of production appear only through superficial stories, affluence is rather treated through values and political issues. The growing phase of capitalism can account for that. But in the Turkey of the 21st century,

where the articulation with the world capitalist system is completed and the process of integration with the EU is head on, we are witnessing an imagery where poverty, the poor and class inequality is either excluded from or marginalized in literature, material wealth and private property have become unquestionable facts, an imagery which still neglects the laws of capitalism. The reason why the theme of affluence, which started to appear only self-consciously after the 80s has become all-too-pervasive in the 2000s is that wealth is constantly presented with all its glamour in media representations and has come to be seen as the only way of living worth to talk about. Literature has charged itself with the task of relieving the tension of not leading such a life, not with the task of deciphering it. Literature is, like commercials, now a magic mirror which blends desire with the object, but which only allows for staring, imagining and desiring and thereby suppresses the feeling of revolt. The main concepts in the Turkish literature of the 2000s are freedom, beauty and the will to power, which is in fact a will to affluence.

Poverty and enrichment in the eyes of new middle classes

SEÇİL DOĞUÇ

This article analyses the evaluation of poverty and enrichment by the new middle class members in the symbolic boundary work they operate to situate and distinguish themselves from other social categories. In other words it deals with the relative significance of poverty and affluence in the construction of a certain sense of 'us' and 'them' by the new middle class professionals and managers. In the first section the conceptual framework within which the social representations of poverty and wealth can be related to social classes is presented. It states that as the socio-economic processes underlying the creation and the forms of poverty and wealth are not independent from those that determine the formation of social classes; the definition and the social representations of these phenomena should be considered in relation to social classes. Throughout the second and third sections, the research from which the data is recuperated as well as the social context that has allowed us to attribute a specific importance to new middle class members as the new salaried bourgeoisie and the ideal typical new individual of the neo-liberal discourse is introduced. The data has shown that for the new middle class members, poverty and enrichment do not constitute barriers and boundaries in themselves, but that they are the necessary and insufficient conditions of a distinction strategy. The opposition, when there is one, is neither directly towards poverty nor wealth but they are rather translated into cultural and moral terms. The possession or lack of economic capital is, then, a necessary but insufficient condition for being scaled at the higher strata of the social space. The popular classes, or as called by the respondents, the

varoş, are associated with a certain fatalist, traditional and *arabesk* culture. They are suspected of not being able to adapt themselves to urban life and are supposed to have very different values and ways of life, or habitus, than the respondents. This translation of poverty into cultural terms includes in fact an exclusionary attitude towards the immigrant population.

New representations of wealth in space: Gated communities in Istanbul

JEAN-FRANÇOİS PÉROUSE – A. DİDEM DANIŞ

In recent times, one of the most significant upper class residential forms in Istanbul has been gated communities that are mostly located in the urban periphery. The gated communities in Istanbul built by private construction companies offer a well-developed infrastructure and various services exclusively to the well-to-do residents, which in turn makes possible for these residential communities to withdraw from the public domain. These new gated communities are also known as 'security islands' due to the high walls surrounding them, sophisticated surveillance and monitoring technologies and guards 24 hours on duty.

In this article, we analyze various actors that play a role in the spread of gated communities in Istanbul. We investigate the relationship between social and spatial transformations by presenting examples from three remarkable sites of the new gated communities in the outskirts of Istanbul: Göktürk-Kemerburgaz, Bahçeşehir-Büyükçekmece and Beykoz. In the first part of the article, we provide the historical evolution of gated communities in the last thirty years. The two principal actors in the emergence and spread of these private residential areas are local municipalities and developer firms. Upper class gated communities are generally built in new lands that have been recently upgraded from a village status to a second rank municipality (*belde belediyesi*). This administrative transformation has been a pull factor for investors who are attracted by the legal and administrative vacuums in these new lands that smooth the process of getting construction permits or bypassing urban laws.

The main marketing strategy of the developer firms, who are competing to attract a limited number of wealthy clients, is to emphasize 'elite and privileged lifestyle' that one is supposed to acquire by dwelling in these houses. In the second section of the article, we analyze the four distinctions promised to the inhabitants of the gated communities in Istanbul. Physical, cultural, social and functional distinctions that are promoted in these communities offer a new lifestyle and identity for the new upper classes that emerged out of the socio-economic transformations of the 1980s in Turkey. Feeling a need to increase their social status in line with their recently enhanced economic level, upper classes put the accent on

physical and social distance to the rest of the society. This socio-spatial closure represents an attempt to attain a higher status, and thus new gated communities become the brand new symbols of status.

The tempting image of gated communities, which presents one of the most striking manifestations of social and spatial fragmentation in Istanbul, is swiftly spreading to middle and lower-middle classes as well. However, these new communities that are based on principles of self-sufficiency and estrangement from 'the unwanted others' indicate the destruction of the urban public space ideal and hinder interaction and communication among different groups in society.

"Elite" residents of an "elite" district: Teşvikiye-Nişantaşı

ZEYNEP MAĞGÖNÜL

The focus of this essay, which was written as part of a study on the residents of Teşvikiye-Nişantaşı, is the measures by which the rich identify their "affluence". This question is elaborated by using Bourdieu's concepts of social, cultural and symbolic capital.

The processes of identity construction and the forms and strategies of defining the concept of affluence are drawn from data provided by the interviews with residents of Teşvikiye-Nişantaşı. The interviewees generally emphasize being "established", in other words to be an "old" resident of Nişantaşı or Istanbul, or having a proud family lineage; "manners" (at this point the economic situation becomes a secondary issue); habits and principles which one maintains and defends; being "civilized"; being "Western" or at least having a world view which is congruent with Western notions.

The residents of Teşvikiye-Nişantaşı express their affluence in a middle/upper-middle class manner, socially and culturally rather than economically. In this essay, the processes by which the residents construct their identity through their "difference" from and "superiority" over others will be analyzed through Bourdieu's concept of "distinction".

Large scale contracting business as a tool of getting rich in Turkey

SÜHA ÜNSAL

Considering the fact that civil work investments comprise almost seventy percent of the fixed capital investments in a country going through the process of urbanization and becoming capitalist, it is easy to understand the significance of large

scale contracting business as a tool of getting rich in Turkey. The Turkish construction contractors coming into the scene in railroad constructions right after the proclamation of the Republic, particularly after 1950s, began to flourish with the introduction of the contractors graduated from the technical universities and gained experience at the public institutions. These contractors having excelled their technological capabilities through the NATO tenders, have reached the level to render construction services in all specialization fields such as highways, dams and ports by the 1970s.

Large scale tenders have always been subjected to the suspicion of "corruption" and "misconduct" ever since the railroad investments made by the Ottoman Empire. Such allegations have varied from hundred million dollar spending splurges to the political and bureaucratic pressures on the process.

In the distribution/sharing of such wealth gained through construction tenders, the traditional and modern ways were intertwined. With this wealth, the bourgeoisie tastes such as the interest in arts, began to become visible.

The position of beauty parlours in the modern body culture: The case of Ankara

SEVİM ODABAŞ

This study is about women who visit beauty parlours. It examines their perceptions of the body and their attitues towards beauty parlours. The empirical data of the study has been collected through interviews and participant observation with 100 women visiting 16 beauty parlours in different districts of Ankara-Turkey. Based on this empirical data, the study argues that rather than being turned into cultural victims of the capitalist society and having their bodies colonized by modern body culture, women harness the beauty parlours to their own legitimate ends and intentions. In addition, the beauty parlours moderately regulate and re-construct the appearance of their clients and prepare women's bodies for the stage of life according to the patterns of modern body culture. It is certain that the improvement of our understanding and knowledge about the modern body culture necessitates that richer, comprehensive and long-term researches should be made.

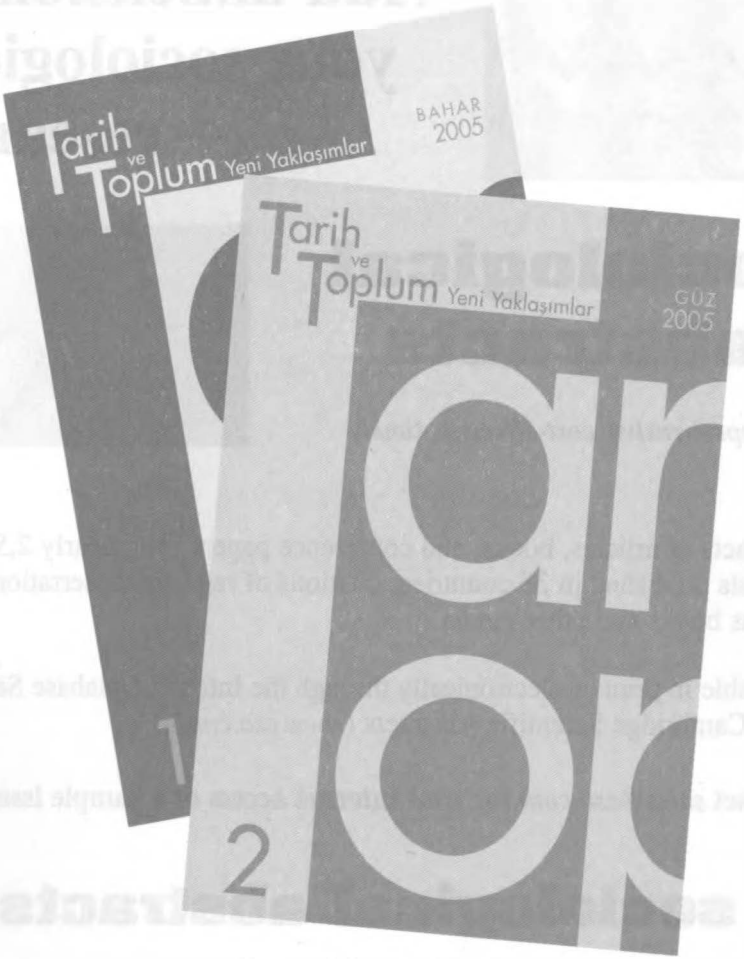

Türkiye'de akademik tarihçiliğin sınırlarını genişletmek için

Tarih ve Toplum, Türkiye'de yirmi yıl boyunca tarihçilik alanında eleştirel ve sorgulayıcı bir gelenek oluşturdu ve alanın temel referans kaynaklarından biri haline geldi. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* bu geleneğe ve ruha sahip çıkarken, onu akademik anlamda zenginleştirmeyi hedefliyor.

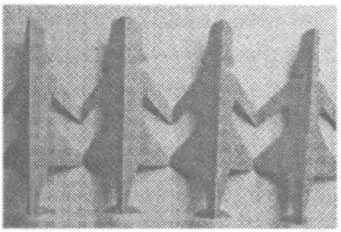

Add dimension to your sociological research

sociological abstracts

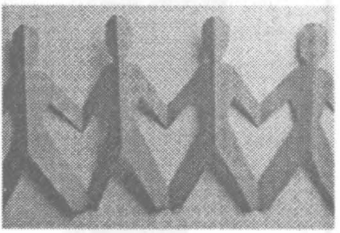

Comprehensive, cost-effective, timely

Abstracts of articles, books, and conference papers from nearly 2,500 journals published in 35 countries; citations of relevant dissertations as well as books and other media.

Available in print or electronically through the Internet Database Service from Cambridge Scientific Abstracts (*www.csa.com*).

Contact *sales@csa.com* for trial Internet access or a sample issue.

sociological abstracts

Published by CSA

CSA

Cambridge Scientific Abstracts

7200 Wisconsin Avenue
Bethesda, Maryland 20814 USA

Tel: +1 301-961-6700
Fax: +1 301-961-6720

E-Mail: sales@csa.com
Web: www.csa.com

Toplum ve Bilim

98

Toker Filozof ve ulus **Direk** Türk başkalığını felsefi olarak düşünmenin yolları **Tekin** Batıcı ideolojinin yeniden üretiminde felsefenin rolü **Kurtoğlu** Türkiye'de İslâm felsefesi tasavvuru **Tekin** Şeyla Benhabib'le söyleşi **Nalbantoğlu** Nietzsche ve Heidegger Türkçe'nin evinde **Altuğ** Türkiye'nin tini ve felsefe **Açık** Türkiye'de hümanizm tartışmalarına bir bakış **Argın - Sezgin** Felsefede amatörlük ve profesyonellik **Çağaptay** Erken Cumhuriyet dönemi vatandaşlık rejimi **Evren - Çekiç** Yeni bölgecilik

99

Göker Hemderdimiz Edward Said **Makdisi** Edward Said ve tarihyazımı **Yıldırım** Batı siyasal aklının analitiği **Irzık** Türkiye'de felsefe ve bilim tarihi yapmak üstüne **Buğra** Devletçi dönemde yoksulluğa bakış ve sosyal politika **Akın** Erken Cumhuriyet dönemi sosyal tarihçiliğinde dilekçeler **Somersan** Güney'in askerî darbelerinde insan hakları ihlalleri **Akıncılar Onmuş** Doğu Asya deneyimiyle hesaplaşmak

100

İslamoğlu Bağımsız düşüncenin üretilme alanı olarak *Toplum ve Bilim* **Belge** "Toplumsal bilim", siyaset ve akademya **Bora** Asaf Savaş Akat'la söyleşi **Buğra** Çevreden konuşmak **Aydın** Türkiye'de sosyal bilimlerin değeri ve sınırları **Ergut** Disiplinlerarasılık, teori ve tezden çıkmış kitaplar **Taşkın** Akademik üretimin demokratikleştirilmesi **Önder** Hakem ve jüri sistemlerinde aleniyet **Keskin** Sınırlara dönüş: Sokal meselesi **Keyder** İmparatorlukta hukuk ve meşruiyet **Toprak** Türkiye'de "sol faşizm" ya da otoriter modernizm **Saraçoğlu** Ülkücü hareketin bilinçaltı olarak Nihal Atsız

101

Türker Erk ile erkek **Atay** "Erkeklik" en çok erkeği ezer! **Onur - Koyuncu** Sosyalizasyon sürecinde erkeklik **Cengiz - Tol - Küçükural** Hegemonik erkekliğin peşinden **Somay** Yasaklanmış manifesto **Şefkatli Tuksal** İslâmcı erkekliğin inşası - Geleneksel rollerin ihyası **Özbay - Baliç** Erkekliğin ev halleri! **Kayıran** Türk şiirinde erkek imgesi **Erol** İktidar, erkeklik ve teknoloji **Ulusay** Günümüz Türk sinemasında "erkek filmleri" **Arslan** Yeşilçam'ın erkekleri ne istiyor? **Petzen** Alman ve Türk erkeklikleri Almanya'da işbaşında **Alemdaroğlu - Demirtaş** Mynet'te erkeklik halleri

102

Nalbantoğlu Derrida'nın 'kurgusöküm'ü: 'Özne'siz bir söyleme doğru **Direk** Derrida'nın ardından: Ölüm, kültür ve dil **Camcı** Derrida ve politik duruş **Makal** 65. Yılında Milli Korunma Kanunu **Aydın** Türkiye ekonomisinde krizlerin sorumlusu kim? **Lordoğlu** Türkiye'de yabancıların kaçak çalışması **Ergur** Kredi kartı kullanımında zaman algılaması ve borçlu yaşam **Ertekin** Öz Soy Operası: Kayıp bir destan, kayıp bir tarih **Batur** Psikoloji tarihinde köken mitosu ve Georg Anschütz **Tezcan** Üniversite ders kitaplarında etik sorunu

103

Toker Oyuna girme - Oyunu seyretme: Platon'a karşı Aristoteles **Pala** Anlam ufuklarında bir kaynaşma: Oyun ve spor **Özdoğan** Oyun, ütopya ve spor **Akın** Cumhuriyet döneminde beden terbiyesi ve spor politikaları **Emrence** Marksizmden küreselleşme okuluna spor sosyolojisi **Yurdesin** Futbol, kamusal alan ve demokrasi **Gökalp** Medya ve spor ya da spor/futbol medyası **Gürten** *Harpastum*'dan televizyon futboluna **Talimciler** Bir meşrulaştırma aracı olarak Türkiye'de futbol **Koca - Bulgu** Spor ve toplumsal cinsiyet: Genel bir bakış **Çelebi** Atlantiğin iki yakası arasında yeni dönem **Özdemir - Özdemir** Kalkınma, uluslararası işbölümü ve eleştirel gerçekçilik **Yalçınkaya** Stigma: Üniversite - Bilim, devlet, milliyetçilik **Keskin** Hobbescu devletten liberalizme geçişte ussallığı ararken

Birikim Yayınları

ISSN 1300-9354

9 771300 935002